MEZOPOTAMYA'DA MÖ II. BİNYIL SİYASİ TARİHİ IŞIĞINDA ENLİL KÜLTÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa KAYMAK

Eskişehir 2026

MEZOPOTAMYA'DA MÖ II. BİNYIL SİYASİ TARİHİ IŞIĞINDA ENLİL KÜLTÜ

Mustafa KAYMAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Danışman: Prof. Dr. Hakan SİVAS

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temmuz 2026

Eskişehir

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Mustafa KAYMAK'ın "Mezopotamya'da MÖ II. Binyıl Siyasi Tarihi Işığında Enlil Kültü" başlıklı tezi 07/07/2026 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih Ana Bilim dalında Tarih Programında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	Ünvanı Adı Soyadı	**İmza**
Üye (Danışman):	**Prof. Dr. Hakan SİVAS**	**.....**
Üye :	**Prof. Dr. Erkan İZNİK**	**.....**
Üye :	**Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU**	**.....**

Prof.Dr. Nafiz Öncü CAN

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET

MEZOPOTAMYA'DA MÖ II. BİNYIL SİYASİ TARİHİ IŞIĞINDA

ENLİL KÜLTÜ

Mustafa KAYMAK

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temmuz 2026

Danışman: Prof. Dr. Hakan SİVAS

Bu çalışmanın konusu MÖ II. binyılda Mezopotamya'daki Enlil kültüdür. Amaç, MÖ II. binyılda Enlil kültünün geçirdiği değişim, dönüşüm ve gerilemeyi siyasi tarih bağlamında analiz etmektir. Çalışmanın coğrafi kapsamı Eski Mezopotamya, tarihsel kapsamı ise MÖ II. binyıldır. Çalışmada epigrafik, arkeolojik ve modern kaynaklar kullanılmıştır. İzlenen kronoloji bağlamında III. Ur Hanedanı, İsin-Larsa Dönemi, Eski Babil Hanedanı, I. Deniz Ülkesi Hanedanı, Kassit Hanedanı ve II. İsin Hanedanı dönemlerinde Enlil kültünün değişimi, dönüşümü ve gerilemesi incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında Enlil kültünün III. Ur Hanedanı Dönemi'nden Geç Kassit Dönemi'ne kadar siyasal meşruiyet üretimi konusunda kritik bir rol oynadığı sonucuna varılmıştır. Enlil kültünün kraliyet ideolojilerindeki öneminin Geç Kassit Hanedanı Dönemi'nde azalmaya başladığı ve II. İsin Hanedanı Dönemi'nde siyasetteki merkezi rolünü büyük oranda kaybettiği görülmüştür. Aynı dönemde Enlil'in kült merkezi olan Nippur Kenti'nin de siyasi anlamda geri plana itildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma, Enlil kültünün yalnızca dini bir unsur değil, aynı zamanda Mezopotamya siyasi tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Enlil kültü, Eski Mezopotamya, MÖ II. binyıl, Nippur.

ABSTRACT

THE CULT OF ENLIL IN MESOPOTAMIA IN THE LIGHT OF THE POLITICAL HISTORY OF THE SECOND MILLENNIUM BCE

Mustafa KAYMAK

Department of History

Programme in History

Graduate School of Anadolu University, July 2026

Supervisor: Prof. Dr. Hakan SİVAS

The subject of this study is the cult of Enlil in Mesopotamia during the second millennium BCE. The aim of the study is to analyze the change, transformation, and decline of the Enlil cult throughout the second millennium BCE within the context of political history. The geographical scope of the study is Ancient Mesopotamia, while its chronological scope is the second millennium BCE. Epigraphic, archaeological, and modern sources were utilized in the study. Within the framework of the adopted chronology, the change, transformation, and decline of the Enlil cult were examined during the periods of the Third Dynasty of Ur, Isin-Larsa Period, Old Babylonian Dynasty, First Sealand Dynasty, Kassite Dynasty, and Second Dynasty of Isin. In light of the findings obtained, it has been concluded that the Enlil cult played a critical role in the production of political legitimacy from the Third Dynasty of Ur until the Late Kassite Period. It has been observed that the importance of the Enlil cult within royal ideologies began to diminish during the Late Kassite Period and that it largely lost its central political role during the Second Dynasty of Isin. It has also been concluded that Nippur, the cult center of Enlil, was politically pushed into the background during the same period. This study demonstrates that the Enlil cult was not merely a religious element, but also an integral part of Mesopotamian political history.

Keywords: Cult of Enlil, Ancient Mesopotamia, second millennium BCE, Nippur.

ÖN SÖZ

Bu çalışma Enlil kültünün dönüşümü, değişimi ve gerilemesini incelemiştir. Enlil, yüzlerce yıl boyunca Mezopotamya'da kralların tacının ardındaki ilahi otoriteyi temsil etmiştir. Çalışmanın konusu belirlenirken "Enlil kültüyle siyaset arasında nasıl bir ilişki vardı" sorusundan hareket edilmiştir. Bir diğer soru ise "neden ve nasıl oldu da böylesine önemli bir tanrı ikinci binyılda siyasetteki önemini yitirdi" olmuştur. Çalışmada başlangıçta Enlil kültü ve siyaset arasındaki ilişki analiz edilecek, ardından Enlil'in siyasetteki baskın rolünü kaybetmesinin neden ve nasıl olduğu incelenecektir.

Öncelikle, ilgi ve desteğini eksik etmeyen, saatlerce oturup fikir teatisinde bulunan ve belki de en önemlisi cesaretlendirici bir tavırla çalışma süresince daima yanımda olan hocam Prof. Dr. Hakan Sivas'a teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek lisansın bana kazandırdığı en kıymetli dostlardan biri olan Kağan'a, saatler süren sohbetlerimizle bu yolculuğu benim için çok daha anlamlı ve keyifli kıldığı, zor zamanlarda desteğini esirgemediği ve dostluğunu her daim hissettirdiği için en içten teşekkürlerimi sunarım.

Maddi manevi desteklerini esirgemeyen annem, babam ve ablama teşekkür ederim. "Tezi bitir de okuyalım" diyen ama muhtemelen çeyreğine bile gelmeden sıkılıp bırakacak olan dostlarım Enes, Mert ve Ömer Faruk'a her türlü destekleri için teşekkürler.

Ayrıca konuyu bilmeyen, tarihle neredeyse hiçbir ilgisi olmamasına rağmen tezi okuyup (tamamen kendi rızasıyla) ne anladığını anlatmaya çalışan Coşkun Can'a özel olarak teşekkür ederim.

16/07/2026

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "Bilimsel İntihal Tespit Programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mustafa KAYMAK

16/07/2026

ETİK KURUL BELGESİ BEYANNAMESİ

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında, yürütülmesinde, verilerin analizinde Etik Kurul İzni'ne gerek yoktur.

Mustafa KAYMAK

16/07/2026

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ (ÜYZ) KULLANIM BEYANI

1. ÜYZ KULLANIM DURUMU

☒ Evet ÜYZ kullandım.

☐ Hayır ÜYZ kullanmadım.

2. KULLANILAN ÜYZ ARAÇLARI:

DeepSeek, ChatGPT.

3. ÜYZ KULLANIM ALANLARI

☒ Literatür araştırması, çeviri ve akademik metinlerin özetlenmesi

☐ Tez bölümlerinin (giriş, alanyazın, yöntem vb.) taslaklarının oluşturulması

☐ Metin yazımı ve formatlanması, dil ve anlatım iyileştirmesi

☐ Kod yazımı/hata ayıklama

☐ Veri analizi yapılması

☐ Grafik, çizelge, şekil veya görsel üretimi

☐Diğer:

4. SORUMLULUK ve VERİ GÜVENLİĞİ BEYANI

i. ÜYZ tarafından üretilen bilgilerin ve çıktıların doğruluğunu kontrol ettiğimi, ÜYZ kullanımının tezimin özgünlüğünü bozmadığını ve intihal, halüsinüsyon, sentetik veri üretme, veri uydurma veya çarpıtmaya yol açmadığını,

ii. ÜYZ araçlarına kişisel veri girmediğimi, ÜYZ ile gizli/yayınlanması sınırlandırılmış araştırma verilerini paylaşmadığımı ve üçüncü taraflara ait verileri izinsiz kullanmadığımı,

iii. Tezimi hazırlarken sonuçların yorumlanması, tartışılması ve/veya tezin çıktılarına dayalı sentezleme, değerlendirme, öneri üretme gibi fikir geliştirme basamaklarında ÜYZ desteği almadığımı beyan ederim.

Herhangi bir zamanda, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mustafa KAYMAK

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI……i

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ii

ÖZET iii

ABSTRACT iv

ÖN SÖZ v

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ vi

ETİK KURUL BELGESİ BEYANNAMESİ vii

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ (ÜYZ) KULLANIM BEYANI viii

İÇİNDEKİLER ix

TABLOLAR DİZİNİ xiii

GÖRSELLER DİZİNİ xiv

KISALTMALAR DİZİNİ xv

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 9

1 MEZOPOTAMYA MİTOLOJİSİNDE ENLİL VE ERKEN HANEDANLIKTAN (MÖ 2900-2350) III. UR HANEDANI'NA (MÖ 2112-2004) KADAR ENLİL KÜLTÜ 9

1.1 Ana Hatlarıyla Mezopotamya Dini ve Tanrıları 9

1.2 Enlil 13

1.3 Enlil'in İsmine Dair Tartışmalar 13

1.3.1 Enlil'in İsimleri 16

1.4 Enlil'in Ataları ve Çocukları 19

1.4.1 Enlil'in Ataları 19

1.4.2 Enlil'in Çocukları 20

1.5 Enlil'in Yolu 21

1.6 Enlil'e İlahiler 23

1.7 Mitoloji ve Ekoloji: Enlil'in Fırtınalarında Yaşam 24

1.7.1 Tufan 26

1.8 Lugal-kur-kur-ra: Erken Hanedanlık Dönemlerinde Enlil Kültü 28

1.8.1 Zami İlahileri 30

1.8.2 Keş Tapınak İlahisi 31

1.8.3 Erken Hanedanlık Kraliyet İdeolojisinde Enlil 32
1.8.4 Kraliyet Adaklarında Enlil 34
1.9 Meşruiyetin Anahtarı 36
1.10 Akkad Hanedanı Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 2334? -2154?) 38
1.10.1 Akkad Hanedanı'nın Kraliyet İdeolojisinde Enlil 38
1.10.2 Agade'nin Lanetlenmesi 42
İKİNCİ BÖLÜM 45
2 TANRI KRALLAR, GÖÇEBELER, İŞGALLER: III. UR HANEDANI'NDAN (MÖ 2112-2004) HAMMURABİ'NİN SALTANATININ BAŞLANGICINA (MÖ 1792) ENLİL KÜLTÜ 45
2.1 Devlet ve Tapınak: Simbiyotik Bir İlişki 45
2.2 Nippur Çıkmazı 47
2.3 Kılıç ve Asa 49
2.4 Uzlaşma: III. Ur Hanedanı (MÖ 2112-2004) 51
2.5 Tanrı Kral ve Tanrıların Kralı 54
2.5.1 Şulgi A 57
2.5.2 Nanna Su'en'in Nippur'a Yolculuğu 60
2.6 III. Ur Hanedanı Kraliyet İdeolojisinde Enlil 62
2.7 III. Ur Hanedanı'nın Yıkılışı (MÖ 2004) 67
2.7.1 İhanet Mektubu 69
2.7.2 Ur'a Ağıt 71
2.7.3 Nippur'a Ağıt 72
2.8 Miras Kavgası 74
2.9 İttifaklar ve Çatışmalar: MÖ 2000-1800 76
2.9.1 İsin ve Larsa Dönemlerinde Enlil Kültü (MÖ 2025-1763) 77
2.9.2 Babil, Assur ve Mari 79
2.9.3 Nippur 80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 84
3 HAMMURABİ'DEN (MÖ 1792-1750) KASSİT HANEDANI'NIN BAŞLANGICINA (MÖ 1595?) ENLİL KÜLTÜ 84
3.1 MÖ 1800'lerin Başlarında Mezopotamya 84
3.1.1 Babil 84
3.1.2 Assur 85
3.1.2.1 Şubat-Enlil 86
3.1.3 Larsa 87
3.1.4 Mari 91

3.2 Hammurabi (MÖ 1792-1750) 92

3.3 Hammurabi, Marduk ve Enlil 96
3.3.1 Hammurabi ve Marduk 97
3.3.2 Hammurabi Kanunları'na Göre Enlil ve Marduk 99
3.3.3 Kraliyet Yazıtlarına Göre Enlil ve Marduk 103

3.4 Nippur ve Sippar 106
3.4.1 Nippur Taciri: Enlil 109

3.5 Şamşu-İluna (MÖ 1749-1712) 111

3.6 I. Deniz Ülkesi Hanedanı (MÖ 1721-1475/1340?) 113

3.7 Karanlık Çağlarda Nippur 115
3.7.1 Parak-mar-Enlil 118

3.8 Babil'in Düşüşü 119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 121

4 KASSİT HANEDANI'NDAN (MÖ 1595?-1153) II. İSİN HANEDANI'NA (MÖ 1153-1022) ENLİL KÜLTÜ 121

4.1 I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nda Enlil Kültü 121
4.1.1 Dur-Enlile 123

4.2 Enlil'in Çobanı: Ayadaragalama 124
4.2.1 Ayadaragalama İlahisi 125

4.3 Erken Kassit Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 1595? /1570?-1410) 126
4.3.1 Gandaş Yazıtı 127
4.3.2 Agum-Kakrime (II. Agum) Yazıtı 129
4.3.3 Hašmar-galšu Yazıtı 130
4.3.4 Enlil'in Emriyle: III. Kaştiliaşu ve Sumundar Kanalı 130
4.3.5 Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Yıkılışı 131
4.3.5.1 Enlil'e Bir Balag 132

4.4 Orta Kassit Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 1410? -MÖ 1225) 134
4.4.1 Enlil'in Valisi: I. Kurigalzu 136
4.4.1.1 Dur-Kurigalzu ve Nippur 137
4.4.2 Kadaşman-Enlil'den (MÖ 1374-1360) IV. Kaştiliaşu'ya (MÖ 1232-1225) Enlil Kültü 139

4.5 İkinci Adam: Sandabakku 142

4.6 Kassit Kraliyet İdeolojisinde Enlil 143
4.6.1 Paralel Panteonlar: Kassit Hanedanı ve Deniz Ülkesi Hanedanı Panteonuna Dair Bir Tartışma 143
4.6.2 Kassit Yazıtlarında Enlil 145

4.6.3 Kassit Dönemi Kişisel İsimlerinde Enlil Kültüne Dair Bir Değerlendirme 149
4.7 Orta Assur'da Enlil Kültü 151
4.7.1 Tanrı Assur ve Enlil 153
4.8 Kassit Hanedanı'nın Sonu 160
BEŞİNCİ BÖLÜM 162
5 II. İSİN HANEDANI'NDAN İKİNCİ BİNYILIN SONUNA ENLİL KÜLTÜ VE ENLİL KÜLTÜNÜN GERİLEMESİ 162
5.1 II. İsin Hanedanı Dönemi'nde Enlil Kültü 162
5.2 Enlil'e Bir Taht: II. Deniz Ülkesi Hanedanı (MÖ 1025-1008) 166
5.3 Enlil Kültünün Gerilemesi: Birinci Aşama 168
5.3.1 Marduk'un Yükselişi 169
5.4 Enlil Kültünün Gerilemesi: İkinci Aşama 170
5.4.1 Enuma Eliş'in Tarihlendirilmesi ve Enlil Kültünün Gerilemesi 170
5.4.2 Enuma Eliş Destanı 171
5.5 Enlil Kültünün Gerilemesi Üçüncü Aşama: Enuma Eliş'in Gözünden Enlil 174
5.5.1 Enuma Eliş I. ve II. Tablet 175
5.5.2 Enuma Eliş III. ve IV. Tablet 177
5.5.3 Enuma Eliş V., VI. ve VII. Tabletler 179
5.6 Fırtınadan Arda Kalan 181
SONUÇ 188
KAYNAKÇA 190
EKLER
ÖZ GEÇMİŞ

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1.1 Enlil'in İsimleri……..17

Tablo 1.2 Tanrısal Yollar…….22

Tablo 1.3 Erken Hanedanlık Kraliyet Ünvanlarında Enlil…….32

Tablo 1.4 Akkad Hanedanı'nın Kraliyet Ünvanlarında Enlil……..39

Tablo 2.1 III. Ur Hanedanı Kraliyet Ünvanlarında Enlil……..63

Tablo 3.1 Standart Nippur-babil Takvimi……89

Tablo 4.1 Kassit Yapı Yazıtlarında Enlil…….146

Tablo 4.2 Kassit Adak Yazıtlarında Enlil'in Sıfatları……..146

Tablo 4.3 Kassit Kraliyet Ünvanlarında Enlil……147

Tablo 4.4 Kassit Dönemi Kişisel İsimlerde Teoforik Unsurlar……...149

Tablo 4.5 Kassit ve CUSAS 9 Belgelerindeki Teoforik Unsurların Karşılaştırılması….....150

Tablo 4.6 Orta Assur Kraliyet Ünvanlarında Enlil (MÖ 1363-1031)…….154

GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Görsel 1.1 Adda Silindir Mührü……..……11

Görsel 1.2 Atra-Hasis Destanı Kil Tableti……..…….27

Görsel 1.3 Erken Hanedanlık Dönemi'nde Mezopotamya…….…….29

Görsel 1.4 Zami İlahileri Kil Tablet Parçaları…….…….30

Görsel 1.5 Akkad Hanedanı Dönemi'nde Mezopotamya……....40

Görsel 2.1 III. Ur Hanedanı Dönemi'nde Mezopotamya……..……...52

Görsel 2.2 MÖ II. Binyıl Başlarında Mezopotamya……...…74

Görsel 3.1 Hammurabi Dönemi'nde Mezopotamya……....94

Görsel 3.2 Hammurabi Kanunları Steli…….101

Görsel 4.1 Agum-Kakrime (II. Agum) Yazıtı……...…….129

Görsel 4.2 Enlil'e Bir Balag Kil Tableti……..……...133

Görsel 4.3 Orta Kassit Hanedanı Dönemi'nde Mezopotamya…….……..……135

Görsel 5.1 MÖ 1200 Civarında Mezopotamya……...……..…….163

Görsel 5.2 Enuma Eliş I. ve II. Tabletlerden Parçalar……..…….175

Görsel 5.3 Enuma Eliş III. ve IV. Tabletlerden Parçalar……..……...178

Görsel 5.4 Enuma Eliş V.-VI. ve VII. Tabletlerden Parçalar…….…….179

KISALTMALAR DİZİNİ

AoF	:Altorientalische Forschungen
ARIo	:Achaemenid Royal Inscriptions online
ARCHIBAB	:Archives babyloniennes XXe-XVIIe siècles av. J.-C.
ARMEP	:Ancient Records of Middle Eastern Polities
ARRIM	:Digital Archive of the Annual Review of the Royal Inscription of Mesopotamia (1983-1991)
AsbP	:Ashurbanipal Library Project
ATAE	:Archival Texts of the Assyrian Empire
BALT	:Babylonian Administrative and Legal Texts
BBSt	:Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets
BDTNS	:Database of Neo-Sumerian Texts
BLMS	:Bilinguals in Late Mesopotamian Scholarship
CAD	:The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
CAH	:Cambridge Ancient History
CDLI	:Cuneiform Digital Library Initiative
CKST	:Corpus of Kassite Sumerian Texts
CSIK	:Corpus of Seal Inscriptions of the Kassite Period
CTMMA I	:Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art volume 1
CTMMA II	:Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art volume 2
CUSAS 39	:Ur III. Texts in the Schøyen Collection in Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology volume 39
CUSAS 9	:First Sealand Dynasty in the Schøyen Collection, volume 9 in Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology
DCCLT	:Digital Corpus of Cuneiform Lexical Texts

DSSt	:Datenbank sumerischer Streitliteratur
EH	:Erken Hanedanlık
ePSD2	:Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary
ETANA	:Electronic Texts and Ancient Near Eastern Archives
ETCSL	:Electronic Texts of Corpus Sumerian Literature
ETCSRI	:Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions
HANE/M	:History of the Ancient Near East/Monographs
HBTIN	:Hellenistic Babylonia: Texts, Iconography, Names
NERE	:Near Eastern Royal Epics
OECT	:Oxford Editions of Cuneiform Texts
ORACC	:Open Richly Annotated Cuneiform Corpus
PROSOBAB	:Prosopography of Babylonian
RIAo	:Royal Inscriptions of Assyria online
RIBo	:Royal Inscriptions of Babylonia online
RIMA 1	:Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods volume 1
RIMA 2	:Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods volume 2
RIMB 2	:Royal Inscriptions of Babylonian Periods volume 2
RIME	:Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods, Presargonic Periods
RIME 2	:Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods, Sargonic and Gutian Periods
RIME 3/1	: Royal Inscriptions of Mesopotamia, Gudea and His Dynasty
RIME 3/2	:Royal Inscriptions of Mesopotamia, III. Ur Period
RIME 4	:Royal Inscriptions of Mesopotamia, Old Babylonian Period
RINAP	:Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period

RLA	:Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie
SAAo	:State Archives of Assyria Online
SEAL	:Source of Early Akkadian Literature
TSAE	:Textual Sources of the Assyrian Empire

GİRİŞ

Bu çalışmanın temel amacı Eski Mezopotamya'da Enlil kültünü MÖ II. binyıl siyasi tarihi bağlamında incelemektir. Mezopotamya'nın en önemli tanrılarından biri olan Enlil, neredeyse Eski Mezopotamya yazılı tarihinin tamamı boyunca siyasetle sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Devletlerin kuruluşu, yükselişi ve çöküşü gibi olaylar Enlil kültünü çoğunlukla doğrudan, bazen de dolaylı olarak etkilemiştir. Çalışmanın odağı bahsi geçen etkileşimdir.

Çalışma, Enlil kültünü siyasi tarih ışığında incelediğinden, Enlil kültünün dini-ideolojik boyutları, litürjik uygulamalar ve dilbilgisel tartışmalar gibi konulara çalışmanın amacına hizmet ettiği ölçüde yer verilmiştir. Çalışmanın esas kaynakları kraliyet yazıtları yani devletlerin resmi kayıtlarıdır. Kraliyet yazıtlarının esas kaynaklar olmasının nedeni, hanedanların siyasi ideolojilerini yansıtması ve Enlil kültüyle siyasetin arasındaki ilişkiyi belirgin bir biçimde ortaya koyması dolayısıyladır. Kraliyet yazıtlarının ele alınış biçimleri "Çalışmanın Yöntemi" başlığı altında daha detaylı bir biçimde açıklanacaktır.

Enlil'in kült merkezi olan Nippur Kenti'nin durumu siyasi olaylarla paralellik gösterir. Bu sebeple çalışmanın tamamı boyunca Nippur Kenti, Enlil kültünün değişimi, dönüşümü ve gerilemesine dair bir gösterge sayılmıştır. Kimi dönemlerde yazılı kayıtlar kesintiye uğradığı için, Enlil'in kraliyet ideolojilerindeki yerini ve Nippur'un siyasi konumunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Resmi kayıtların azaldığı dönemlerde Nippur'un, dolayısıyla Enlil kültünün dağılımı, yayılımı gibi meseleleri ortaya koymak adına arkeolojik veriler, kişisel isimler, mühür yazıtları, tanrı listeleri gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

Mekansal Sınırlılık: Çalışmanın coğrafi sınırı Eski Mezopotamya coğrafyasıdır. Eski Mezopotamya coğrafyasının sınırları batıda Suriye Çölü, doğuda Zağros Dağları, güneyde Basra Körfezi ve kuzeyde Toros Dağları'dır. Ancak çalışmanın birincil kaynakları nadiren Assur Kenti'nin kuzeyinden gelmektedir. Bu sebeple çalışmada odaklanılan coğrafya şu şekildedir: batıda Suriye Çölü, kuzeyde Assur Kenti, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları.

Zamansal Sınırlılık: Çalışma MÖ II. binyıl (MÖ 2000-1000) tarihiyle sınırlandırılmıştır. Ancak çalışılan dönem oldukça erken ve yer yer muğlak olduğundan kesin tarihsel sınırlar çizmek mümkün değildir. Araştırmaya II. binyıl tarihini bütüncül bir şekilde ele alabilmek

adına III. Ur Hanedanı'ndan yani MÖ 2100'lerden başlanmış ve II. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın yıkılışıyla (MÖ 1020-1008?) sonlandırılmıştır.

Çalışmanın temel amacı sabit olsa da devletlerin kuruluşu, yükselişi ve çöküşü temel amacı alt amaçlara bölmeyi gerektirmektedir. Alt amaçlara ayrılırken esas konudan sapılmamasına, ana amaca hizmet etmeyecek tartışmalara girilmemesine dikkat edilmiştir. Buradaki başlık altında beş ana bölümün alt amaçları, soruları ve incelenen konular özetlenecektir.

Çalışma beş bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Enlil kültüne giriş niteliğindedir. Birinci bölümün ilk yarısı Enlil'in bir tanrı olarak nasıl tasvir edildiğini ve mitolojik anlatılarda nasıl bir rol oynadığını ana hatlarıyla açıklamaktadır. Burada Enlil'i farklı yönleriyle ele almak adına çeşitli mitler seçilmiş ve incelenmiştir.

Birinci bölümün ikinci yarısı ise Enlil kültünün siyasetle ilişkisine dair ilk yazılı kayıtların ortaya çıktığı Erken Hanedanlık ve Akkad Hanedanı dönemlerine odaklanmıştır. Çalışmanın esas odağı ikinci binyıl olduğundan Erken Hanedanlık ve Akkad Hanedanı dönemlerindeki Enlil kültü ana hatlarıyla ele alınmış ve çalışmanın amacına hizmet etmesi adına siyasi olaylar ve Enlil kültü arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır.

İkinci bölüm araştırma konusunun başladığı bölümdür ve III. Ur Hanedanı'yla (MÖ 2112) başlayıp Hammurabi'nin saltanatının başlangıcına kadar (MÖ 1792) olan dönemi kapsamaktadır. III. Ur Hanedanı ikinci binyıl siyasi tarihindeki değişim ve dönüşümlerin başlangıcı sayılabilecek kadar önemli bir devlettir. Enlil kültü de bahsi geçen dönemlerde önemli değişimlere uğramıştır. Bölümün başlangıcında III. Ur Hanedanı Dönemi'nde devlet ile Nippur ve Enlil kültü arasındaki ilişki analiz edilmeye çalışılmıştır. III. Ur Hanedanı'nın yıkılışı Mezopotamya'da iktidarın tekrardan kent devletleri arasında bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Bu sebeple ikinci bölümün sonuna kadar merkezi devletlerle kent devletlerinin Enlil kültüyle kurduğu ilişkinin farkları ve benzerlikleri incelenmiştir. Bu bağlamda İsin-Larsa dönemleri (yaklaşık MÖ 2000-1800) ele alınmış ve Nippur Kenti üzerindeki hakimiyet mücadelesinin Enlil kültüne etkisi incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Hammurabi'nin saltanatının başlangıcından (MÖ 1792) Kassit Hanedanı'na (MÖ 1575?) kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bölümde Enlil kültünün özellikle Hammurabi ve Şamşu-iluna dönemlerinde geçirdiği kritik değişime odaklanılmıştır. Bu bölümün ilk sorusu Enlil'in yerine geçecek Marduk'un yükselişinin Eski Babil Dönemi'nde mi başladığıdır. Soruya cevap aranırken Hammurabi Kanunları,

kraliyet yazıtları ve çeşitli ilahilerden yararlanılmıştır. Bahsi geçen kaynaklardan biri olan Hammurabi Kanunları'nın ön söz ve son söz bölümleri söylem analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Marduk'a dair bilgilerin kısıtlı olması sebebiyle Marduk ve Enlil'in teoforik bir unsur olarak kullanıldığı kişisel isimlere de değinilmiş ve yayılım alanları karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Üçüncü bölümün alt amaçlarından biri Şamşu-iluna döneminden sonra Mezopotamya'daki kritik değişim ve dönüşümlerin Enlil kültü üzerindeki etkisini incelemektir. Eski Babil Hanedanı'nın Nippur'un güneyindeki kentlerin hakimiyetini kaybetmesinin Enlil kültü üzerinde nasıl bir etkisi olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Şamşu-iluna'dan Eski Babil Hanedanı'nın son kralı Ammi-şaduqa'ya kadar olan dönem zayıf belgelendiği için burada Nippur Kenti'ne odaklanılmıştır. Nippur'un durumunu açıklamak adına kraliyet yazıtları, mektuplar, kazı raporları, çanak çömlek buluntuları, kişisel isimler, tanrı listeleri gibi çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü üç devleti merceğe almaktadır: I. Deniz Ülkesi Hanedanı (MÖ 1721-1475), Orta Assur Devleti (MÖ 1365-1050), Kassit Hanedanı. Bölüm I. Deniz Ülkesi Hanedanı'yla başlamaktadır. Şamşu-iluna'nın saltanatı sırasında kurulan I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kayıtlarının derlendiği CUSAS 9 belgeleri kullanılmıştır. Ardından Erken Kassit Dönemi incelenmiştir.

Erken Kassit Dönemi (MÖ 1575-1410) zayıf belgelendiği için günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki kraliyet yazıtına odaklanılmıştır. Yazıtların sonradan kopyalandığı göz önüne alınmış ve temkinli yaklaşılmıştır. Kraliyet yazıtları kesin bilgiler vermediğinden CUSAS 9 belgelerindeki tanrı listeleri ve kişisel isimler onomastik analiz yöntemiyle değerlendirilmeye çalışılmış ve Enlil kültünün durumuna dair önerilerde bulunulmuştur. Erken Kassit Dönemi'nde Enlil kültüne dair çıkarım yapmanın yollarından biri Nippur Kenti'nin durumunu anlamaktır. Bu konuda da kaynaklar kısıtlı olduğundan III. Kaştiliaşu'nun yazıtı, kazılardan elde edilen bilgiler ve CUSAS 9 belgeleri karşılaştırmalı biçimde incelenmiş ve bütüncül bir öneri sunulmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümün diğer başlıkları Orta Kassit Dönemi (MÖ 1410-1225), Orta Assur Dönemi ve Geç Kassit dönemleridir (MÖ 1225-1155). Orta Kassit Dönemi Enlil kültünün altın çağını yaşadığı dönemdir. Burada sorulan soru en basit tabiriyle Enlil kültünün neden bu denli önemli olduğudur. Orta Kassit kraliyet yazıtları Enlil'e odaklansa da tarihsel bilgi açısından zayıf bilgiler vermektedir. Bu sebeple kraliyet yazıtlarının yanı

sıra mühür yazıtları, adak yazıtları, sınır taşları, kişisel isimler, tanrı listeleri gibi çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

Orta Assur Dönemi'ndeki Enlil kültü kraliyet yazıtları bağlamında incelenmiştir. Assur Devleti'nin baş tanrısı daima Tanrı Assur olduğu için Enlil'in tanrısal hiyerarşideki yeri ve önemi incelenmiştir. Orta Assur Dönemi'ndeki soru Enlil kültünün Assur Devleti için sembolik mi yoksa Güney Mezopotamya'ya benzer şekilde siyasi ve dini bir önemi mi olduğudur.

Dördüncü bölümün son başlığı Geç Kassit Dönemi'dir. Yazılı belgeler hayli kısıtlı olduğundan ve Nippur'daki belgeler de kesintiye uğradığından, Geç Kassit Dönemi'ndeki siyasi olaylara kısaca değinilmiştir. Burada Orta Assur yazıtlarıyla Geç Kassit Dönemi kayıtları birlikte ele alınmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölüm II. İsin Hanedanı Dönemi'yle başlamaktadır. Diğer bölümlere benzer şekilde burada da Enlil kültü aşamalı şekilde ele alınmıştır. Beşinci bölümün ilk yarısı II. İsin Hanedanı ve II. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın (MÖ 1025-1008) kraliyet yazıtlarına odaklanmıştır. Hem II. İsin Hanedanı hem de II. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kayıtları anlamlı, tutarlı ve kesin bir tarih yazımına olanak vermemektedir. Bu sebeple II. İsin Hanedanı kraliyet yazıtlarında Enlil ve Marduk'un tanrısal statüsü karşılaştırılmıştır. Burada esas odaklanılan I. Nebukadnezar'ın (1125-1104?) kraliyet yazıtlarıdır. Çünkü hem Marduk hem Enlil hem de siyasi tarihe dair anlamlı bilgileri barındırmaktadır.

Beşinci bölümde kraliyet yazıtları incelendikten sonra Enlil kültünün gerilemesinin analizi yapılmıştır. Buradaki en önemli kaynak özü itibarıyla bir yaratılış destanı olan ancak yazılma motivasyonu siyasi nedenlere dayanan Enuma Eliş Destanı'dır.

Enlil kültünün gerilemesi üç aşamaya ayrılarak ele alınmıştır. İlk aşama Marduk'un yükselişine odaklanmıştır. Marduk'un yükselişinin en belirgin kanıtları olan II. İsin Hanedanı'nın kraliyet yazıtları ve kraliyet onomastiği ele alınmıştır.

Enlil kültünün zayıflamasının ne zaman başladığını ortaya koyması açısından Enuma Eliş'in yazılış tarihi önem arz etmektedir. Bu nedenle ikinci aşamada Enuma Eliş'in yazılışının tarihlendirilmesi tartışılmış ve kraliyet yazıtlarıyla karşılaştırılmıştır. Enuma Eliş'in yazılış tarihiyle ilgili değerlendirmelerde birincil kaynakların yanı sıra iki önemli modern çalışmadan yararlanılmıştır. Kaynaklardan ilki Wilfred Lambert'ın Enuma Eliş'i

hemen her yönüyle incelediği "*Babylonian Creation Myths*" adlı çalışmasıdır (Lambert, 2013). İkinci önemli kaynak 2025 yılında yayınlanan ve Enuma Eliş'in tarihlendirilmesine dair yeni kanıtlar sunan Enrique Jimenez'in "*Marduk and the battle with the sea: On the dating of Enuma Elish*" adlı çalışmasıdır (Jimenez, 2025).

Enlil kültünün gerilemesinin üçüncü aşamasında ideolojik söylem analizi yöntemiyle ele alınan Enuma Eliş Destanı incelenmiştir. Burada Enlil ve Marduk arasındaki düalitenin siyasi arka planına odaklanılmıştır. Beşinci bölümün son başlığında ikinci binyıldan sonra Enlil kültünün durumuna dair ana hatlarıyla bir değerlendirme sunulması amaçlamıştır.

Bu çalışmada nitel bir yöntem olan döküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada araştırma konusu diyakronik bir yaklaşımla ele alınmış olup Enlil kültünün ikinci binyıl tarihi süresince geçirdiği değişim, dönüşüm ve gerilemeye odaklanılmıştır. Konuyla ilgili epigrafik kaynakların çeviri ve transkripsiyonları, arkeolojik veriler ve modern çalışmalar incelenmiştir. Kaynaklar el verdiği müddetçe çalışmanın ana argümanları birincil kaynaklara dayandırılmıştır. Benzer argümanları ele alan, destekleyen veya reddeden modern çalışmalar birincil kaynaklarla harmanlanmış ve tartışılmıştır. Birincil kaynakların, mümkünse incelenen konunun dönemiyle çağdaş olmasına dikkat edilmiş, mümkün değilse ele alınırken temkinli yaklaşılmış ve çalışmada belirtilmiştir. Çalışmanın sık sık başvurduğu kraliyet yazıtlarının taraflı anlatılar sunduğu göz önüne alınmış ve yer yer mitler, arkeolojik veriler, kişisel isimler vb. kaynaklarla karşılaştırılarak incelenmiştir.

Çalışmada onomastik analiz, prosopografi ve antroponimik analiz yöntemleri de kullanılmıştır. Bahsi geçen yöntemler çoğunlukla tarihsel bilgilerin kısıtlı olduğu dönemlerde kullanılmış ve konunun amacı bağlamında ele alınmıştır. Onomastik analizi yapılan bölümlerde tanrı listeleri, kişisel isimler ve yer adlarındaki Enlil unsuru incelenmiştir. Çalışmanın amacı Enlil kültünü siyasi tarih bağlamında incelemek olduğundan, onomastik analizler sosyo-politik bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Antroponimik analiz yöntemi Enlil'in isimleri ele alınırken kullanılmıştır. Bu bağlamda tanrı listeleri incelenmiş ve Enlil'in diğer tanrı ve tanrıçalarla ilişkisi ortaya koyulmaya çalışılmış ve incelenen ilişkilerin olası siyasi bağlamına değinilmiştir.

Prosopografi yöntemi ise çalışmada en az kullanılan yöntemdir. Kullanılma nedeni ikinci binyıldan sonraki dönemlerde Enlil'in kraliyet ideolojilerinde neredeyse hiç yer bulamamış olmasıdır. Bu bağlamda Enlil kültüne dair genel bir manzara ortaya koymak

adına Yeni Babil Dönemi ve Yeni Assur Dönemi'ndeki kişisel isimlere ana hatlarıyla değinilmiştir. Burada özellikle Babil, Assur ve Nippur kentlerindeki Assur, Enlil, Marduk ve Nabu teoforik unsurlarına odaklanılmıştır.

Çalışmanın sıkça başvurduğu kraliyet yazıtları ideolojik analiz ve tematik analiz yöntemleriyle üç aşamalı olarak ele alınmıştır. İlk aşama kraliyet yazıtlarında kralların siyasi meşruiyetlerini nelere dayandırdıklarının saptanmasıdır. Bu bağlamda öncelikle kraliyet ünvanlarında Enlil'in kullanımı tematik analiz yöntemiyle ele alınmış ve Enlil'in siyasal meşruiyet için kullanıldığı kraliyet ünvanları çalışmada tablolar halinde derlenmiştir.

İkinci aşamada kraliyet ünvanlarıyla yazıtın tamamı arasındaki tutarlılık veya tutarsızlıklar incelenmiştir. Kraliyet ünvanları kendi başlarına çalışmadaki sorulara cevap veremeyecekleri için, kraliyet yazıtlarında Enlil'in statüsü ve kraliyet ünvanları arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

Üçüncü aşamada kraliyet ünvanları, kraliyet yazıtları ve diğer kaynaklar karşılaştırılmaktadır. Diğer kaynaklardan kasıt mektuplar, arkeolojik veriler, mitler gibi kaynaklardır. Aynı zamanda Nippur'daki kült faaliyetleri, hükümdarların Nippur'daki inşa ve restorasyonları, geleneksel ayinlere katılımları gibi konular, üçüncü aşamadaki değerlendirmeye destek olmaları için dahil edilmiştir. Kraliyet yazıtlarında anlatılanlarla diğer kaynaklar çelişiyorsa bu durum tartışılmış ve olası siyasi nedenlerine dair çıkarımlarda bulunulmuştur.

Çalışmada arkeolojik veriler çoğunlukla Nippur'un durumunu ortaya koymak için kullanılmıştır. Özellikle devletlerin yıkılışıyla yeni devletlerin ortaya çıkması arasında geçen dönemlerde yazılı kayıtlar kesintiye uğramaktadır. Bu sebeple Nippur'daki yerleşimin, nüfusun ve kült faaliyetlerinin devam edip etmediğini anlayabilmek adına kazılardan elde edilen bilgiler kullanılmıştır.

Çalışma özü itibarıyla nitel bir çalışmadır. Bu sebeple ele alınan yazılı belgelerde nicelikten ziyade niteliğe odaklanılmıştır. Çalışmada incelenen bazı kanunların giriş ve sonuç bölümleri söylem analiziyle ele alınmış ve yine nitel bir inceleme sunulmuştur. Ancak söylem analizinin niyet okumaya dönüşmemesi adına dikkatli davranılmış ve iddia edilenler tarihi bir hakikatten ziyade öneri şeklinde sunulmuştur. Benzer değerlendirmelerde bulunan modern çalışmalara yer verilmiş ve konuların artıları ile eksileri bir arada değerlendirilmiştir.

Çalışma ikinci binyıl tarihsel kronolojisini takip etmektedir. Bu bağlamda III. Ur Hanedanı'ndan ikinci binyılın sonuna kadar olan dönem ana bölümlere ayrılmıştır. Ana bölümlere ayrılırken siyasi tarihteki ve Enlil kültündeki değişimler baz alınmıştır. Örneğin III. Ur Hanedanı'nın yıkılışının ardından kurulan kent devletler aynı coğrafyada kurulmuştur ve Enlil kültüyle kurdukları ilişki III. Ur Hanedanı'na benzemektedir.

Ancak Eski Babil Dönemi artık yeni bir merkezi devletin, yeni bir coğrafyada ortaya çıktığı, siyasi ortamın ve güç ilişkilerinin değiştiği bir dönemdir. Bu sebeple Eski Babil Dönemi ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Benzer bir durum Eski Babil Dönemi'yle Kassit Hanedanı Dönemi için de geçerli olduğundan, Kassit Hanedanı Dönemi ayrı bir bölüm altında ele alınmıştır.

II. İsin Hanedanı da ayrı bir bölüm altında ele alınmıştır. Çünkü II. İsin Hanedanı Dönemi'nde Enlil kültünde belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Son bölümün ikinci yarısında, diğer bölümlerin aksine argümanlar mitolojik bir anlatı üzerinden kurgulanmıştır. Bunun sebebi daha önce de belirtildiği üzere siyasi tarihin kaynaklarının yok denilecek kadar az olmasıdır. Ayrıca Enlil kültünün gerilemesine dair en detaylı anlatı Enuma Eliş Destanı'ndan gelmektedir. Enuma Eliş'in yazılma motivasyonun siyasi nedenlere bağlı olmasının yanı sıra siyasi tarihin kuvvetli ama dolaylı bir anlatımı olduğu kabul edilmiştir. Ancak özü itibarıyla bir mit olduğu göz önüne alınmış ve değerlendirmeler bu bağlamda yapılmıştır. Beşinci bölümün son başlığında siyasi tarihin kaynaklarının Enlil kültüne dair yeterli bilgiler vermemesi nedeniyle prospografik yöntem ve onomastik analizi yöntemleri kullanılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çalışma Enlil kültü ve Nippur'la ilgili yapılan önceki çalışmalarla ilişki kurmaktadır. Literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğunun üçüncü binyıl, din ve Enlil etimolojisine odaklandığı görülmüştür. Bu sebeple çalışmada Enlil kültü ikinci binyıl ve siyasi tarih bağlamında ele alınmıştır.

Ulaşılabilen çalışmalar arasında Enlil kültünü kapsamlı bir biçimde ele alan iki çalışmaya rastlanmıştır. İlki Xianhua Wang'ın "*The Metamorphosis of Enlil*" adlı çalışmasıdır (Wang, 2011). Wang, Enlil kültünün üçüncü binyıldaki dönüşümünü tarihsel kronolojiyi esas alarak incelemiş ve Akkad Hanedanı'nın sonuna kadar olan dönemi merceğe almıştır. İkinci çalışma ülkemizde doktora tezi olarak yazılan Huzme Gültekin'in "*Sümerlilerde tanrı anlayışı ve Enlil kültü*" adlı çalışmasıdır (Gültekin, 2024). Gültekin, Enlil kültünü tanrı anlayışı ve dinler tarihi perspektifinden ele almış ve Enlil kültünün ortaya çıkışından

Tevrat'taki etkisine kadar olan dönemi incelemiştir. Hem Wang hem de Gültekin'in çalışması, inceledikleri dönem ve ele alış biçimleri açısından detaylı çalışmalardır.

Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran, Enlil kültünün siyasetle, siyasetin de Enlil kültüyle kurduğu etkileşimi, bu etkileşimin Enlil kültünün değişimine ve gerilemesine olan etkisini detaylıca incelemesidir. Hem Wang hem de Gültekin'in çalışmaları siyasi olaylara yer vermektedir. Bahsi geçen çalışmalar detaylıca incelenmiş, eksik olduğu düşünülen yerler tamamlanmaya çalışılmıştır.

İncelenen araştırmalar arasında Enlil kültünün siyasetle ilişkisini yüzeysel bir biçimde de olsa inceleyen iki çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalar: Sargon öncesi dönemde Enlil ve Nippur'u merceğe alan, Gebhard J. Selz'in "*Enlil und Nippur nach präsargonicshen Quellen"* adlı makalesi ile Mehmet Kurt ve Esra Bulut'un "*Enlil kültünün Mezopotamya toplumlarının siyasal ve sosyo-kültürel yapısına etkisi"* adlı kitap bölümüdür.

Diğer modern çalışmaların büyük çoğunluğu etimolojik ve filolojik tartışmalarla ilgilidir: Friedrich Nötscher, "*Ellil in Sumer und Akkad"*, Thorkild Jacobsen*, "The lil of* ^{d}*En.lil*$_2$", Piotr Michalowski, "*The unbearable lightness of Enlil"*, Dietz Otto Edzard, "*Enlil, vater der götter"*, Louis Feliu, "*Concerning the Etymology of Enlil: the An=Anum Approach"*.

Enlil'le ilgili kimi mitlerin çevirisi ve yorumlanması için kullanılan modern çalışmalar şunlardır: Albert Clay, "*Ellil, the god of Nippur"*, Stephan Langdon, "*A hymn to Enlil with a theological redaction*", Hermann Behrens, "*Enlil und Ninlil: Ein sumerischer mythos aus Nippur",* Uri Gabbay, "*A Balaĝ to Enlil from the First Sealand Dynasty*", Giovanna Matini, "*Lobpries des königs der götter. Zwei sumerische (Kult)lieder an Enlil*".

Çalışmada kullanılan birincil kaynaklar için Royal Inscriptions of Mesopotamia (RIM) serilerinden; RIMA 1, RIMA 2, RIMB 2, RIME, RIME 2, RIME 3/1, RIME 3/2, RIME 4, RINAP, dijital arşivlerden; ARCHIBAB, ARIo, ARMEP, ARRIM, ATAE, AsbP, BALT, BDTNS, CDLI, CKST, CSIK, DCCLT, DSSt, Epsd2, ETANA, ETCSL, ETCSRI, HBTIN, NERE, ORACC, PROSOBAB, RIAo, RIBo, SAAo, SEAL, TSAE; çeşitli arkeolojik ve epigrafik veriler için; BBSt, CTMMA I, CTMMA II, CUSAS 9, CUSAS 39'dan yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1 MEZOPOTAMYA MİTOLOJİSİNDE ENLİL VE ERKEN HANEDANLIKTAN (MÖ 2900-2350) III. UR HANEDANI'NA (MÖ 2112-2004) KADAR ENLİL KÜLTÜ

1.1 Ana Hatlarıyla Mezopotamya Dini ve Tanrıları

Mezopotamya dini, farklı görev ve yetkilere sahip yüzlerce tanrı ve tanrıçadan oluşan çok tanrılı (*politeist*) bir inanç sistemine sahiptir. Bununla birlikte, bu ilahi varlıkların tamamı aynı konum ve öneme sahip değildir (Köroğlu, 2015, s. 68). Mezopotamya panteonunda tanrılar belirli bir hiyerarşi içinde ayrılmıştır ve en yüce ilahi varlıklar genellikle Anunnakiler, daha alt konumdaki tanrılar ise İgigiler olarak adlandırılmıştır. Kozmik düzenin devamlılığı bu hiyerarşik yapı üzerine kuruludur; her tanrı kendisine özgü bir görev ve sorumluluğa sahiptir.

Başlangıçta dünya dört tanrı arasında bölüştürülmüştür: Anu (An), Ninhursag (Ki/Uraş), Enlil ve Enki (Ea). Anu tanrılar arasında en yüksek konumda yer almaktadır ve ismi doğrudan "*dingir/An/Anu*" yani *tanrı* anlamına da gelen gökyüzünü temsil etmektedir (Jacobsen, 2017, s.127; Eliade, 2020, s.9). Tanrıların atası ve evrenin yaratıcısıdır. Mitlerde çoğunlukla makul, hoşgörülü bir baba görüntüsü vermektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.19). En eski ilah olarak kimi metinlerde şöyle anılmaktadır: "*Rahip kral olarak An, genç bir adam olarak orada duruyordu. O zaman Enki ve Ninki yoktu, Enlil yoktu, Ninlil yoktu*, *su kanallarının ağzını açtı, bir bahçe, nemli ve serin su, yeryüzünün deliklerini doldurdu"* (Adalı ve Görgü 2025, s.5).

Anu'nun eşi, doğum ve toprağın tanrıçası Ninhursag (Nin-hursag, "Dağın Hanımı" anlamına gelmektedir) yerküreyi temsil etmektedir ve bir diğer ismi olan "Ki" de yeryüzü anlamına gelmektedir. Doğum tanrıçası olması nedeniyle sıfatları arasında "*Tanrıların Annesi*" ve "*Tüm Çocukların Annesi*" de vardır (Frayne ve Stuckey, 2021, s.254). Anu ve Ninhursag doğurganlığı ve hayatın devamını temsil eden erkek-dişi çiftidir (George, 2016, s.13).

Enlil Anu'nun oğludur ve yer ve gök arasındaki boşluğun (lil_2) yani atmosferin efendisidir. Anu'nun bir diğer oğlu olan Enki ise yeraltı sularının (Abzu) ve yeryüzünün efendisidir. Hem Anu hem de Enlil tanrıların kralı olarak anılır. Thorkild Jacobsen Enlil'in Anu'nun aktif versiyonu olduğunu ve tarihin kesin olmayan bir safhasında güçlerinin

Enlil tarafından devralındığını öne sürmektedir (Jacobsen, 2017, s.132). Çünkü Anu her ne kadar en yüce tanrı olsa da *deus otiosus* (durağan tanrı) tipi bir tanrıdır ve genellikle olaylara fazla müdahil olmaz.

Anu'ya benzer şekilde eşi Ninhursag da kendi rolünü Enki'ye kaptırmıştır. Enki nehirlerin, denizlerin ve tatlı suların yanı sıra yeryüzünün de efendisi olmuştur. Kramer'a (2020, s.10) göre Ninhursag'ın arka plana itilmesi "panteonun gelişiminin ilk evrelerinde Sümer din adamlarının yeryüzü gibi çok önemli bir kozmik oluşumdan sorumlu tanrı olarak eril bir ilahı tercih etmeleri" nedeniyledir.

Bilgelik, tarlaların verimliliği, bataklıklar, tatlı yeraltı suları, şifa gibi çeşitli güçlerle donatılmış olan Enki, insanlara oldukça yakın, yardımsever ama bir o kadar da kurnaz bir tanrı olarak anılmıştır. Medeniyetin mihenk taşları olan zekâ, beceri, kanun, sanat ve zanaatın da tanrısıdır. Sıfatları arasında "Nudimmud" (yaratan), "Enlil-banda" (Küçük Enlil), "Durah-Abzu" (Abzu'nun Dağ Keçisi) gibi sıfatlar yer almaktadır (Frayne ve Stuckey, 2021, s.91). Mühürlerde oturmuş, sakallı ve çok boynuzlu bir taç takmış olarak görünür. Kollarından genellikle içinde balıkların yüzdüğü Dicle ve Fırat nehirleri akar. Diğer resimlerde ise Abzu'nun içinde, su dolu kanallardan veya nehirlerden yapılmış bir yapıda tahtta oturmaktadır (Frayne ve Stuckey, 2021, s.91).

Mezopotamya'nın diğer önemli tanrıları Nanna (Sin/Su'en), Utu (Şamaş) ve İnanna'dır (İştar). Ay Tanrısı Nanna, Enlil'in ilk doğan oğludur. Ur Kenti'nin koruyucusu ve özellikle büyükbaş hayvanların doğurganlığıyla ilişkilendirilir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.225). Nanna, gökyüzünün ve Ay'ın çobanı olarak da övülmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.225). *Nanna* ismi dolunayı, *Su'en* hilali ve üçüncü bir ismi olan *Aşim-babbar* ise ışığı temsil etmektedir: "*Berrak gökyüzünde görünen bir lamba, Sin, kendini sürekli yeniliyor, aydınlatıyor karanlığı, ışık sağlıyor sayısız insana*" (Jacobsen, 2017, s.163).

Güneş Tanrısı Utu ise adalet, eşitlik ve doğruluğun tanrısıdır. Ay Tanrısı Nanna ve eşi Nin-gal'ın oğlu, Tanrıça İnanna ve Ereşkigal'in ikiz kardeşidir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.362). Güneşin aydınlatıcı ışınlarının her şeyi ortaya çıkarması nedeniyle adalet ve hakikatle özdeşleştirilmiştir. Öyle ki "Dumuzi'nin Rüyası" mitinde (bkz. Kramer ve Bottero, 2019, s.339) hiçbir tanrı Dumuzi'nin içerisine düştüğü haksızlığa karşı

çıkmazken onu kurtaran Utu olmuştur.[1] Oğlu ve baş hizmetkarı olan *Bunene*, güneşin arabasını gündüz ve gece gökyüzünde yönlendirir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.362).

Görsel 1.1

Adda Silindir Mührü

Not: İnanna, Utu, Enki, İsimud ve Zu (Anzu) Kuşu'nun tasvirini içeren silindir mühür.

Kaynak: The British Museum, 89115

Tanrılar panteonun bir başka önemli figürü Tanrıça İnanna'dır. İsmi "Gökyüzünün Hanımı" anlamına gelmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.143). Enlil veya Enki'nin kızı olduğu düşünülmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.144). Aşkın, savaşın ve bereketin tanrıçasıdır. Bu sebeple yağmur, fırtına gibi doğa olaylarıyla da ilişkilendirilmiştir (Jacobsen, 2017, s.186). İnanna, Venüs gezegeniyle bağdaştırıldığından ötürü gökyüzünün kraliçesi olarak anılmıştır. Aynı zamanda fahişelerin koruyucu tanrıçası olduğu düşünülmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.144). İnsanların cinsiyetleriyle de özel bir bağı vardı. Öyle ki bir antlaşmada şu sözlerle İnanna'dan bahsedilmektedir: "*erkeklerin tanrıçası, kadınların hanımı İştar, onların 'yaylarını' alsın, kısırlıklarına sebep olsun*" (Frayne ve Stuckey, 2021, s.144).

İnanna'nın Mezopotamya mitolojisi ve edebiyatında muazzam bir rolü, bitki ve bereket tanrısı olan Dumuzi'yle (Temmuz) özel bir ilişkisi vardır. Yeraltında öldürülmesinin

[1] "*Kollarını göğe kaldırdı Utu'ya doğru: 'Utu dedi, sen karımın kardeşisin. Ben de kız kardeşinin kocasıyım! Annenize kaymak getiren bendim. Ningal'e süt getiren bendim. Ellerimi yılan eli yap. Ayaklarımı yılan ayağı, zebanilerden kurtarayım kendimi, hapsedemesinler beni! Utu onun gözyaşlarını kabul etti: Ellerini yılan eli yaptı, ayaklarını yılan ayağı. Böylece zebanilerden kurtardı kendini. Hapsedemediler onu"* (Kramer ve Bottero, 2019, s.326; Hikâyenin tamamı için bkz. Kramer ve Bottero, 2019, s.313).

ardından yeniden yaşama kavuştuğunda, sevgilisi Dumuzi'nin yaşananlara kayıtsız kaldığını görür. Dumuzi'ye gazabını tattıran İnanna, onu yeraltına yollamıştır: "*Gençlik günlerinde el üstünde tuttuğun Dumuzi, her yıl öldüğü gün ağlanır oldu, senin sayende! Rengarenk Gök Kuzgun'u sevdin. Sonra birden vurdun onu, kanatlarını kırdın*" (Kramer ve Bottero, 2019, s.307). Ancak devamı niteliğindeki birçok hikâye İnanna'yı Dumuzi için ağıtlar yakarken resmeder (bkz. Kramer ve Bottero, 2019, s.374). Antik Yunan mitlerindeki Demeter ve Persefoni öyküsüne benzer şekilde, Dumuzi'nin kız kardeşi Geştinanna yılın yarısında Dumuzi'nin yerini almayı teklif eder. Bu sayede Dumuzi yeryüzüne çıkabilecek ve bitkiler tekrardan yeşerecektir. Hikâye kuvvetle mevsimsel döngülere gönderme yapmaktadır.

Gerçekten insan katılımcıları içerip içermediği tartışmalı bir konu olmakla birlikte "Kutsal Evlilik" adı verilen ritüelde Sümer kralları, muhtemelen bir rahibede reenkarne olmuş İnanna'yla birleşmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.145). Bu ritüel doğanın canlanmasını, ülkeye refah ve bereketin gelmesini temsil eden bir uygulama olarak uzun yıllar devam etmiştir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.145).

Yukarıda bahsedilen yedi büyük tanrı/tanrıçanın yanı sıra sayısı binlerle ifade edilen tanrılar vardır. Bu tanrıların arasında yeraltı ve hastalıkla ilişkilendirilen tanrılar Nergal ve Namtar, rüzgâr, şifa ve savaş tanrısı Ninurta gibi önemli figürler de vardır.

Her kentin bir koruyucu tanrı/tanrıçası bulunmaktadır. Bu kentlerdeki en büyük yapılar tanrılara adanmış ve her kentin baştanrısı için tapınaklar inşa edilmiştir (Köroğlu, 2015, s.68). Yedi büyük tanrı olan ve Anunnakiler olarak adlandırılan Anu, Ninhursag, Enlil, Enki, Nanna, Utu ve İnanna da belli başlı kentlerle özdeşleşmiş haldedir. Anu ve İnanna Uruk kentiyle, Ninhursag Adab ve Kiş'le, Enlil Nippur'la, Enki Eridu'yla, Nanna Ur'la ve Utu ise Larsa ve Sippar'la özdeşleştirilmiştir. Bunlar haricinde Ninurta (Ningirsu) Lagaş, Nergal Kutha'yla özdeşleştirilmiştir. Panteona sonradan dahil olacak olan Marduk Babil Kenti'yle, Tanrı Assur ise Assur Kenti'yle özdeşleşir.

Tüm bu tanrı ve tanrıçalar Mezopotamya'da yaklaşık dört bin yıl boyunca tapınılmış varlıklardır. Mezopotamya dininin şaşırtıcı etkisi Anadolu, Mısır, Yunan gibi komşu medeniyetlerde görülmektedir. Bir müddet sonra bu tanrı ve tanrıçalara tapınımın sonu gelse de farklı isimler ve kimliklerle başka coğrafyalarda, kültürlerde yaşamaya, kültürleri etkilemeye ve kültürlerden etkilenmeye devam etmişlerdir.

1.2 Enlil

Mezopotamya tanrılar panteonunun kralı olan Enlil'in çok yönlü bir kişiliği ve çeşitli güçleri vardır. Enlil krallık, kraliyet, hükümdarın meşruiyeti gibi siyasi kavramlarla, fırtına, rüzgâr, yağmur gibi doğa olaylarıyla ve kader ve yaratılış gibi teolojik olgularla ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple en güçlü, en saygın ve en korkulan tanrı olarak anılmıştır. Dehşetengiz yönünün diğer tüm sempatik yönlerine baskın gelmesi dolayısıyla otoritesi çoğunlukla korkuyla temellendirilmiştir.

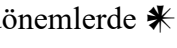
Enlil'in birbirine zıt iki yönü vardır. Bir yönüyle güvenilmez, korkutucu, yıkıcı bir tanrıyken, diğeriyle evreni düzenleyen, cömert yağmurlar gönderen yapıcı bir tanrıdır. Yapıcı yönü kimi yaratılış anlatılarında kritik bir rol oynamasına sebep olmuştur. Yıkıcılığı ise çoğunlukla salgın hastalıklar gibi toplumsal cezalar, doğal afetler, yok oluşlar ve önceden kestirilemez eylemleriyle ilgilidir. Thorkild Jacobsen, Before Philosophy'de (1949) Enlil'in bu dengesiz kişiliğinin, onun saf gücü temsil etmesi nedeniyle olduğunu ileri sürer. Aynı eserde Enlil'i "*ruhunun derinliklerinde hem karanlığı hem de vahşiliği gizlerken kozmosu ayakta tutan, kaosa karşı düzeni ve güveni garanti eden*" olarak tanımlar (Frankfort vd., 1949, s.157).

Enlil'i tanrıların kralı yapan en belirgin güç ise *Kader Tabletleri*'ni (*dub-namtarra*[2]) elinde bulunduruyor olmasıdır. Kader, insanlar için olduğu kadar tanrılar için de bağlayıcı bir araçtır. Böylece evrenin kanunları ve tüm varlıklar Enlil'in emrine tabi olmuştur. Kaderin gücü Eski Mezopotamya'da Enlil'in tüm kentlerde saygıyla anılmasına neden olur çünkü kent tanrıları bile Enlil'e bağlıdır. Bu sayede Enlil kültü tarihin uzun safhalarında ve geniş bir coğrafyada etkin olmuştur.

1.3 Enlil'in İsmine Dair Tartışmalar

Enlil'in güçlerinin çeşitli olması gibi isimleri de çeşitlidir ve en sık kullanılan en+lil birleşimi tartışmalara yol açmıştır. Tartışmanın ilk çıkış noktalarından biri Enlil isminin erken ve geç dönemlerdeki yazımının farklılığı dolayısıyladır. Erken dönemlerde (EH I

[2] *Dub*= tablet, *namtar/namtarra*= kader. *Namtar* sözcüğü aynı zamanda hastalık ve ölüm için de kullanılmaktadır. Enlil'in oğullarından biri olan ^{d}*Namtar* (nihai yazgı, ölüm, kader) adında bir hastalık ve yeraltı tanrısının ismidir. *Dub-namtarra*'nın Akadcası *dub/tup şimati/şimatu* veya *tup/tuppi şimati*'dir (Adalı ve Görgü 2025, s.19; Frayne ve Stuckey 2021, s.223; Budge 2020, s.27; Aydın 2013, s.1067; CAD/N: 1, s.247).

[Erken Hanedanlık[3]] ve Wang'a göre [2011] Uruk'un son dönemi MÖ 3100'lerde) Enlil ismi (EN.KID/AN.EN.E_2) olarak yazılmaktaydı. Fakat isim ilerleyen dönemlerde (^{d}En.lil_2 /AN.EN.KID) olarak yazılmaya başlandı. "*KID*" işaretinin "*lil_2*" şeklinde okunmasıyla ilgili olarak başlayan tartışma, Enlil'in isminin etimolojik ve teolojik manasını da soru işareti haline getirdi.

Enlil'in ismi iki heceden oluşur: *en* ve *lil*[4]. *En* efendi, *lil* ise rüzgâr, ruh, öz, atmosfer (yer ve göğün arası) gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. İsim genellikle rüzgârın efendisi veya fırtınanın efendisi olarak çevrilmektedir. Fakat Sümerce'de rüzgâr için farklı kelimeler de kullanılmaktadır: *tum_9*, *tumu*, *la_2*, *im* (Aydın, 2013, s.1246). Bazı araştırmacılar lil'in rüzgâr gibi etkileri açısından somut, elle tutulur bir fenomenden ziyade çok daha soyut bir anlamı olduğunu öne sürerler (Edzard, 1972; Michalowski, 1998; Steinkeller, 1999). Lil belirli anlamlarla sınırlandırılamayacak bir özü, rüzgârın kendisinden ziyade rüzgârın içerisindeki gizil gücü ifade eder.

Tüm bu farklı versiyonlar bir şekilde Enlil ile bağdaştırılabilir. Çünkü Enlil'in kutsal mabedi Nippur (Nibru) mitlerde *dur-an-ki* olarak anılır, yani yer ve göğün (atmosfer) bağıdır. Ruh anlamı da Enlil'le uyumludur. Çünkü Kader Tabletleri'ni elinde bulunduran bir tanrının insan veya tanrıların ruhuyla özel bir ilişkisi olması şaşılacak bir durum değildir. Yani Enlil'i "ruhların efendisi" olarak da çevirebiliriz. Fırtınaların içinde kötücül varlıkların gezindiğine dair inançlar hakimdir ve hayalet de Enlil için uygundur çünkü yeraltı tanrısı Nergal ve hastalık tanrısı Namtar Enlil'in oğullarıdır. Öyleyse Enlil "hayaletlerin efendisi" veya "hayalet efendi" olarak da çevrilebilir. Bir diğer öneri Feliu'den gelmektedir. Ona göre Enlil "her şeyin tanrısı" veya "tüm rüzgarların efendisi" olarak çevrilebilir çünkü rüzgârın kontrolü Enlil ile sınırlandırılmamıştır (Feliu, s.229-231).

Ancak tüm bu tartışmaların bir yere varmayacağı açıktır. Çünkü Enlil için standart bir yazım olmasını beklemek beyhudedir. Yaklaşık üç binyıl boyunca tapınılmış ve zaman içerisinde sürekli değişime ve dönüşüme uğramış bir tanrının standart bir yazımı olamaz. Robert Englund, Enlil'in yazımının paleografik olarak çözülmesi oldukça zor bir sorun

[3] Orta kronolojiye göre MÖ 2900-2350 tarihleri arasındaki periyod. MÖ 2900-2700 EH I, MÖ 2700-2600 EH II, MÖ 2600-2500 EH IIIa, MÖ 2500-2350 EH IIIb olarak kendi içerisinde dörde bölünmüştür. Bu çalışmada kullanılacak tarihlerde orta kronoloji esas alınacaktır.

[4] Oldukça spekülatif olmakla birlikte Eski Ahit'teki Lilith'in isminin de "lil'den" türetilmiş olabileceği öne sürülmektedir (Pinches, 2023, s.78).

olduğunu, fakat çözülmesi durumunda dahi Enlil ismine dair tartışmaların çözümü olamayabileceğini, daha çok dilin evrimine dair bilgiler verebileceğini öne sürüyor (Englund, 2011). Benzer şekilde Dietz Otto Edzard da Enlil'in üçüncü binyıldaki yazımının sürecinin kaybolduğunu, dolayısıyla okunuşa dair birkaç öneri sunulabilse de kanıt eksikliği sebebiyle daha fazla ileriye gidilemeyeceğini belirtmektedir (Edzard, 2003, s.179). Enlil'in belirsizliği Edzard'a göre yalnızca yazımı dolayısıyla da değildir:

> "Enlil genellikle kaçamak ve nahoş bir karaktere sahiptir. Hükümdarlığı keyfidir, sözünü tutmaz, çocuklarını kendi adına savaşması için gönderir, Atra-Hasis'te neredeyse bir korkak olarak tasvir edilir. Antik Mezopotamya panteonu onunla bu kadar zor zamanlar geçirdiyse, biz daha mı iyi bir sonuç beklemeliyiz?" (Edzard, 2003, s.184).

Enlil'in erken dönemlerdeki muğlaklığı yalnızca ismi dolayısıyla da değildir. Enlil'in varlığı, modern araştırmacılar için tamamen bir hayal ürünüdür çünkü bilinen net bir tasviri, erken dönemlerden günümüze ulaşmış bir heykeli yoktur (Wang, 2011, s.243). Erken dönemlerin yanı sıra başka kanıtlar ikinci binyılın sonlarından gelir. Elamlıların saldırıları Mezopotamya'dan Marduk'un heykelinin, Naram-Sin'in Zafer Steli'nin, Hammurabi Kanunları Steli'nin çalınmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı dönemlerde Nippur'a da birçok kez saldırılar olmuştur fakat hiçbir belgede Enlil'in heykelinin çalındığından bahsedilmez. Heykel bir yana Enlil'le ilişkilendirilebilecek somut herhangi bir nesneden bahsedilmez. Günümüze ulaşanlarla geçmişin anlatıları Enlil'in somut temsillerinin olmadığını gösteriyor, nedenini ise bilmiyoruz, ancak spekülasyonlarda bulunabiliriz.

Belki lil gerçekten de çok daha soyut bir anlam taşıyordu ve bu yüzden Enlil yalnızca insanların tahayyül ettiği bir tanrıydı. Daha da tartışmalı bir yorumla Enlil'in "ancak" tahayyül edilebileceği fikri de var olabilir. Heykel, resim gibi somut tasvirlerinin yokluğu da bu nedenle olabilir.

Enlil ismine dair bir başka görüş etnik tartışmalar etrafında şekillenmiştir. Ebla arşivlerinde "*I-Lİ-İLİ*", "*İLLİLU*" gibi yazımların Enlil'in erken dönemlerdeki yazımı olabileceği düşünülmüş, Enlil'in Akkadca karşılığı olan Ellil'in de kökeninin buradan geldiği öne sürülmüştür. Yani Enlil'in Sami kökenli bir tanrı olabileceği ortaya atılmıştır. Steinkeller (1999) yazım için "Tanrıların Tanrısı" önermesinde bulunmuştur. Jacobsen ise (1989) İ-li-ili'nin Sümerce'nin Akkadca'laştırılması değil tam tersi olduğunu öne sürmüştür. Ancak bu dolaylı kanıtların hiçbiri tatmin edici bir sonuca ulaşmayı sağlamaz ve Enlil'in Sümer panteonuna yabancı olduğunu gösteren sağlam bir kanıt sunmazlar

(Edzard, 2003, s.184). Friedrich Nötscher de Enlil isminin Sümerce kökenlere dayanıyor olması gerektiğini belirtmiş ve çalışmasını Sümerce etimoloji üzerinden kurgulamıştır (Nötscher, 1927).

Her ne kadar Sümerce Enlil'in isminin kuvvetle muhtemel kaynağı olsa da Mezopotamya'da yazı ortaya çıktığında Sümerler ve Samiler birbirinden ayrılamayacak ölçüde birleşmiş bir kültürü paylaşıyorlardı. Hem Wang hem de Edzard da benzer bir görüşü öne sürmüşlerdir ve Enlil'de hem Sümer hem de Sami unsurlarının var olması gerektiğini belirtmişlerdir (Edzard, 2003, s.184; Wang, 2011). Sümer ve Sami, bu iki unsuru birbirinden ayırmak mümkün olmadığından, bir tanrının "etnik kökenini" tespit etmek de metodolojik olarak mümkün değildir. Enlil'in ismini etnik bağlamda açıklamaya çalışmak, bir şey bilmediğimiz bir konuyu hiçbir şey bilmediğimiz bir başka konuyla açıklamaya çalışmaktır ve tartışma anakronizmanın sınırlarında gezmektedir. Özetle Enlil'in ismine dair tartışmaları tek bir potada eritmek yahut da kesin sonuçlara ulaşmak üçüncü binyılın verileri muğlak kaldığı müddetçe mümkün değildir.

1.3.1 Enlil'in İsimleri

Enlil tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Genellikle isimlerin hepsi Enlil'in mitlerdeki karakteriyle uyumludur. Aşağıdaki tabloda Enlil'in bazı isimleri listelenmiştir. Buradaki tabloda Enlil için tarih boyunca kullanılan tüm isimler değil, ulaşılabilen ve sık kullanılan isimler listelenmiştir. Tanrıları onurlandırmak için oluşturulan epitet isimler, kişisel isimlerdeki teoforik unsurlar dahil edilmemiştir. Tablodaki isimler Proto-An=Anum gibi tanrı listelerinden, Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie (RLA) ansiklopedisinden, modern çalışmalardan, sözlüklerden (CAD [The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of University of Chicago]) ve mitlerde kullanılan isimlerden yararlanılarak derlenmiştir. Mümkün olan isimlerin anlamları ve yorumları verilmiştir. Mümkün olmayanlara ise soru işareti koyulmuştur.

Tablo 1.1

Enlil'in İsimleri

İsim/Sıfat/Ünvan	**Anlamı**	**Yorum**
^{d}abu-ilani	*Tanrıların Babası*	Tartışmalı olmakla birlikte Akkadca'da Enlil için kullanılan isimlerden biridir.
^{d}Alim	*Enlil*	?
^{d}Anzaqar	*Enlil ve İştar*	?
^{d}Aste	*Enlil*	?
^{d}BAḪAR$_2$	*Parlak Olan?*	An=Anum listelerinde bu kısım silinip tekrar yazılmış. Enlil'in kastedildiği düşünülmektedir.
^{d}Bara-Enlil-gara	*Enlil tarafından (veya Enlil için) kurulan kürsü.*	Eski Akkad tabletlerinde geçen bir isimdir. Muhtemelen Adab yakınlarındaki bir yerin koruyucu tanrısıdır, Enlil'in kendisi veya Enlil'i onurlandırmak adına kullanılan bir isim olması muhtemeldir.
Bêl	*Efendi*	Enlil ve Marduk için kullanılan bir sıfattır.
^{d}bel-Ekurri	*E-kur'un Efendisi?*	Hemerolojilerde kullanılmaktadır.
^{d}bel-matati	*Toprakların Efendisi*	Enlil ve Marduk için kullanılan bir isim.
^{d}dam-gar	*Tüccar Tanrı*	An=Anum'da Enlil'in isimlerinden biri.
^{d}dara$_3$-gal	*Büyük Tılsım/Asa?*	An=Anum'daki Enlil'in isimlerinden biridir.
^{d}Durah-dim, Durah-dim-dim	*Dağ keçisinin yaratıcısı*	An=Anum'da hem Enlil hem de Enki için kullanılmaktadır.
^{d}Dur-an-ki	*Gök ve yerin bağı.*	Hem Nippur'daki E-kur hem de Enlil için kullanılan bir isimdir.
^{d}Ellalu	*Enlil*	?
^{d}Ellil	*Enlil*	Enlil'in Akkadca'daki ismi.
Ellilitu/Ellilutu(m)	*Enlillik*	Enlil'in yönetme kabiliyetini ifade eder. Örneğin Marduk panteonun başına geçtiğinde "Tanrıların Enlil'i" olarak anılır.
^{d}Enlil-Assuru(m)	*Enlil ve Assur?*	Enlil ve Assur'un birleşiminden doğan Assur tanrısı.
^{d}Enlilkuga	*Enlil?*	Fara'dan gelen bir listedeki isim.
^{d}Enlil-kur-igigala	*Kur-igigala'nın Enlil'i*	Enlil'in Kur-igigala ile bağlantılı formu. Enlil burada Enmesara'nın kızı Su-zi-ana ile evlenmiştir. Kur-igigala'da Enlil'in tecelli eden formu kastedilmektedir. Tapınağın E-kur'a yakın olduğu düşünülmektedir.
^{d}Enlillazi/za	*Enlil*	Enlil'in isimlerinden biri.
^{d}Enlilpadamugi	*Enlil*	Fara'dan gelen bir listedeki isim.
^{d}Enlilninnu	*Enlil*	?
^{d}Enlilšaga	*Enlil*	?
^{d}Enlilsi	*Enlil*	?

Tablo 1.1 (Devam) *Enlil'in İsimleri*		
^{d}Enlil-lugal-zi	*Gerçek Kral Enlil*	Assur tanrı listelerindeki bir isim.
^{d}Enlil-urumah-anki	*Enlil, Göklerin ve Yerin Büyük Gücü*	Enlil-kur-igigala gibi Enlil'in belirli bir tapınaktaki formunu ifade eder.
^{d}Eš$_3$	*Tapınak*	Şuruppak ve An=Anum tanrı listesinde Enlil ile özdeşleştirilen tanrı.
^{d}Ezem-sag	*Ana Festival*	Enlil'in An=Anum'daki isimlerinden biri.
^{d}Harbe, Harpa/e	*Kassitlerin Tanrısı*	Enlil, An veya Harbe. Kassit Hanedanı Dönemi'nde Enlil ile eşleştirildiği düşünülmektedir.
^{d}Heam-gina	*Kesin Emir*	Enlil ile özdeşleştirilen tanrı.
^{d}Illil	*Enlil*	Enlil'in Sami kökenli isimlerinden biri.
İllinos	*Enlil*	Enlil'in geç dönemdeki isimlerinden biri.
^{d}Kur-gal	*Büyük Dağ*	Enlil'in isimlerinden biri.
^{d}Lugal-E-kur	*E-kur'un Kralı*	Nippur'daki Enlil tapınağı E-kur kastedilmektedir.
^{d}Lugal-kur-kur-ra	*Ülkenin Kralı/Tüm Ülkenin Kralı/Tekinsiz Toprakların Kralı?*	Lugal-kur-kur-ra, lugal-kalam-ma. İki ifadenin de farklı anlamlara gelebileceği düşünülmüştür. Her ikisi de Entemena Konisi'ni gibi politik yazıtlar ve kaynaklarda Enlil için kullanılmıştır.
^{d}Lugal-kalam-ma	*Ülkenin Kralı/Tüm Ülkenin Kralı/Medeni Toprakların Kralı?*	Lugal-kur-kur-ra, lugal-kalam-ma. İki ifadenin de farklı anlamlara gelebileceği düşünülmüştür. Her ikisi de Entemena Konisi'ni gibi politik zeminli yazıtlar ve kaynaklarda Enlil için kullanılmıştır.
^{d}Lugal-an-ki	*Yer ve Göğün Kralı*	Enlil'in kozmik olarak yönetiminin kapsayıcılığı vurgulanmak istenmektedir.
^{d}Mah-di-gal	*Yüce Olan*	Anu ša ameli'de "Kararların Enlil'i" olarak geçmektedir.
^{d}Mullil	*Enlil*	Enlil'in Emesal lehçedeki (kadın dili, ince dil) ismidir.
^{d}Namzu, Nigzu	*Bilgelik*	An=Anum'da Enlil ile özdeşleştirilmiştir.
^{d}Nunamnir	*Saygın Efendi/Saygı Duyulan*	Enlil'in tanrılar hiyerarşisindeki üstünlüğüne işaret eden bir ifade.

Kaynak: Tablo oluşturulurken ve yorumlanırken kullanılan kaynaklar: Lambert ve Millard, 1969; Lambert, 2013; Lambert ve Winters, 2023; Adalı ve Görgü, 2025; Adalı ve Görgü, 2024; Wang, 2011; Jacobsen, 1989; Jacobsen, 2017; Frayne ve Stuckey, 2021; Black vd., 2004; Edzard, 1972; Kramer, 2020; Kramer, 2022; Kramer ve Bottero, 2019; Matini, 2015; Gültekin, 2024; Gabbay, 2014. Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie (RLA). Tablodaki isimlerin anlamları için yararlanılan kaynaklar: Babylonian Administrative and Legal Texts (BALT); RLA; Lambert ve Millard, 1969; Lambert ve Winters, 2023; Aydın, 2013; Adalı ve Görgü, 2025; Adalı ve Görgü 2024; Frayne ve Stuckey, 2021; Black vd., 2004; CAD; Cohen, 2023; Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary 2 (ePSD2).

1.4 Enlil'in Ataları ve Çocukları

Mezopotamya insanı için tanrılar tıpkı kendileri gibidir (antropomorfik). Bu sebeple tanrıların anne ve babası, çocukları hatta torunları vardır. Tanrı listelerinde de bu soy kütükleri sıralanır. Listeler belirli kozmogoni ve teogonileri takip eder. Tarihsel süreçteki değişimler, özellikle siyasi dönüşümler listelerdeki tanrısal hiyerarşiyi etkilemiştir.

1.4.1 Enlil'in Ataları

Enlil mitlerde Tanrı An'ın oğlu olarak karşımıza çıkar. Annesine dair net bilgiler yoktur, kimi metinlerde Tanrıça Ki/Ninhursag annesi olarak anılsa da tutarlı biçimde Enlil'in annesi olarak anılmaz. Bazı tanrı listeleri (örneğin Proto-An=Anum) Enlil'in soy ağacını verir. Fakat tüm tanrı listeleri aynı çizgiyi izlemez. Mitleri tarihlendirmek sorunlu bir mesele olduğundan kesin sonuçlar edinmek zordur.

Enlil'in ataları hakkındaki en detaylı tasvir Proto An=Anum'dan gelir. Proto An=Anum listeleri her biri bir sonraki tanrı çiftini doğuracak şekilde eril-dişi tanrıları sıralar. Birçok listede karşımıza ilk olarak ^{d}*En-ki* ve ^{d}*Nin-ki* isimleri çıkar. Bu isimleri takiben ^{d}*En-mul*-^{d}*Nin-mul*, ^{d}*En-ul*-^{d}*Nin-ul'*dur (Lambert ve Winters, 2023, s. 51-59). Enlil'in ataları genellikle aktif olarak tapınımı olmayan tanrılardır. Listelerin başındaki Enki ve Ninki mitlerden tanıdığımız Enki değil, kozmik bir ifadeyi yani "yeryüzünün efendisini" ve Ninki de "yeryüzünün hanımını" temsil eder. Enlil'in atası olan her tanrıyla Enlil'in doğrudan ilişkisi yoktur, kuşakların devam ettiğini simgelerler. Kimi listede babası An olarak kimilerinde ^{d}*LUGAL-DU$_6$-KU$_3$-GA*[5], bazı mitlerde ise amcası olarak Enmesarra gibi isimlerle karşılaşılır. Listelerde Enlil'in atası olarak anılan tanrılardan bazıları Enlil'in ünvanlarıdır, örneğin "*Nunamnir*" (saygı duyulan kişi) ve "*kur-gal*" (büyük dağ). Bahsi geçen arkaik ve durağan tanrılar çok eski dönemlerde tapınılan tanrılar olabilir. Tıpkı Enuma Eliş'te Marduk'un elli tanrının ismini kendinde toplaması gibi Enlil de bu tanrıların isimlerini, dolayısıyla güçlerini teslim almış olabilir.

Proto An=Anum'da Enlil'in ataları şu şekilde sıralanır: "^{d}*En-ki*, ^{d}*Nin-ki*, ^{d}*En-mul*, ^{d}*Nin-mul*, ^{d}*En-ul*, ^{d}*Nin-ul*, ^{d}*En-NUN*, ^{d}*Nin-NUN*, ^{d}*En-kur*, ^{d}*Nin-kur*, ^{d}*En-kin-gal*, ^{d}*Nin-kin-gal*,

[5] Enlil bir festivalde *lugal-du-ku-ga* için "orta gökyüzüne" bir esenlik mesajı gönderir. Tanrı listelerinin bazılarına göre lugal-du-ku-ga bir yeraltı tanrısıdır fakat Enlil ile aynı yerde yani orta gökte bulunması şaşırtıcıdır (Horowitz 1998, s.13). Çünkü tanrı listelerinde yeraltında yaşayan bir tanrıdır veya Apsu'daki Ea'nın adlarından biridir. Wayne Horowitz (Horowitz 1998, s.13) lugal-du-ku-ga'nın durumunun Adapa hikayesindeki Dumuzi'ye (Temmuz) benzediğini söylemektedir. Çünkü Dumuzi de Adapa'yla Cennetin Kapısı'nda karşılaşmıştır fakat Dumuzi esasen bir yeraltı tanrısıdır.

^{d}En-şar$_2$, ^{d}Nin-şar$_2$, *^{d}En-buluh (HAL)*, *^{d}Nin-buluh*, *^{d}En-bulug$_3$*, *^{d}Nin-bulug$_3$*, *^{d}En-giriş*, *^{d}Nin-giriş*, *^{d}En-da-şurim-ma*, *^{d}Nin-da-şurim-ma, ^{d}En-amaş*, *^{d}Nin-amaş*, *^{d}En-du$_6$-ku$_3$-ga, ^{d}Nin-du$_6$-ku$_3$-ga*, *^{d}En-an-na*, *^{d}Nin-an-na*, *^{d}En-u$_4$-ti-la*, *^{d}En-me-şar$_2$-ra*, *^{d}Nin-me-şar$_2$-ra*, *^{d}An*, *An-şar$_2$-gal*, *^{d}En-uru-ul-la*, *^{d}Uraş*, *^{d}Belet*, *^{d}Namma*, *^{d}Ama-tu-an-ki, ^{d}En-lil$_2$* (Lambert ve Winters, 2023, s.51; GEN: AO 5376).

Listelerin derlenme nedenlerinden biri Marduk ve Ninurta gibi genç tanrıların yükselişine karşın Enlil'in statüsünü ve yönetme hakkını savunmak olabilir. Bu sayede Nippur kendi politik statüsünü koruyabilecek, hem de Enlil'in tıpkı krallar gibi "doğuştan" tahtta hak sahibi olduğunu hatırlatmış olacaktır.

Listelerde anılan tanrılar tanrısal gücün devir teslimini yansıtır. Enlil'in bazı atalarının isimlerinin rüzgâr, fırtına, gökyüzü, dağ gibi doğal fenomenlerle ilişkisi Enlil'in tanrısal makamının meşruiyetinin ifadesidir. Ayrıca başka bir belgede de tanrısal gücün devrinin Enlil'in atalarıyla ilgisi vurgulanmaktadır: "*Baba Enlil, ülkenin efendisi, şehrime doğru… Enlil (?), hediye olarak verdiler, Enlil'e, Enki ve Ninki hediye olarak verdiler, ülkenin efendisine, Enul ve Ninul hediye olarak verdiler*" (Delnero, 2017, s.93).

1.4.2 Enlil'in Çocukları

Enlil'in ataları olduğu gibi Enlil de başka tanrıların atasıydı. *Enlil ve Ninlil* anlatısında (bkz. ETCSL [Electronic Texts Corpus of Sumerian Literature], t.1.2.1) *Nanna*, *Nergal*, *Ninazu* ve *Enbilulu* Enlil ve Ninlil'in çocukları olarak sıralanır. *Ninurta'nın Nibru'ya Dönüşü* mitinde ise Ninurta Enlil'in (*An tarafından yaratılan, Enlil'in oğlu, Enlil gibi yaratılan, Nintur'dan [Ninlil] doğan*) oğlu olarak anılır (ETCSL, T.1.6.1). Enlil ve Ninlil anlatısında Nanna bu tanrıların en üstünü olarak anılır ki zaten ilk doğan çocuk odur[6]. Nergal ve Ninazu ise "Ölüler Diyarı'nın" yani yeraltının tanrılardır. Enbilulu da kanalların tanrısıdır ve özellikle Nippur'daki sulama kanallarıyla ilişkilendirilir. İlk bakışta birbirleri ile alakasız görünen bu tanrılar, Enlil'in çok yönlü kişiliği göz önüne alındığında anlaşılır bir zemine oturur. Ayrıca tıpkı insanlar arasında olduğu gibi tanrıların da çocukları birbirlerinden çok farklı olabilir.

Bu çocuklar arasından ilerleyen dönemlerde en çok öne çıkacak olan savaş, şifa ve fırtınayla bağdaştırılan Ninurta'dır. Çünkü babasının güçleriyle donatılmıştır ve hem şifa

[6] Diğer tüm çocuklarının arasında Nanna'nın en üstün olduğu mitin yazarlarınca da dile getirilmektedir. Nanna'dan "*A.şim.babbar*" yani "Parlak Doğan" olarak bahsedilir. Tüm diğer kardeşlerinden üstündür, bu sebeple göklerde yaşamaktadır (Kramer ve Bottero, 2019, s.122).

hem de fırtınayla ilişkilendirilmesi Enlil'e benzerdir, zıt güçleri bünyesinde barındırır. Nergal ve Namtarra'nın hastalıklarla, Ninurta'nın şifayla bağdaştırılması, her ikisinin de kaderle ilgisini vurgular. Hastalık da şifa da Enlil'in belirlediği kaderin bir parçasıdırlar. Enlil'in çocukları aslında Enlil'in tüm bu zıt kavramları birbirleriyle nasıl uzlaştırdığını da gösterir.

Nergal ve Ninazu'nun yeraltıyla ilişkisi mitolojik anlatılarla uyumludur. Çünkü Enlil ve Ninlil[7] mitinde Enlil, Ninlil'e tecavüz[8] etmiş ve Ninlil yeraltında Nergal ve Ninazu'yu doğurmuştur (ETCSL, t.1.2.1). Enlil böylece hem yeryüzündeki hem de gökyüzündeki hakimiyetini pekiştirmektedir.

1.5 Enlil'in Yolu

Mezopotamyalı insanlar göklerde yaşadıklarını düşündükleri tanrıların gökyüzüne işaretler koyduğunu düşünmekteydi ve bu sebeple gökyüzünü gözlemliyor, yıldız, gezegen listeleri hazırlıyorlardı. Astral alametleri keşfetmek ve kehanetlerde bulunmak adına yapılan gözlemler farklı farklı birçok listede karşımıza çıkar; *Enuma Anu Enlil*, *MUL.APİN*, *Astrolab B* vb. Listelerin içeriği çoğunlukla astronomi ve astrolojiyle ilgilidir.

Mezopotamyalı insanlar görünür göğü üçe ayırmışlardır; *Anu'nun Yolu, Enlil'in Yolu* ve *Ea'nın Yolu*. Enlil'in bölgesi kutba en yakın, Ea'nın ekvatora en yakın, ortadaki bölüm ise Anu'nun bölgesidir (Lambert, 2013, s.181). Kuzey, orta ve güney olarak ayrılan göğün her bölümüne yıldızlar atanmıştır (Horowitz 1998, s.161; Hunger ve Steele, 2019). Atanan yıldız, yıldızın doğduğu ayı simgeler. Aşağıdaki tabloda göğün düzenlenmesi ve bu düzenlemenin kozmik bağı sunulmuştur.

---

[7] Enlil'in Ninlil'e birçok kere tecavüz etmesini anlatan ve bu cinsel birleşmelerden doğan çocukları aktaran anlatı. Jacobsen'a göre anlatıdaki tecavüz vurgusu Enlil'in doğrudan suçlanmasına neden olmaz. Çünkü evli bir kadına tecavüz kocasına karşı, bekar bir kadına tecavüz ise babasına karşı bir suçtur fakat hiçbir durumda kadına karşı bir suç değildir (Frankfort vd., 1949, s.169). Zainab Bahrani'nin de belirttiği üzere Eski Mezopotamya'da kadınlığın ideal karakteri şehvetli duruşudur (Bahrani, 2018, s.146). Alhena Dagotti, *Why it was rape?* (Niçin tecavüzdü?) adlı çalışmasında tecavüz olgusunu detaylıca incelemiştir, bkz. Gadotti, 2009. Enlil ve Ninlil mitinin detaylı bir incelemesi için bkz. Behrens, 1978.

[8] ^{d}*en-lil$_2$ u$_2$-zug$_4$-ga iri-ta ba-ra-ed$_2$:* "*Enlil, kirlenmiş olan, terk et şehri*!" Metindeki u$_2$-zug$_4$'u kirlenmiş olarak çevrilir. Bu ifade bakire kanının Enlil'in üzerine bulaşmasıyla ilgilidir (Gadotti, 2009). Birçok kere tecavüze uğramasına rağmen Ninlil, Enlil'i takip etmeye devam eder, Asher-Greve ve Westenholz'a göre bu "itaat yoluyla kurtuluştur" (Asher-Greve ve Westenholz, 2013).

Tablo 1.2

Tanrısal Yollar

Tanrısal Yol	Konumu	Teolojik Anlamı
Enlil'in Yolu	*Kuzey (Kuzey Kutup Dönencesi)*	*Kozmik düzen, yönetim*
Anu'nun Yolu	*Orta (Yengeç Dönencesi)*	*İlahi krallık, denge*
Ea'nın Yolu	*Güney (Oğlak Dönencesi)*	*Yaratım, bilgelik*

Kaynak: Duman 2024; Horowitz ve Hoffman 2022; Horowitz 1998; Hunger ve Steele 2019.

Listeler göğü üçe ayrırken An, Enlil ve Ea'yı kullanmıştır, bu durum listelerin en azından ikinci binyılın başlarına veya daha eskiye dayandığını gösterir. Üçüncü binyılın ikinci yarısı ve ikinci binyılın son çeyreğine kadar Mezopotamya kozmosu bu üç tanrı arasında bölüştürülmüştür; yıldız listelerinde de aynı teoloji kullanılmıştır. Enlil'in Yolu'ndaki gök cisimleri ve takımyıldızları Mezopotamya'nın enleminden bakıldığında asla batmıyordu (Horowitz, 1998). Bu durum Enlil'in ebedi ve sarsılmaz otoritesine atıfta bulunmaktadır.

Enlil'in Yolu'nda gerçekleşen olaylar kehanet bağlamında da öneme sahiptir. Enlil Yolu'nda yaşanan bir gelişme; bir meteor yağmuru, tutulma gibi astronomik olaylar, insanların krallığına ve tarıma dair önemli bilgiler içerebilir (Hunger ve Pingree, 1999). Örneğin bir alamet şöyle söylemektedir: "*Venüs parıldarsa ve Saban'ın (Enlil'in Yolu'ndaki bir yıldız) önünde durursa ve biri onu görürse, üçüncü günde bir fırtına çıkacak ve ülkeyi kaplayacaktır*" (AsbP, Ach Ishtar 05). Yeryüzünde olanlar göktekinin bir yansımasıydı ya da Babilli kahinlerin deyimiyle "*gökteki işaretler tıpkı yeryüzündekiler gibiydi*" (*Babilli kâhinin el kitabı* için bkz. Oppenheim, 1974). Ayrıca göğü üçe bölmek gökyüzünün kaotik yapısını düzenli ve sistemli bir şekilde inceleme ve anlamlandırma imkânı tanıyordu.

Yıldız listeleri arasında en bilindik olan ve en çok kopyalanan *MUL.APİN*'dir (Hunger ve Steele, 2019, s.1). *MUL.APİN*'in (*epinnu*) anlamı "*Saban Yıldızıdır*" ve Enlil ile özdeşleştirilir (Horowitz ve Hoffman, 2022, s.164). MUL.APİN listesi esasen MÖ sekizinci yüzyılda derlenmiştir. Sekizinci yüzyıldaki Mezopotamya panteonuyla pek uyuşmayan bir yıldız listesi ve gök-bölümlenmesi sunmaktadır; An, Enlil, Ea. Panteonun başında Marduk ve Assur (politik olaylara ve coğrafyaya göre sıralama değişmektedir) gibi tanrıların olmasına rağmen gökyüzü geleneksel teoloji çerçevesinde bölünmüştür. Hunger ve Steele'ye göre (2019) bunun temel nedeni MUL.APİN'in ikinci binyılın astronomi ve astroloji geleneklerinden besleniyor olmasıdır. Ayrıca MUL.APİN'de

Kassitlerin adının geçmesi dolayısıyla en azından ikinci binyılın ortalarına tarihlendirilebilir.[9]

Önemli bir yıldız olan Saban Yıldızı'nın Enlil'le özdeşleştirilmesi aynı zamanda Enlil'in mitolojideki rollerinden biri olan tarıma da atıfta bulunur. Hoffman ve Horowitz'in (2022, s.163) gösterdiği üzere sabanın piktogramı MÖ IV. binyıla dayanır. Enlil'in aynı zamanda çapanın yaratıcısı olarak karşımıza çıkması da bu önemli yıldızın Enlil ile özdeşleştirilmesini mantıklı hale getirir. Ayrıca MUL.APİN'de *Enlil'in 33 Yıldızı*[10] olarak adlandırılan bir grup yıldız *Enlil'in Yolu*'ndaki yıldızlardır. Yıldız ve kehanet listelerinde Enlil'in payına düşenler Enlil kültünün tarihi kapsamını göstermesi açısından önemlidir.

1.6 Enlil'e İlahiler

Enlil'e birçok ilahi yazılmıştır. Bazı ilahiler ileride tarihi olaylarla ilişkilendirileceği için (örneğin Ayadaragalama İlahisi, Za-mi İlahileri, Keş Tapınak İlahisi) burada bahsedilmeyecektir. Tarihlendirilmesi mümkün olmayan ve Enlil'in tanrısal niteliklerine dair kapsayıcı anlatılar sunan ilahiler alıntılanacaktır.

Bu ilahilerin ortak noktası Enlil'in yaratıcı, yapıcı, koruyucu yönlerine atıf yapmalarıdır. ETCSL'de Enlil A (ETCSL, t.4.05.1) olarak isimlendiren kompozisyon en detaylı anlatıyı sunar. Metnin ana teması Enlil'in tanrısal niteliklerini övmek ve yüceltmektir. Bu ilahide Enlil'le özdeşleşmiş kavramları görürüz: "*Enlil A, 1-9 Enlil'in emirleri yüce olanlardır, emirleri kutsaldır, geri çevrilemez, Anuna tanrıları sadakatle emirlerine uyarlar*" (ETCSL, t.4.05.1). Anlatının devamında Enlil'in güçleri övülmeye devam eder ve Enlil'in kenti Nippur'da yapılmaması gerekenler sıralanır: "*Enlil A, 10-17 (Nippur) Yargıda? Kötü bir söz söylenmesine müsaade edilmez. Hile, düşmanlık dolu sözler, husumet, kötü muamele, kötülük, haksızlık, iftira, kibir, ahlaksız söz, bencillik ve övünme, bu şehirde hoş görülmeyen iğrençliklerdir*" (ETCSL, T.4.05.1).

Sonrasında ise Enlil olmasaydı ne olurdu sorusuna cevap verilir. *"(109-123) Büyük Enlil olmasaydı, hiçbir şehir inşa edilmezdi, hiçbir yerleşim yeri kurulmazdı; hiçbir inek ağılı inşa edilemezdi, hiçbir koyun ağılı kurulmazdı; hiçbir kral yüceltilmezdi, hiçbir efendi*

[9] Hunger ve Steele bunu bir terminus post quem saymaktadır. Araştırmacılara göre MUL.APİN en fazla Kassitlere kadar geri götürülebilir fakat ikinci binyılın başlarından kalma geleneklerden de besleniyor olabilir (Hunger ve Steele, 2019, s.16).

[10] Yıldız listelerinde sık sık farklılıklar, çelişkiler bulunmaktadır ve bazen tekrar eden yıldız isimleri dolayısıyla tam olarak tanımlamak mümkün değildir. Yıldızların listelendiği bazı çalışmalar için bkz. Duman 2024; Horowitz ve Hoffman, 2022; Hunger ve Steele, 2019; Horowitz 1998.

doğurulamazdı; hiçbir baş rahip veya rahibe fal bakamazdı" (ETCSL, t.4.05.1). Bu ifadeler Enlil'in varlığının kozmik düzen için ne kadar kritik olduğunu vurgulamaktadır. Yaratıcı bir tanrı olarak maharetleri karşısında insanın acziyeti dile getirilir: *"(131-138) Enlil! Yaratıcılığın nefes kesici! Gizi çözülemeyen, karmaşık, gözün takip edemediği çapraz iplikler gibi*. *Eylemlerini kim anlayabilir?"* (ETCSL, t.4.05.1).

Stephen Langdon tarafından çevrilen (1915) iki önemli ilahi daha vardır. Genel tema Enlil A'ya hayli benzer. Ancak ilahinin ilk satırlarında şu ifadeler geçer: "*Ey ülkenin kaderini bilen, kendi kendine şan ve şeref sahibi olan efendi"* (Langdon, 1915, s.28). Enlil'in belirgin özelliği kendi kendine şan ve şeref sahibi olmasıdır. Böylece gücü herhangi bir koşula bağlanmaz, hepsi doğuştan gelen haklarıdır. Langdon'un çevirdiği bir diğer ilahide de şu ifadeler geçer: "*Enlil, bitkilerin, tahılların büyümesini sağlayan efendisisin sen. Enlil, ihtişamın denizdeki balıkları bile ısıtır, gökteki kuşlar, denizdeki balıkların yüreğini doldurur*" (Langdon, 1915, s.30). Enlil'in bitkilerin büyümesini sağlaması çapa/kazmanın yaratıcısı olması ile ilgilidir (*Çapanın Şarkısı*, ETCSL, t.5.5.4). Enlil ilk çapayı yaratan tanrıdır. İnsanlara tarlalarını ekmenin bir yolunu gösterir. İlahi bir fikrin prototipi olan ilk çapa, Enlil'in lütfunun bir simgesidir.

E-kur İlahisi olarak anılan bir başka ilahide (E-kur İlahisi için bkz. Kramer, 1957; ETCSL, t.4.80.4; CUSAS 38 [Sumerian Literary Texts in the Schoyen Collection in Cornell University Studies in Assriology and Sumerology, volume 38], MS 3392) E-kur'a ve Enlil'e övgüler düzülür. İlahide Ekur'un farklı bölümlerinin isimleri sıralanır: "Karanlığın evi, yüce kapının evi, Enlil'in sarayı, kutsal yargılama kapısı, hasat ayı evi, Enlil layıktır-bilgedir, Sin Kapısı". Nippur anlatıda evrenin merkezi olarak konumlandırılmıştır. E-kur yani dağ evi, Enlil'in Kur-gal (büyük dağ) sıfatıyla uyumludur. Enlil dağlarla özdeşleştirilmenin yanı sıra, onları yaratan da tanrıdır: "*Gökleri ve yeri, bütün dağları yaratan odur, adı olan her şey Enlil'in tebaasıdır, her şeyin kaderini belirledi, tüm tapınakları, yüce ilahi emirleri, kararları, yazgıları*" (Bennett, 2023). Sonsuzluk, dağ, mutlakiyet, aşkınlık gibi kavramlar, tanrılara özgüdür (Eliade, 2020, s.66). Mezopotamya'nın en aşkın tanrısı olan Enlil de bu sebeple bahsi geçen kavramlarla bağdaştırılır.

1.7 Mitoloji ve Ekoloji: Enlil'in Fırtınalarında Yaşam

Mezopotamya coğrafyası insanı toza boğan rüzgarları, sert zemini çamura çeviren yağmurları; insan iradesini aşan, insana üstün gelen yönleriyle kendi önemsizliğini ve

acziyetini yüzüne vuran bir coğrafyadır (Frankfort vd., 138-139). İnsan, sert şartlar altında hayatta kalmak için emek-yoğun çabalarla didinirken tabiat her şeyi alt üst edebilir. Bu ekolojik istikrarsızlık da mitsel anlatılarda tanrıların eylemleri olarak kaydedilmiştir (Leick, 2023, s.192).

Tanrılar öngörülmez ve güvenilmez olabilirler. Yaşam kaynağı Fırat ve Dicle bile güvenilmezdir, öyle ki insanların setlerini kırıp ekinlerini sular altında bırakabilir (Frankfort vd., 1949, s.138-139). Mezopotamya'da tarım, artı ürün ve depolama gibi faaliyetler hayatta kalmanın tek yoludur (Richardson, 2012, s.3). Güney Mezopotamya tarımı sulamaya dayalıdır yani yağmura ihtiyaç duyulmaz. Yerel ekolojik koşullara ve sulamaya bağımlı olan tarım, yağmur tanrısına bir rol biçmemektedir (Schwemer, 2007, s.130). Muhtemelen bu sebeple Güney Mezopotamya'daki tanrılar panteonunda bir "yağmur tanrısı" yoktur. Örneğin Kuzey Mezopotamya'da yağmur daha sık ve görece daha düzenlidir. Bu sebeple Adad/İşkur Kuzey Mezopotamya'da önemli bir yere sahiptir.

Seyrek ve düzensiz yağışlar çoğu düz ve alçak rakımlı olan Güney Mezopotamya'da sorun yaratabilir. Hatta ani ve şiddetli yağışların binalara zarar vermesi, hasırlardan oluşan meskenlerde yaşayanları rahatsız etmesi ve su baskınları nedeniyle yağmurun yarardan çok zarar veriyor olması da muhtemeldir (Peters, 1921, s.132).

Fırtınaların mahsülü tarumar etmesi, bentleri yıkmasının yanı sıra fırtınaların içinde yaşadığı düşünülen sinsi ve kötücül ruhlar, insanların hasta olmasına da sebep olabilirdi. Enlil'in hem fırtınaların hem de kaderlerin efendisi olması sebebiyle kader ve hastalık için aynı kelime yani namtar kullanılıyordu (Adalı ve Görgü, 2025, s.19). Tüm bu sayılan sebeplerden ötürü Enlil'in otoritesi genellikle korkuyla temellendirilmiştir. Çünkü bir insanın hayatında yaşabileceği en sarsıcı tecrübeyi Enlil'in fırtınaları yaşatır: bir *mysterium tremendum*[11] deneyimidir.

Bu sebeple yağmurlarla ilişkilendirilen Enlil, yıkımlarla da ilişkilendirilir çünkü insanlar tanrıların yalnızca biçimlerini değil, yaşam biçimlerini de güçleriyle bağdaştırmıştır (Frankfort vd., 1949, s.147). Fırtına bir şeyleri yok etmeye karar verir, uyarmaz, önceden kestirilemez, kararlıdır ve bu karar değişmezdir. "*Onun (Enlil) planı ne? Ne geçiyor efendinin yüreğinden? Ne geçiyor kutsal zihninden? Bana karşı ne planlıyor? Bir ağ*

[11] Rudolf Otto'nun *Das Heilige* (Kutsal) adlı eserinde ortaya attığı bir kavramdır. Kişi, kutsal olanın mutlak gücü, iradesi karşısında bir hiç olduğunu hisseder. Bir fırtınada doğanın muazzam ve ezici gücü karşısında hissedilen küçülmüşlük, çaresizlik hissi buna bir örnektir.

örüyor, düşmanca bir ağ; bir tuzak kuruyor, düşmanca bir tuzak" (Jacobsen, 2017, s.136). Gök kubbeyi örten kara bulutların yanı sıra insanın gözünün aldığı her şeyi tozlara gizleyen kum fırtınaları da cabasıdır. Tüm bu nedenlerle Enlil'in kararı değiştirilemez, geri çevrilemez ve karşı konulamazdır. Mitlerde de daima bu kararlılığı, ani öfkesi, beklenmedik kararları anlatılır.

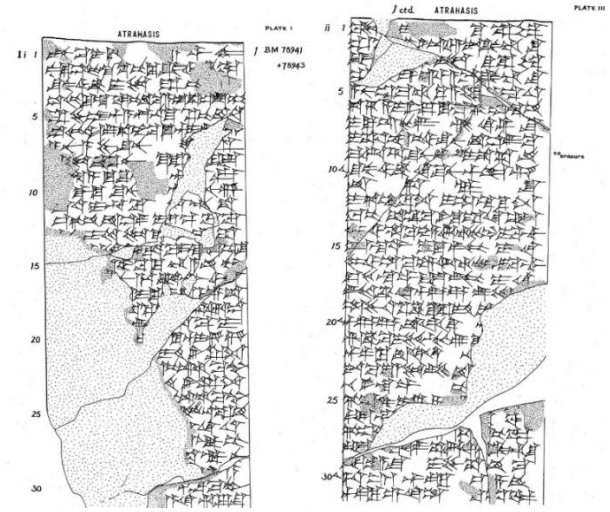
1.7.1 Tufan

Enlil'in yıkıcı yönünün en detaylı anlatımı Atra-Hasis Destanı'ndan gelir. Atra-Hasis Destanı'nın (Atra-Hasis, *Yüce Bilge* anlamına gelmektedir), Ammi-şaduqa (MÖ 1646-1626) döneminde Kasap-Aya adındaki bir kişi tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Tufan anlatıları Sümer, Akkad, Eski Babil ve Geç Babil dönemlerine yayılan bir hikayedir (Adalı ve Görgü, 2025, s.147). Günümüzde en sık kullanılan versiyon da Kasap-Aya adı verilen versiyondur. Atra-Hasis'ten önce Tufan'a dair farklı anlatılar bulunsa da Kasap-Aya metni Sümerceden çevirmemiştir, yani orijinal bir anlatı sunar (Çayır, 2020, s.101).

Hikâye insan yaratılmadan önce başlar. Dünya'nın angarya işleri olan kanal kazma, kuyular açma gibi zor işler İgigi adı verilen alt düzey tanrılar tarafından yapılmaktadır. Omuzlarına yüklenen ağır işlerden ötürü isyan eden İgigiler, Enlil'den kendilerini bu yükten kurtarmasını talep ederler. Enlil kabul eder ve tanrılar meclisinde "*Tanrı We kurban edilir, etine ve kanına Nintu kil katar ve 'insan ve tanrı bir araya' gelir*" (Kramer ve Bottero, 2019, s.614). Fakat Enlil durumdan memnun değildir: "*Ülke genişledikçe ve kavimler çoğaldıkça, ülke boğa gibi böğürüyordu, Tanrı (Enlil) gürültüden rahatsız oldu. Enlil onların gürültüsünü duydu!* (Wilfred ve Millard, 1969, s.73). İnsanların sayısı arttıkça gürültüleri de artar ve geceleri Enlil'in gözüne uyku girmez.

Görsel 1.2

Atra-Hasis Destanı Kil Tableti

Kaynak: The British Museum (Britanya Müzesi), 78941, 78943

Ardından sıra sıra felaketler yollamaya başlar. Bu sırada sahneye Enlil'in kardeşi Enki çıkar. Oldum olası insanlığın dostu olan bu tanrı, sadık kulu Atra-Hasis'e (Ziusudra/Utnapiştim) felaketlerden kurtulmanın yollarını öğretir. Enki'nin tavsiyesi bellidir, yalnızca felaket yollayan tanrıya hürmet edilecektir. Böylece felaketin nedeni olan tanrının kafası karışacak ve bir son verecektir. Enki'nin tavsiyelerine uyulur ve teker teker felaketler durur.

Bin iki yüz yıl sonra insanların gürültüleri tekrar artar ve Enlil kıtlık yollaması için Adad'a talimat verir. Büyük bir kuraklık olsa da Enki tekrardan Atra-Hasis'e fısıldar ve aynı taktik uygulanır. Adad kuraklığa son verir. Fakat durum Enlil'in hiç hoşuna gitmez. Enki'nin itaatsizliği ve gürültü yüzünden çileden çıkan Enlil, insanların üzerine bir tufan yollayıp sorunu kökünden çözeceğini söyler. Enki ise bu suça ortak olmak istemez: "*Yarattıklarıma el kaldırabilir miyim? Ve de sözünü ettiğiniz şu Tufan neyin nesi bilmiyorum! Ben mi çıkartacağım? Hayır! Enlil'in işi bu! O karar versin ve komuta etsin*" (Kramer ve Bottero 2019, s.626). Enki mecliste tıpkı bir hatip gibi konuşur, tanrıları ikna etmeye çalışır ancak nafile "*Tanrılar o zaman son kararı verdiler*, *Enlil çok kötü bir oyun oynamıştı insanlara!"* (Kramer ve Bottero, 2019, s.626).

Enki Atra-Hasis'i uyarır. Bir gemi yapmasını ve çeşit çeşit hayvanı ve ailesini gemiye bindirmesini söyler. Tufan yedi gün yedi gece sürer. Tanrılar bile aç susuz kalmıştır. Aldıkları karardan bin pişman olan tanrılar ve tanrıçalar, gözyaşları içerisinde suda süreklenen cesetleri izlerler. Fakat kararlı tanrı Enlil yaptıklarından zerre pişmanlık

duymaz hatta Atra-Hasis'i canlı gördüğünde öfkelenir. Ancak sonunda Enlil insafa gelir ve yeni, ölümlü bir insan ırkı yaratması için Enki ve Nintu'ya talimat verir. Anlatının satır araları örtük biçimde sürekli Enlil'e sitem eder. Tüm tanrılar pişmandır ancak Enlil'i suçlamaz veya suçlayamazlar. Merhametsizliği ayan beyan ortada olsa da herhangi bir saygısızlık belirtisi görülmez.

Destan yazılıp kenara bırakılmamış, insanların zihninde uzun yıllar yaşamıştır. İleride daha detaylı incelenecek olan Enuma Eliş Destanı'nda da Atra-Hasis'e sık sık göndermeler yapılır. Öyle ki Ahamenid Dönemi'nde (MÖ 550-330) yazıldığı düşünülen bir Tufan anlatısında bile Enlil'in nasıl olur da Tufan harici bir seçeneği aklına getiremediği sorgulanır. Tufan çıkarmak yerine salgın hastalıklar yollamak, kıtlık yollamak, aslanlar ve kurtlar yollayarak insan nüfusunu azaltmak gibi seçenekleri nasıl düşünemediği sorgulanır (Adalı ve Görgü, 2025, s.195).

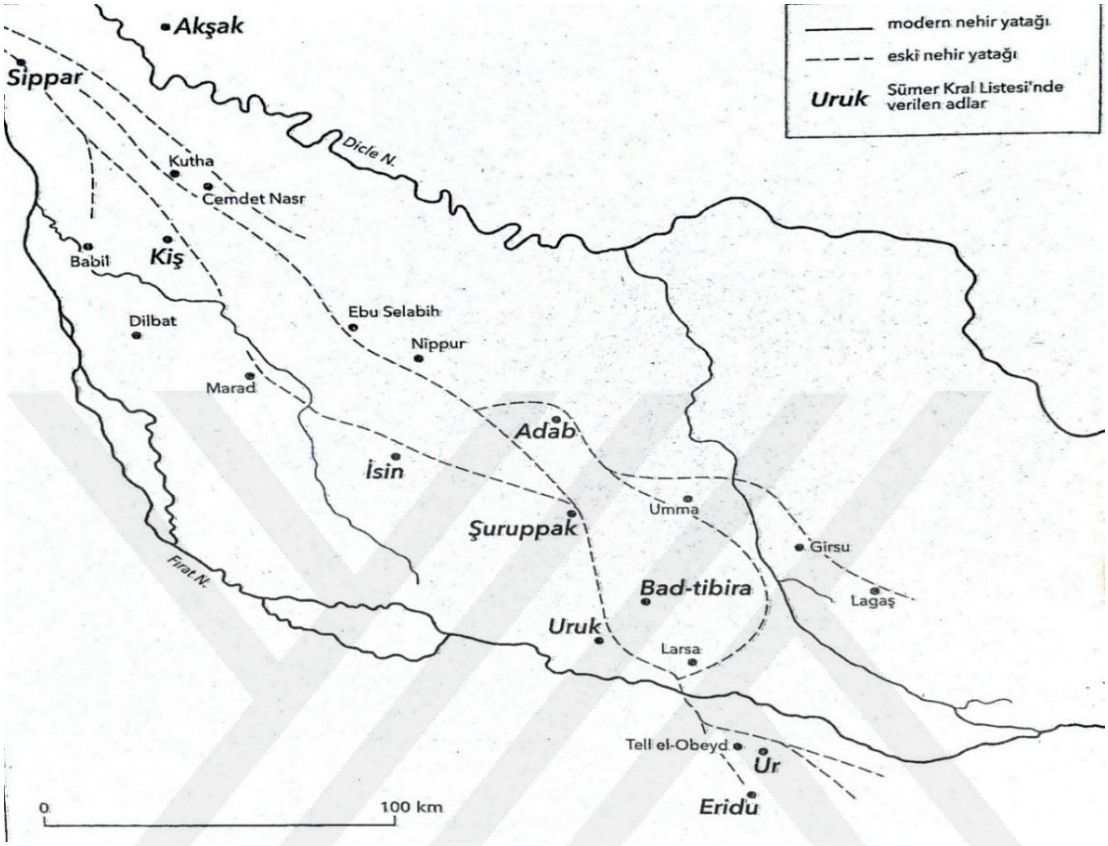
Atra-Hasis'te zaten Enlil'in denemiş olduğu yollar şimdi Enki'nin fikriymişçesine kaleme alınmıştır. Muhtemelen tarihsel süreçte Enlil'in kültünün zayıflaması ve insanlardan uzaklaşması sebebiyle hikâyenin ana hatları unutulmuş, Enlil geçmişin düşmanlarından biri olmuştur.

1.8 Lugal-kur-kur-ra: Erken Hanedanlık Dönemlerinde Enlil Kültü

Bu bölüm Erken Hanedanlık dönemlerini (EH I-EH II-EH IIIa-b MÖ 2900-2350) kapsamaktadır. Üçüncü binyılda Enlil kültünün değişimi ve dönüşümü Xianhua Wang'ın "*The Metamorphosis of Enlil*" adlı çalışmasında detaylıca incelenmiştir (Wang, 2011). Söylenenleri tekrarlamamak adına burada ana hatları ile Enlil kültünün üçüncü binyıldaki durumu açıklanacaktır.

Görsel 1.3

Erken Hanedanlık Dönemi'nde Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2018, s.98.

Mezopotamya'nın Erken Hanedanlık olarak adlandırılan dönemi Enlil kültüyle ilgili ilk verilerin ortaya çıktığı dönemdir. Kabaca MÖ 2600-2500'lerde Enlil ismiyle ilk kez karşılaşırız. Bunun temel nedeni edebiyatın da aynı dönemlerde bir yazı biçimi olarak ortaya çıkmasıdır. Üçüncü binyılın başları içinse (MÖ 2900-2600) Enlil kültüne dair elimizdeki kaynak malzeme oldukça zayıf, muğlak ve bütünsellikten uzaktır (Kramer, 2022, s.50; Driel, 1995, s.393). Yine de üçüncü binyılın başlarında Enlil'in oldukça önemli olduğunu öne sürebiliriz (Andersson, 2012, s.68). Çünkü Enlil'e dair ulaştığımız ilk veriler onun çoktan panteonun kralı olduğunu ve kültünün geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir (Lagaş, Uruk, Mari, Ur). Gültekin de benzer şekilde Fara tanrı listelerinden yola çıkarak Enlil'in otoriter varlığının MÖ 2600-2400'lere tarihlendirilebileceğini belirtmektedir (Gültekin, 2024, s.155).

1.8.1 Zami İlahileri

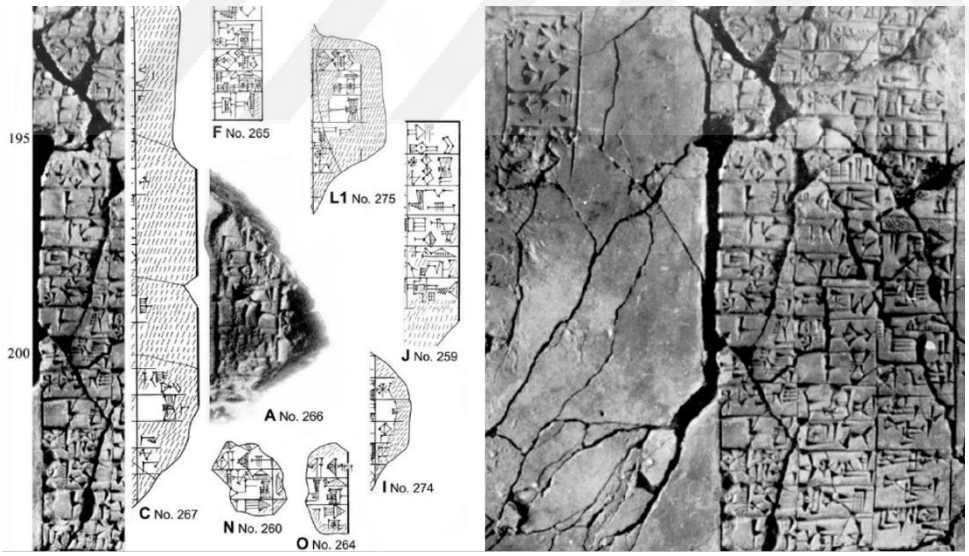
Enlil'in ismi MÖ 2600'lerde, Za-mi İlahilerinde ve Keş Tapınak İlahisi'nde görülür. Zami İlahileri Mezopotamya'nın en eski ilahi koleksiyonu olma özelliğini taşır (Frayne, 2009, s.55). Zami İlahileri, Robert Biggs tarafından Sümerce "*za₃-mi₂*" yani "*övgü*" anlamına gelen sözcükten türetilen bir isimdir (Biggs, 1974). EH IIIa'ya tarihlendirilmektedir (Frayne, 2009, s.55). Zame'nin Enlil açısından anlamı büyüktür. Tell Ebu Salabih'te bulunan ilahiler tanrı Enlil ve Nippur'a övgülerle başlar.

> "*Şehir, cennetle (gökyüzü) birlikte büyüdü, cenneti kucaklayan Nippur (Nibru). Gök ile yerin bağı (dur-an-ki) Enlil, Büyük Dağ, Enlil, efendi Nunamnir. Emirleri geri çevrilemeyen, şaşırtılamayan efendi. Enlil (orada) Anunna'ya yerlerin adını tahsis etti. Büyük tanrılar onu övdü*" (Krebernik ve Lisman, 2020, s.33).

Dur-an-ki yani yer ve göğün bağı Nippur için kullanılan bir ifadedir çünkü kentin tanrısı Enlil, bizzat yer ve göğü ayırarak düzeni sağlamıştır. Anunna'ya yani yüce tanrılara yerlerin adını tahsis etti ifadesi ise tanrıları en başta kentlere yerleştirenin Enlil olması ile ilgilidir. EH IIIa'da Enlil, tanrılar panteonunun tepesindeydi. Ebu Salabih'teki bu ilahiler Enlil'in kuzeyde de en az Nippur'da olduğu kadar saygı gördüğünü göstermektedir.

Görsel 1.4

Zami İlahileri Kil Tablet Parçaları

Kaynak: Krebernik ve Lisman, 2020, s.274; s.277

Tanrıların Enlil tarafından kentlerine yerleştirilmesi, onun tüm toprakların kralı (lugal-kur-kur-ra) sıfatıyla uyumludur (Krebernik, 1984). Enlil'in baskın rolü kentler arasında bir denge siyaseti güdülmeye çalışıldığını da göstermektedir. Çünkü Enlil mitolojik olarak her kentin ve her tanrının üzerinde duruyordu, yerel tanrılar da buna dahildi. Kiş,

Uruk gibi büyük kentlerde bile önemli bir konumdaydı. Örneğin ilahilerde Eridu Kenti'nden ve tanrısı Enki'den bahsedilir fakat onu atayan yine Enlil'dir. Enlil kültünün politik hayattaki etkisi EH dönemlerinde sıkça vurgulanmaktadır. Zami'de ise övülen birçok tanrı arasında teolojik olarak Enlil'in daima merkezde olduğunu görmekteyiz.

1.8.2 Keş Tapınak İlahisi

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Nippur kazılarından ele geçirilen Keş Tapınak İlahisi, *Şuruppak'ın Talimatları* (bkz. ETCSL, 5.06.01) ile birlikte Sümer edebiyatının bilinen en eski eserlerinden biridir ve EH IIIa'ya tarihlendirilir (Black vd., 2004, s.325). İlahi sekiz "eve" (Eski Mezopotamya'da ev aynı zamanda tapınak için de kullanılagelmiştir) bölünmüştür ve sıra sıra hepsini Keş ile karşılaştırır. Her bir bölüm standart üç soruyla biter; "*başka biri Keş kadar büyük bir şey doğuracak mı? Başka bir anne kahramanı Acgi kadar büyük birini doğurabilir mi? Hanımı Nintud kadar büyük birini kim görmüştür?*" İlk bölüm EH IIIa'da alışılageldiği üzere Enlil'e övgüler ile başlar.

> "*Asil olan, asil olan evden çıktı. Enlil, asil olan evden çıktı. Asil olan krallara yaraşır şekilde evden çıktı. Enlil gözlerini tüm toprakların üzerinde gezdirdi. Ve topraklar Enlil'e doğru yükseldi. Göğün dört köşesi, Enlil için bir bahçe gibi yeşerdi. Keş, başını yüksek tutarak onun için orada durdu. Ve Keş tüm topraklar arasında başını kaldırdığında. Enlil, Keş'i övdü*" (ETCSL t.4.80.2; Black vd. 2004, s.326).

Metnin devamında Keş için; "*10-20 E-kur kadar yükselen*" ve "*31-43 An tarafından kurulan, Enlil tarafından övülen*" ifadeleri geçer (bkz. ETCSL, t.4.80.2). An ve Enlil'in EH IIIa'da hayli önemli figürler oldukları bilinmektedir. Keş, yüksek ihtimalle bu iki tanrının adını kullanarak meşruiyetini temellendiriyordu.

İlahinin ana tanrıçası Nintud'un Enlil'in eşi olduğu "*Enlil ve Sud*" hikayesinden bilinmektedir (Enlil ve Sud için bkz. ETCSL, t.1.2.2; BLMS, STT2, 151+152+153+154). Ninhursag'ı da işaret ediyor olabileceği düşünülmektedir ki bu durumda da Enlil ile doğrudan ilişkilidir çünkü mitlerde Enlil ve Ninhursag'ın cinsel birlikteliklerinden bahsedilir. Bu görüş Keş Tapınağı'nın E-kur ile bir tutulmasının en akla yatkın açıklamalarından biri gibi gözüküyor. Andrew George, (1992) Keş Tapınak İlahisi ve Zami İlahileri gibi metinlerin Enlil'e yazılan büyük bir ilahinin ya da ilahi külliyatının parçaları olabileceğini de öne sürmüştür. Fakat bu iddiayı destekleyecek herhangi bir somut veriye sahip değiliz. Şayet Enlil'in "başrol" olduğu birçok metin bugüne ulaşmıştır ancak hiçbiri tek bir hikâyenin parçası gibi gözükmez, çoğunlukla belirli temalara

ayrılmıştır; cinsellik, yaratılış, yücelik, kader vb. Bahsi geçen ilahilerin yazıldığı tarihlerdeki verilerin oldukça puslu ve eksik olduğunu da tekrardan hatırlatmakta fayda var. Bu bağlamda mantıklı olan her zaman doğru olmayabilir.

1.8.3 Erken Hanedanlık Kraliyet İdeolojisinde Enlil

EH kraliyet yazıtları yaklaşık MÖ 2600'lerden itibaren (kral *EN.ME-baragesi*'den itibaren) kaydedilmiştir. EH II ve EH IIIa-b dönemlerini kapsayan yazıtlardaki dikkat çekici unsur EH IIIb'ye kadar kralların kraliyet yazıtlarında genellikle kent tanrısını öncellemesidir. Enlil ismi ise ilk kez Lagaş kralı E-anatum'un (EH IIIb) kraliyet yazıtlarında karşımıza çıkar. Yazıtlarda genellikle Enlil'in oğlu olan Ningirsu (Ninurta) öne çıkmaktadır. Ancak birçok yazıtta Ningirsu'dan "*Enlil'in savaşçısı*" olarak bahsedilir.

EH kraliyet ideolojisinde Enlil'in yerini anlamanın yollarından biri kraliyet ünvanlarındaki konumudur. Aşağıdaki tablo Douglas Frayne'in "*Royal Inscriptions of Mesopotamia, Pre-Sargonic Periods (RIME)*" adlı eserindeki yazıtlar kullanılarak hazırlanmıştır. Tablo Enlil adının geçtiği tüm yazıtları kapsamaz. Yalnızca Enlil'i kraliyet ünvanlarında kullanan kralların yazıtları verilmiştir. Adaklar ve diğer bahisler tablodan sonraki bölümde incelenecektir.

Tablo 1.3

Erken Hanedanlık Kraliyet Ünvanlarında Enlil

Kral	Dönem	Yazıt	Kraliyet Ünvanı
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.1	E-anatum, Tanrı Enlil tarafından güç verilen
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.2	Lagaş kralı E-anatum, Enlil tarafından güç verilen
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.5	Tanrı Enlil'in atadığı, Lagaş kralı E-anatum
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.6	Tanrı Enlil'in atadığı, Lagaş kralı E-anatum
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.6	Tanrı Enlil'in atadığı, Lagaş kralı E-anatum
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.9	Lagaş kralı E-anatum, Enlil tarafından güç verilen
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.12	Lagaş kralı E-anatum, Enlil tarafından güç verilen
E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.3.18	Lagaş kralı E-anatum, Enlil tarafından güç verilen
I. E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.4.2	Tanrı Enlil'in atadığı, Lagaş kralı E-anatum
I. E-anatum	EH IIIb	RIME, E1.9.4.8	Lagaş kralı E-anatum, Enlil tarafından güç verilen
En-metena	EH IIIb	RIME, E1.9.5.1	En-metena, Tanrı Enlil tarafından asa bahşedilen
En-metena	EH IIIb	RIME, E1.9.5.17	En-metena, Enlil için E-ada'yı (Babanın Evi,) inşa eden, Lagaş kralı, Enlil tarafından güç verilen

Tablo 1.3 (Devam) *Erken Hanedanlık Kraliyet Ünvanlarında Enlil*

En-metena	EH IIIb	RIME, E1.9.5.17	Enlil onu sayısız insan arasından seçti ve Nippur'da kaderin yüce asasını bahşetti
En-metena	EH IIIb	RIME, E1.9.5.26	Lagaş kralı En-metena, Enlil tarafından güç verilen
URU-KA-gina	EH IIIb	RIME, E1.9.9.10	Enlil için E-ada'yı inşa eden
İkun-Şamaş	EH IIIa-b?	RIME, E1.10.7.1	İkun-Şamaş, Mari kralı, Enlil'in baş valisi
İşqi-Mari	EHIIIb	RIME, E1.10.17.1	İşqi-Mari, Mari kralı, Enlil'in baş valisi
İşqi-Mari	EHIIIb	RIME, E1.10.17.3	İşqi-Mari, Mari kralı, Enlil'in baş valisi
Gişa-kidu	EHIIIb	RIME, E1.12.6	Enlil'in kudretli hükümdarı
Lugal-zage-si	EHIIIb	RIME, E1.14.20.1	Enlil'in baş valisi
Anonim	?	ETCSRI, Nippur 65add	…Enlil'in baş valisi

Kaynak: Frayne, 1998 (RIME), ETCSRI, 65add.

Enlil Lagaş kralı E-anatum'un yazıtları ve sonrasında kraliyet ünvanlarında sık görülmeye başlar. Kabaca MÖ 2450'lerden sonra farklı kentlerin krallarının kraliyet ünvanlarında da görülür. Enlil'i tanımlamak için en sık kullanılan "*lugal-kur-kur-ra*" yani "*tüm toprakların kralı*" ifadesidir. EH IIIb'den itibaren Enlil'in kraliyet ünvanlarında kullanımının geniş bir coğrafyaya yayıldığını görürüz. Kuzeyde Mari'den güneyde Uruk ve Ur'a kadar birçok yerde kullanılmıştır.

Bu dönemlerde kentler arası rekabet hat safhadadır. Enlil ise bazen uzlaşmanın bazense kralların meşruiyetinin ardındaki isim olarak karşımıza çıkar. Bunun oldukça eski ve en bilindik örneği Entemena/Enmetana Konisi'dir.

MÖ 2500-2400'lerde (EH IIIb) Lagaş ve Umma kentleri arasındaki sınır çatışmasını çözüme bağlayan isim Enlil'dir. Umma ve Lagaş'ın sınır çatışması erken dönem devlet gelişiminin sonucu olarak nüfusun talep ettiği tarım arazisi için rekabettir (Richardson, 2012, s.10). Konide Enlil için "*Enlil, tüm toprakların kralı (lugal-kur-kur-ra), tüm tanrıların babası"* ünvanı kullanılır (bkz. Cuneiform Digital Library Initiative [CDLI], P222532). "*Tanrıların babası, tüm toprakların kralı Enlil, yüce yetkisiyle tanrılar Ningirsu (Lagaş Kenti kastedilmektedir) ve Sara (Umma Kenti kastedilmektedir) arasındaki sınırı belirledi*" denmektedir (RIME, E1.9.5.1). Aynı yazıtta "*Tanrı Enlil'in savaşçısı Ningirsu, Enlil'in yüce emriyle Gisa (Umma) ile savaştı. Tanrı Enlil'in emriyle, büyük savaş ağını onun üzerine attı*" ifadeleri geçer (RIME, E1.9.5.1). Lagaş'ın kraliyet ideolojisinde Enlil'in ilahi hamiliğinin iddia edilmesi bahsi geçen çatışmalar dolayısı ile olabilir.

Enlil'in arabulucu olması kenti Nippur'a da benzer bir statü kazandırmıştır veya tam tersidir. Nippur'un bilinen bir ordusu veya yönetici hanedanı yoktur. Kentin yöneticileri genellikle *neşakku* adı verilen Enlil'in yüksek kült rahipleridir. Orta Çağ Vatikan'ına benzer bir konumu olan Nippur Kenti ve yöneticileri/rahipleri, bu nevi çatışmalarda arabuluculuk yapmış gibi görünmektedirler.

1.8.4 Kraliyet Adaklarında Enlil

Enlil ismi kraliyet ünvanlarına benzer şekilde kraliyet adaklarında da ilk kez Lagaş Kenti'nde ortaya çıkar. Lagaş kralı E-anatum, Lagaş'ta Ningirsu için, Nippur'da Enlil için düzenli adaklar adadığını belirtmektedir: "*E…'de Tanrı Ningirsu için düzenli adaklar oluşturdu, Nippur'da Enlil için düzenli adaklar oluşturdu*" (RIME, E1.9.3.11). Lagaş kralı En-metena ise düzenli adakların yanı sıra Enlil için bir tapınak inşa ettirdiğini de kaydetmiştir: "*Tanrı Ningirsu'nun sınırında, Tanrı Enlil'in tapınağını, Tanrıça Ninhursag'ın tapınağını, Ningirsu'nun tapınağını ve Utu'nun tapınağını inşa etti*" (RIME, E1.9.5.1).

En-metena Enlil için *E-ada* isimli (Babanın Evi) bir tapınak inşa ettirmiştir "*Tanrı Enlil için, İmsaga/İmsag'ın E-ada'sını inşa etti*" (RIME, E1.9.5.12). Bahsi geçen tapınak hayli önemli olmalı ki En-metena kraliyet ünvanlarında "*Enlil için E-ada'yı inşa eden*" ünvanını kullanmıştır (RIME, E1.9.5.17).

EH IIIb'de Nippur'un bir yöneticisi olan Ur-Enlil'in de Enlil'e adadığı bir yazıt kaydedilmiştir "*Nibru (Nippur) hükümdarı Enlil'e, Ur-Enlil'e… adak olarak…*" (ETCSRI, Ur-Enlil 2).

Uruk kralı olan Lugal-kinişe-dudu'nun yazıtlarında Enlil'e özel bir önem verildiği görülmektedir. Kraliyet ünvanlarında Enlil ismi geçmemesine rağmen Nippur'da Enlil'e birçok adak adadığı görülmektedir. "*Tüm toprakların kralı Enlil, Lugal-kişine-dudu'yu kutsadıktan sonra, onun için en unvanını ve kral unvanını birleştirdi: böylece Uruk'ta en olarak, Ur'da ise kral olarak hüküm sürdü*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 1). Yazıt Enlil'in EH dönemlerindeki rolüne ışık tutan en güzel yazıtlardan biridir. Çünkü ilk olarak *en* (en=ensi, yönetici, vali) ve *lugal* (kral) ünvanlarının birleştirilmesinden bahsedilir. Lugal-kinişe-dudu zaten Uruk kralı olduğu için en ünvanı yeterlidir. Fakat doğuştan hakkı olmayan Ur Kenti'nin lugali (kralı) olmak için Enlil'in onayına ihtiyaç duyar.

Lugal-kinişe-dudu muhtemelen Ur üzerindeki zaferini kutlamak adına Nippur'da Enlil'e adaklar adamıştır. "*Lugal-kinişe-dudu, büyük bir sevinçle bu kabı sevgili efendisi Enlil'e adadı*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 1), "*Lugal-kinişe-dudu, bunu (?) Enlil'e adadı*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 3a), "*Lugal-kinişe-dudu, bu diski Enlil'e adadı*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 3b), "*Enlil için, Lugal-kinişe-dudu…*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 7add).

Lugal-kinişe-dudu'nun Ur üzerindeki hakimiyeti oğlu Lugal-KİSAL-si döneminde de devam etmiştir. Babasının izinden giden Lugal-KİSAL-si Enlil için bir vazo adamıştır "*Tüm toprakların kralı Enlil için, Lugal-KİSAL-si, Lugal-kişine-dudu'nun büyük oğlu, Uruk ve Ur'un kralı. Lugal-KİSAL-si, Uruk ve Ur kralı, bu vazoyu efendisi Enlil için adadı*" (RIME, E1.14.15.1).

Bir başka adak Uruk kralı Ur-zage'den gelir. Nippur'dan gelen üç vazo parçasındaki yazıtta Ur-zage "Kiş kralı" olarak kaydedilmiştir. "*Tüm toprakların kralı Enlil'e ve göklerin ve yerin hanımı, tahılla beslenen inek (tereyağının kaynağı), Enlil'in eşi, Kiş kralı, Ur-zage*" (ETCSRI, Ur-zage 1). Görünen o ki Lugal-kinişe-dudu'dan sonra Uruk kralları Nippur'da Enlil'e düzenli olarak adaklar sunmaktadırlar. Bu durum Enlil kültünün güney yayılımının en azından EH IIIb'den itibaren arttığını göstermektedir.

Uruk'un kralı En-şakuş-Ana Kiş'i kuşatmış ve fethetmiştir. Seleflerine benzer şekilde o da eylemlerinin ardındaki ilah olarak Enlil'e işaret eder:

> "*Tüm ülkelerin efendisi Enlil'e. Tanrılar ona emrettiğinde, Sümer kralı, ülkenin kralı En-şakuş-Ana, Kiş'i fethetti ve Kiş kralı Enbi-Eştar'ı ele geçirdi. Akşak'ın lideri ve Kiş'in lideri…ayrıca fethettiği şehir… Onların kontrolü altına geri döndü ama heykellerini, değerleri metallerini ve lapis lazulilerini, kerestelerini ve Nibru için olan mallarını Enlil'e adadı*" (ETCSRI, En-šakuš-Ana 1).

Görünen o ki En-şakuş-Ana Kiş'in hazinelerinin bir bölümünü Enlil'e adak olarak sunmuştur. Bunu doğrular nitelikte başka bir yazıtı daha vardır: "*En-şakuş-Ana, Kiş'in fethedilen mallarını Enlil'e adadı*" (ETCSRI, En-šakuš-Ana 2).

EH dönemlerinin son kralı sayılan Lugal-zage-si (Lugal-zaggi-si) de Uruk'un kralıdır. Nippur'da Enlil'e bir vazo adamıştır. Vazonun üzerindeki metin dönemin diğer yazıtlarıyla kıyaslandığında hayli detaylıdır. Yazıt "*Tüm toprakların kralı Enlil'e*" ifadesiyle başlar (ETCSRI, Lugal-zage-si 1). Ardından sıra sıra büyük tanrıları ve hâkim olduğu kentleri sıralar. Burada Umma'nın kralı olduğunu belirtmektedir. Kuvvetle

muhtemel Uruk'un yeni fethinin (Umma'nın) meşru bir zemine oturması için Enlil'in ismi kullanılmaktadır çünkü aynı yazıtta "*Enlil'in baş valisi"* ünvanını kullanır (ETCSRI, Lugal-zage-si 1). Anlaşılan Lugal-zage-si yalnızca Uruk, Ur, Umma'da değil, tüm ülkede hakim olmak istiyordu: "*Tüm toprakların kralı Enlil, ülkenin yönetimini Lugal-zage-si'ye verdi, ülkeyi kendisine itaat ettirdi, tüm diyarları ayakları altına serdi, onları doğudan batıya kadar boyun eğdirdi, sonra, Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar olan yolları onun için geçilebilir hale getirdi*" (ETCSRI, Lugal-zage-si 1).

"*Enlil onu doğudan batıya rakipsiz bir adam yaptığı için bütün ülkeler huzur buldu, ülke neşeyle doldu ve Sümer hükümdarları ve bütün ülkelerin yöneticileri, onun sayesinde prenslerin ilahi güçlerine boyun eğdiler*" (ETCSRI, Lugal-zage-si 1). "*Uruk kralı, ülkenin kralı Lugal-zage-si, Nippur'da efendisi Enlil'e sabah ve akşam yemeklerinde bol bol yiyecek ikram eder ve tatlı su sunardı*" (ETCSRI, Lugal-zage-si 1). Lugal-zage-si fetihlerinin Enlil'in sayesinde başarılı olduğunu ve nankörlük yapmadığını, bunun karşılığında Nippur'da Enlil'e bol bol sunular yaptığını belirtmektedir. Bir temenni olarak yazıtını şu cümlelerle bitirir: "*Tanrılar benim için belirledikleri hayırlı kaderi asla değiştirmesinler! Daima önder çoban olmaya devam edeyim. Bu vazoyu, sevgili efendisi Enlil'e adadı*" (ETCSRI, Lugal-zage-si 1; ayrıca bkz. Postgate, 1994).

1.9 Meşruiyetin Anahtarı

Peki Enlil niçin veya nasıl bu denli önemli bir konuma geldi? Öncelikle Enlil'in ilk kez öne çıktığı verilere bakmak gerekir yani Zami İlahileri ve Keş Tapınak İlahisi'ne. Enlil her ne kadar bahsi geçen kaynaklarda önemli bir tanrı olsa da aynı dönemlerden (MÖ 2600) gelen kraliyet yazıtlarında gözükmez. EH II'nin kraliyet yazıtlarında krallar kendi kent tanrılarını öncellemişlerdir. Yani ilahiler ile siyasi tarihin kaynakları farklı bir manzara ortaya koymaktadır.

Enlil her ne kadar kent tanrılarının üzerinde dursa da kent tanrısının başlıca görevleri olan koruma ve kollama görevleri için Enlil'e ihtiyaç duyulmaz (Selz, 1992, s.193). Ayrıca krallara krallığı bahşeden de kent tanrısıdır. Kentler arası ilişkiler ağı birbirlerine özellikle ekonomik olarak bağımlı olsa da kendi iç işleri konusunda özgürdürler (Selz, 1992, s.193). Ancak kentler büyüdükçe ve topraklar için mücadeleler başladıkça durumlar değişmiştir.

Enlil'in kraliyet yazıtlarında ilk görünür olduğu dönem olan EH IIIb'de (E-anatum) kentler arası çatışmaların da var olduğunu görüyoruz. Bu dönemlere kadar hiçbir kentin

yöneticisi tahta Enlil tarafından oturtulduğunu iddia etmez. Öyleyse şu öneri yapılabilir: Enlil'in öne çıkmasının ardında kentler arasındaki mücadeleler etkili olmuştur. Daha önceki bölümlerde de bahsedilen Lugal-kinişe-dudu'nun bir yazıtı bu görüşü desteklemektedir.

Lugal-kinişe-dudu kendi kentinin yönetimi için değil, işgal ettiği Ur Kenti için Enlil'in onayına ihtiyaç duyar: ""*Tüm toprakların kralı Enlil, Lugal-kişine-dudu'yu kutsadıktan sonra, onun için en unvanını ve kral unvanını birleştirdi: böylece Uruk'ta en olarak, Ur'da ise kral olarak hüküm sürdü*" (ETCSRI, Lugal-kigine-dudu 1).

Yazıtta Uruk'ta belirgin bir şekilde zaten "en" yani yönetici olduğunu ifade eder. Enlil ise işgali meşru kılarak onun "en" ve "lugal" sıfatlarını birleştirmiştir. Bu durumun Nippur'a ekonomik kazançlar sağladığı açıktır çünkü genelde krallar işgallerin ardından Nippur'a bol bol adaklar adarlar. Örneğin Uruk kralı En-şakuş-Ana Kiş'in işgalinin ardından Kiş'in hazinesinin bir bölümünü Nippur'da Enlil'e adamıştır: "*Akşak'ın lideri ve Kiş'in lideri…ayrıca fethettiği şehir… Onların kontrolü altına geri döndü ama heykellerini, değerleri metallerini ve lapis lazulilerini, kerestelerini ve Nibru için olan mallarını Enlil'e adadı*" (ETCSRI, En-šakuš-Ana 1).

Horst Steible MÖ üçüncü binyıldaki meşruiyet arayışlarını incelediği çalışmasında (*Legitimation von Herrschaft im Mesopotamien des 3. Jahrtausends v. Chr* [MÖ III. binyılda Mezopotamya'da yönetimin meşrulaştırılması]) benzer bir iddiada bulunur. Steible'a göre kentin kralının kent tanrısı hariç herhangi bir tanrının onayına ihtiyacı yoktur (Steible, 2001, s.78). Steible'ın örneği E-anatum'dur. Enlil her ne kadar kraliyet ideolojisinde önemli bir yer edinse de krallığı bahşeden tanrı Ningirsu'dur (Steible, 2001, s.78). MÖ 2600'lerden gelen ilahiler Enlil'in öncelikle dini alanda, ardından ise siyasi alanda yer edinmeye başladığını düşündürmektedir.

Belki de EH I, EH II dönemlerinde kentlerin birbirleri üzerinde hakimiyet sağlayacak askeri ve ekonomik kaynakları yoktu. Bu sebeple erken dönemlerin kraliyet yazıtlarında Enlil ismiyle karşılaşmıyoruz çünkü ülkenin kralı olma iddiasını taşıyan kimse yok. Meşruiyetleri aile bağlarına ve kent tanrısının onayına ihtiyaç duyuyor ve görünen o ki yeterli oluyordu. Ancak nüfus arttıkça tarım arazileri için mücadeleler başladı ki Lagaş ve Umma arasındaki sınır çatışması bu durumun ilk göstergesi olabilir. Başka bir kenti işgal etmeyi kent tanrıları haklı çıkaramazdı. Ancak siyaset üstü bir pozisyondaki Nippur ve Enlil, bunu sağlayabilirdi. Böylece bazen işgaller bazense uzlaşmalar Enlil'in kararına

bağlandı. Ardından Nippur ve Enlil'in siyaset üstü statüsü, siyasi meşruiyetlerin bir kaynağı haline geldi. Selz'e göre de EH II Dönemi'nin sona ermesiyle birlikte Enlil ve Nippur Güney Mezopotamya'daki siyasetin merkezi otoriteleri haline gelmişlerdir (Selz, 1992, s.208). Büyük Sargon da (I. Sargon/Akkadlı Sargon) bu gücü nasıl kullanacağını biliyor olmalı ki hem kendisi hem de halefleri tüm işgallerini Enlil'in meşruiyetine dayandırmışlardır.

1.10 Akkad Hanedanı Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 2334? -2154?)

Sargon[12] (yaklaşık MÖ 2334-2279) tarafından kurulan Akkad Hanedanı Mezopotamya tarihinde kalıcı değişiklikler yaratmış bir devlettir. Sargon siyasi hayatına Kiş kralı Ur-Zababa'nın sakisi olarak girmiştir. Hakkında fazla bilgiye ulaşamadığımız bir sürecin neticesinde tahtı ele geçirmiş ve Lugal-zage-si gibi birçok kralla savaşarak Sümer Ülkesi'ni ele geçirmiştir. Sargon krali bir aileden gelmediği için bir anlamda tahtı gasp etmiştir. Akkad Hanedanı'nın hükümdarlığının gaspa dayanması hem Sargon'u hem de haleflerini meşruiyet arayışına itecektir.

1.10.1 Akkad Hanedanı'nın Kraliyet İdeolojisinde Enlil

Akkad krallarının kraliyet ünvanları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Tablo oluşturulurken Douglas Frayne'in "*Royal inscriptions of Mesopotamia; Sargonic and Gutian Periods (RIME 2)"* adlı çalışması kullanılmıştır.

[12] Šarukinu/Şarru-ken (kin) ismi: hükümdar meşrudur anlamına gelmektedir. Bu ismi gasıp bir kral olması dolayısıyla kullanmış olmalıdır çünkü doğumuna dair efsaneden de bilindiği üzere soyu kraliyete dayanmaz. "Sargon'un Doğum Efsanesi" için bkz. Westenholz 1997, s.36-49.

Tablo 1.4

Akkad Hanedanı'nın Kraliyet Ünvanlarında Enlil

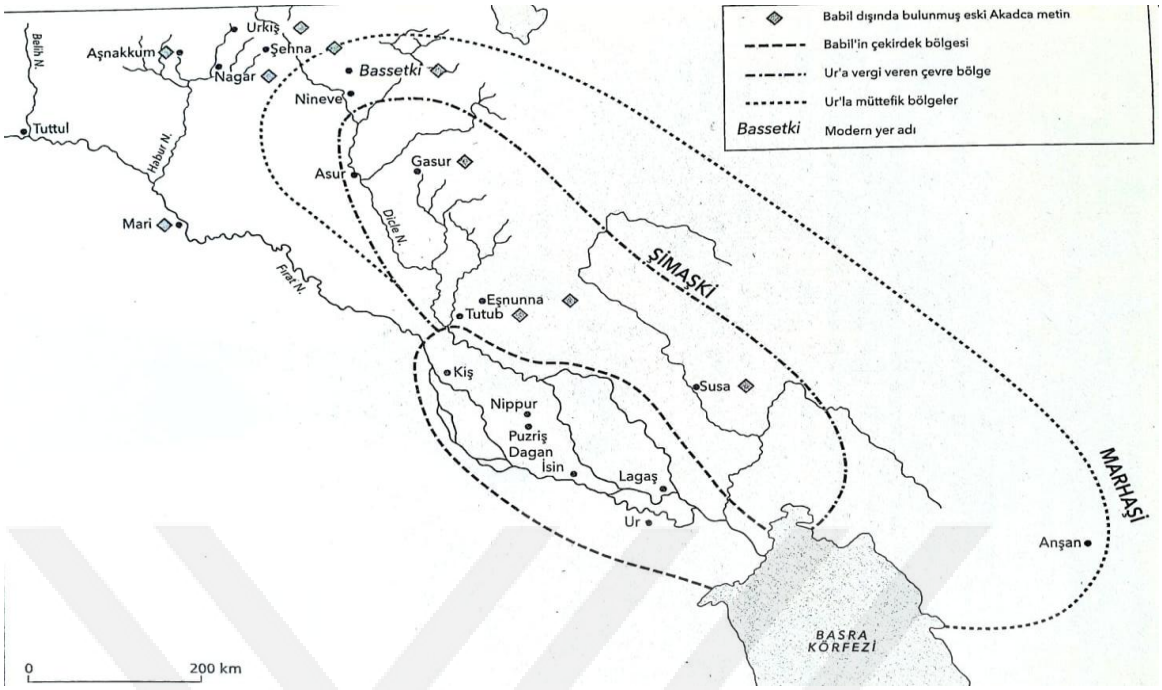
Kral	Yazıt	Kraliyet Ünvanı
Sargon	RIME2, E2.1.1.1	Enlil'in baş valisi
Sargon	RIME2, E2.1.1.2	Tanrı Enlil'in valisi
Sargon	RIME2, E2.1.1.6	Tanrı Enlil'in valisi
Rimuş	RIME2, E2.1.2.6	Dünyanın kralı Rimuş, Enlil'in ona rakip tanımadığı kral
Naram-Sin	RIME2, E2.1.4.3	Tanrı Enlil'in valisi
Naram-Sin	RIME2, E2.1.4.16	Naram-Sin, Enlil'in tapınağını inşa eden
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.1	Güçlü Şar-kali-şarri, Agade kralı, Nippur'daki Enlil tapınağı E-kur'un kurucusu
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.2	Şar-kali-şarri, Enlil'in sevgili oğlu, kudretli, Agade kralı ve Tanrı Enlil'in tebaasının kralı, Nippur'daki Enlil tapınağı E-kur'un kurucusu
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.3	Şar-kali-şarri, Agade kralı, Enlil tapınağını inşa eden
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.4	Şar-kali-şarri, güçlü kral, Tanrı Enlil'in sakisi, Agade kralı, Enlil'in tebaasının kralı
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.5	Şar-kali-şarri (Enlil'in?), sevgili oğlu
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.9	Kudretli kral, Şarkalişarri, Enlil'in tebaasının kralı
Şar-kali-şarri	RIME2, E2.1.5.2001	Şar-kali-şarri, Tanrı Enlil'in tebaasının kralı

Kaynak: Frayne, 1993 (RIME 2).

Akkad Hanedanı kendinden önceki Lagaş, Uruk gibi kentlere benzer şekilde meşruiyetlerini Enlil'e dayandırmışlardır. Akkad Hanedanı krallarının hepsi yazıtlarında Enlil'e yer vermiştir. Maniştuşu hariç tüm krallar kraliyet ünvanlarında Enlil ismini kullanmıştır. Maniştuşu kraliyet ünvanında kullanmasa bile yazıtlarında sık sık Enlil'e atıf yapar. Akkad kraliyet yazıtlarında en dikkat çekici unsur tüm kralların Nippur'da Enlil'e düzenli bir biçimde sunular yapıyor olmasıdır. Sunuların yanı sıra neredeyse tüm zaferlerinin ardındaki isim olarak da Enlil'i işaret ederler.

Görsel 1.5

Akkad Hanedanı Dönemi'nde Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2018, s.98

Sargon, yazıtlarında fetihlerinden uzun uzun bahsetmektedir. Uruk kralı Lugal-zage-si'yle savaştığını, boynuna bir tasma takarak Nippur'a Enlil'in huzuruna götürdüğünü söylemektedir (ETCSRI, Sargon 01). Uruk'u, Ur'u ve Umma'yı ele geçirdiğini ve yıktığını kaydetmiştir. Ur Kenti'ndeki *Ekişnugal*'a (Nanna'nın tapınağı) entu olarak kızı Enheduanna'yı[13] atamıştır. Ardından sürekli Enlil'in onu rakipsiz bir adam haline getirdiğini söyler (ETCSRI, Sargon II). Sargon'un yazıtlarındaki birçok ifade Lugal-zage-si'nin yazıtlarındakiyle benzerdir. Örneğin "*Enlil ona Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar olan toprakları bahşetti*" ifadesi iki kralın yazıtlarında da geçmektedir (bkz. ETCSRI, Lugal-zage-si 1; RIME 2, E2.1.1.1).

Sargon kişisel tanrısı olarak *İlaba*'yı[14] gösterir. Bir yazıtında şu ifadeleri kullanır: "*Tanrıların kudretlisi olan İlaba'ya Tanrı Enlil silahlarını verdi*" (RIME 2, E2.1.1.3).

[13] Tartışmalı olmakla birlikte Akkadlı Sargon'un kızı olduğu düşünülen kişi. Ur Kenti'nin entu'su (yüksek rahibe) olarak görev yapmıştır ve kendine ait bir ilahi külliyatı vardır. Bu durum onu tarihin bilinen ilk yazarı yapmaktadır. Eserleri gerçekten bizzat kaleme alıp almadığı tartışma konusudur. (Enheduanna ve eserleri ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. Tetlow, 2004; Hallo ve Dijk, 1968; Black vd., 2004; Falkenstein, 1958; Bahrani, 2018).

[14] Sargon'un kişisel tanrısı olan savaşçı tanrı. Akkad Dönemi'ne ait yazıt ve mühürlerde adı geçmektedir. Naram-Sin ile Susa kralı arasında yapılan bir Elam antlaşmasında tanrılar listenin başlarında yer almaktadır (Frayne ve Stuckey, 2021, s.141).

Enlil ile İlaba arasında bir senkretizm yaratılmaya çalışılmış olabilir. Ancak Naram-Sin döneminde Naram-Sin, kişisel tanrısı olarak Enlil'i işaret eder ve İlaba Enlil'in ardından anılır. Yani bir çeşit ters yüz olma durumu vardır.

Sargon'un Nippur'da Enlil'e birçok kere adak adadığı kaydedilmiştir. Adakların lanet formüllerinde ise Enlil'le birlikte Şamaş'ın adı geçmektedir: "*Bu yazıtı kaldırana gelince, tanrılar Enlil ve Şamaş onun kökünü kurutsun ve soyunu yok etsin*" (RIME 2, E2.1.1.7). Ancak bazı lanet formüllerinde An, İnanna gibi isimler de anılır: "*Bu yazıtı yok edene gelince, Tanrı Anum (An) onun adını yok etsin. Tanrı Enlil onun soyunu sona erdirsin. Tanrıça İnanna onun soyunu kessin*" (RIME 2, E2.1.1.11).

Sargon'un bir yazıtı dikkat çekicidir: "*Şu-Enlil, Sargon'un oğlu, dünyanın kralı*" (RIME 2, E2.1.1.16). Şu-Enlil, Akkad kraliyet üyeleri arasında isminde Enlil teoforik unsurunu barındıran tek kişidir. Ancak görünen o ki ölmüş veya tahta geçememiştir.

Sargon'dan sonra Mezopotamya'da sık sık isyanlar çıkmıştır. İlk isyanlar Ur, Lagaş, Umma ve Kazallu'da başlamıştır (Liverani, 2014, s.135). Elam tarafından başlatılan ve desteklenen ikinci bir isyan dalgasına karşı Rimuş harekete geçmiş ve Elam-Baraşi-Zahara ittifakını bertaraf ederek Enlil'in kendisine "*tüm toprakların krallığını*" verdiğini gururla dile getirmiştir (Liverani, 2014, s.135).

Rimuş'un (MÖ 2279-2270?) yazıtları da babası Sargon'unkilere benzer. Fakat dikkat çekici bir şekilde Enlil'e kraliyet ünvanlarında fazla atıf yapmaz ve babasının en sık kullandığı "*Enlil'in valisi*" ünvanını kullanmaz. Tespit edilebilen tek unvan "*Dünyanın kralı Rimuş, Enlil'in ona rakip tanımadığı kral*" ünvanıdır (RIME2, E2.1.2.2). Adaklardaki lanet formüllerinde ise Sargon'un çizgisini izler, çoğunlukla Enlil ve Şamaş birlikte anılır: "*Bu yazıtı kaldırana gelince, tanrılar Enlil ve Şamaş onun temellerini yıksın ve soyunu yok etsin*" (RIME 2, E2.1.2.2). Rimuş'un yazıtlarında İlaba, bu sefer Enlil ile değil, Şamaş ile anılmıştır: "*Tanrılar Şamaş ve İlaba adına yemin ederim*" (RIME 2, E2.1.2.4). Ancak İlaba lanet formüllerinde geçmez.

Rimuş Elam ve Paraşum'u fethettikten sonra Enlil'e büyük bir adak sunmuştur: "*Elam ve Paraşum'u fethettiğinde, 30 mina altın, 3600 mina bakır ve 300 erkek ve kadın köle alıp Enlil'e adadı*" (RIME 2, E2.1.2.6). Lugal-zage-si'den beri kullanılan formülasyonu Rimuş da kullanmıştır: "*Rimuş, dünyanın kral, Tanrı Enlil ona bütün toprakları verdi. Yukarı Deniz'i, Aşağı Deniz'i ve bütün dağları, toprakları Tanrı Enlil için elinde tutuyor*" (RIME 2, E2.1.2.9).

Rimuş'un sıradışı adaklarından biri şudur: "*Eski zamanlardan beri hiç kimse Tanrı Enlil için meteorit demirden bir heykel yapmamıştı. Fakat dünyanın kralı Rimuş kendisi için meteorit demirden bir heykel yaptı ve bu heykel şimdi Tanrı Enlil'in önünde duruyor*" (RIME 2, E.1.2.18). Anlaşılan Sargon'un halefleri, atalarının eylemlerini tekrarlamaktadırlar.

Rimuş'tan sonra tahta geçen Maniştuşu (MÖ 2270-2255) kraliyet ünvanlarında doğrudan Enlil ismini kullanmasa da krallığını genellikle Enlil'e dayandırır: "*Tanrı Enlil onu yüceltti, ona bir isim verdi ve krallık asasını bahşetti"* (RIME 2, E2.1.3.1). Selefleri gibi o da Enlil'e adaklar adamış ve lanet formüllerinde de aynı Enlil-Şamaş ikilisini kullanmıştır.

Maniştuşu'nun oğlu Naram-Sin, (MÖ 2255-2218?) atası Sargon kadar başarılı bir hükümdardır. Onun döneminde Akkad Devleti genişlemiş, doğuda kalıcı olmayan fetih hareketleri düzenlenmiş ve kuzeyde Ninive'ye kadar gidilmiştir. Liverani'ye göre Sargon ve halefleri kendilerini sürekli olarak Sümer ideolojisine dahil etmeye çabalamışlardır (Liverani, 2014, s.138). Yazıtlarda sürekli Enlil'e atıfta bulunulması da genellikle bu nedene bağlanır. Ancak Akkad kralları her ne kadar çabalasa da ülkede sürekli isyanlar çıkmaya devam etmiştir.

Naram-Sin dönemindeki isyanlar genellikle Naram-Sin'in kendini tanrı ilan etmesiyle ilişkilendirilir. Bir diğer görüş ise bunu Sümer-Semitik çatışmasına bağlar. Ancak Mezopotamya'da Sümer ve Sami olarak ayrım yapmanın güvenilir bir yolu yoktur. Ayrıca Naram-Sin'i lanetleyen anlatıların hepsinin III. Ur Hanedanı ve Eski Babil Dönemi'nden geldiğini hatırlatmakta fayda var. Yani bu dönemleri tartışırken Piotr Steinkeller'ın deyimiyle "az bilineni daha az bilinenle açıklamaya çalışıyoruz" (Steinkeller, 2017, s.170).

Naram-Sin tıpkı Sargon gibi kızı *Tuta-napsum*'u E-kur'a en yüksek kült görevlisi olarak atamıştır (Pitts, 2015, s.24). Bu durum genellikle Nippur'un üzerinde tahakküm kurma çabası olarak yorumlanmıştır (Pitts, 2015, s.24). Nippur'un Naram-Sin'e duyduğu özel nefretin ardında da bu olsa gerek.

1.10.2 Agade'nin Lanetlenmesi

Agade'nin Lanetlenmesi anlatısı kuvvetle muhtemel III. Ur Hanedanı Dönemi'nde yazılmıştır (Steinkeller, 2017, s.80). Naram-Sin'in insan ve tanrı arasındaki sınırı

aşmasının sonuçlarını gösteren ve bunun Akkad Devleti için hazin sonunu anlatan bu metnin ne ölçüde gerçekleri yansıttığı tartışma konusudur. Anlatının yıllar sonra kaleme alınmış olması bir yana Naram-Sin'in yazıtları Agade'nin Lanetlenmesi'yle uyuşmamaktadır.

Öyleyse Akkad'a karşı niçin bu denli isyanlar çıkmıştır? Önceki bölümlerde de görüldüğü üzere hiçbir kral veya hanedan Akkadlılar kadar büyük başarılar elde edememiştir. Akkad'dan önceki dönem olan EH dönemlerinde kentler görece özerk monarşilere sahip olmuştur. Fakat Sargon bilinen tüm büyük kentleri Akkad Devleti altında toplamıştır. Ancak E-anatum'un, En-metena'nın, Lugal-zage-si'nin yazıtları en az Akkadlılar kadar emperyal hevesleri olduklarını gösteriyor. Tek fark hiçbiri Sargon'un başardıklarını başaramamış olmasıdır. Yeni bir oluşum olan merkezi devlet fikrinin sancılı sürecini sırtlananlar Akkad kralları olmuştur.

> Agade'nin Lanetlenmesi (Eski Babil Versiyonu): "(57-65) *Enlil yüzünden tüm Agade titremeye başlamıştı ve İnanna dehşete kapıldı. Şehri terk edip evine döndü*. (66-76) *Beş veya on gün bile geçmemişti ki Ninurta, Agade'ye bahşedilen hükümdarlık mücevherlerini, kraliyet tacını, amblemi ve kraliyet tahtını E-su-me-sa'sına geri getirdi. Utu, şehrin belagatini elinden aldı. Enki, kutsal bağlama direğini Abzu'dan söküp aldı. İnanna, silahlarını aldı*" (ETCSL, t.2.1.5).

"Kim: "Bu şehirde oturmak istiyorum" derse, orada oturamayacaktır. Kim: "Akkad'da huzur içinde uyumak istiyorum derse, orada huzurlu bir dinlenme yeri bulamayacaktır" (Uhlig, 2018, s.212). Anlatıların hiçbirinin Naram-Sin dönemini gerçekten yansıtmadığı açıktır. Çünkü Naram-Sin'in neredeyse tüm yazıtları Tanrı Enlil'e duyduğu saygıyı belirtir.

"*Ey şehir, (Agade) E-kur'u istila etmeye cesaret ederek, Enlil'e karşı geldin sen, Akkad, (Agade) ey şehir, E-kur'u istila etmeye cesaret ederek Enlil'e karşı geldin sen*" (Uhlig, 2018, s.212). Agade'nin Lanetlenmesi mitinin aksine Naram-Sin'in E-kur'a saldırdığı veya yıktığına dair hiçbir kanıt yoktur (Leick, 2023, s.146). Aksine kraliyet ünvanında "*Enlil tapınağını inşa eden*" ünvanını kullanır (RIME 2, E2.1.4.16). Kraliyet ünvanı haricinde yazıtlarında sıklıkla şu ifadelerle karşılaşırız: "*Tanrı Enlil ona yolu gösterdi ve kudretli Naram-Sin, seferdekilerin hepsini öldürdü*" (RIME 2, E2.1.4.2); "*Enlil onun lehine hüküm verdiğinde, halkın dizginlerini emanet etti*" (RIME 2, E2.1.4.3); "*Tanrı Enlil onun (Naram-Sin) kişisel tanrısıdır*" (RIME 2, E2.1.4.6); "*Dört diyar onun karşısına çıktı, Tanrı Enlil'in yardımıyla onların hepsine karşı zafer kazandı*" (RIME 2,

E2.1.4.8); *"(Naram-Sin) dört bölge birlikte ona karşı ayaklandığında, Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar halkı ve tüm dağlık bölgeleri Tanrı Enlil için vurdu*" (RIME 2, E2.1.4.28). Adakların lanet formüllerinde de selefleri gibi Enlil'i baş köşeye koymuş ve adaklarının çoğunu Enlil'e adamıştır.

Yani özetle Naram-Sin'in kendini tanrı ilan etmesi hoş karşılanmamış olabilir ancak bunun doğrudan bir kanıtı yoktur. İsyanların nedeninin tanrı-kral fikri olmadığı da ortadadır çünkü Naram-Sin'in selefleri Rimuş ve Maniştuşu dönemlerinde de isyanlar çıkmıştır, ancak onlar tanrı krallık iddiasında bulunmamıştır. İsyanlar kuvvetle muhtemel kentlerin özerkliğini geri kazanma çabasıydı.

Şar-kali-şarri dönemine (MÖ 2218-2193?) gelindiğinde Akkad Hanedanı dışarıdan Elam ve Gutilerin saldırısıyla, içeriden de isyanlarla baş etmek zorunda kalmıştır. Şar-kali-şarri kraliyet ünvanlarında Enlil'e en çok yer veren kraldır. Naram-Sin gibi o da ünvanları arasına "*Enlil tapınağının kurucusu*" ünvanını eklemiştir (RIME 2, E2.1.5.3). Atipik ünvanları arasında "*Enlil'in sevgili oğlu*", "*Enlil'in tebaasının kralı*" (RIME 2, E2.1.5.2), "*Enlil'in sakisi*" (RIME 2, E2.1.5.4) ünvanları vardır. Bu ünvanları almasının nedeni onun da tıpkı Naram-Sin gibi bir tanrı kral olmasıdır. Hatta yazıtlarında kendisinden doğrudan "*Agade'nin tanrısı, kahramanı*" olarak bahseder (RIME 2, E2.1.5.2005).

Şar-kali-şarri'den sonra bir karmaşa dönemi yaşanır. Kral listelerine göre Şarkalişarri'den sonra Agade'de üç hükümdar iktidara gelmiştir, *Dudu* (MÖ 2189-2169?), *Şu-Turul* (MÖ 2168-2154), *Lİ-lu-ul-DAN* (MÖ?). Bahsi geçen üç kralın birkaç kraliyet yazıtı bilinmektedir. Hepsinde aynı kısa ifade vardır:

"*Agade'nin kralı*".

İKİNCİ BÖLÜM

2 TANRI KRALLAR, GÖÇEBELER, İŞGALLER: III. UR HANEDANI'NDAN (MÖ 2112-2004) HAMMURABİ'NİN SALTANATININ BAŞLANGICINA (MÖ 1792) ENLİL KÜLTÜ

2.1 Devlet ve Tapınak: Simbiyotik Bir İlişki

Akkad Devleti'nin yıkımını takip eden yıllarda Mezopotamya toprakları tekrardan kent-devletleri arasında bölünmüştür. Akkad kralı Naram-Sin'e karşı yapılan "Büyük İsyan" birçok kentin bir araya gelmesiyle vuku bulmuştur. Kuzeyde Kiş kralı *Iphur-Kiş* altında kuzey kentleri, güneyde ise Uruk kralı *Amar-girid* altında toplanan güney kentlerinden oluşan bir konfederasyon Naram-Sin'e baş kaldırmış, ancak nihayetinde başarısız olmuştu (Mieroop, 2018, s.64). Genellikle bu isyan Naram-Sin'in kendini tanrı kral ilan etmesiyle bağdaştırılmışsa da muhtemelen Naram-Sin, isyanın ardından kendini tanrı kral etmişti, öncesinde değil (Mieroop, 2018, s.64). Tanrı-krallığın isyanların temel nedeni olduğu fikri ise yıllar sonra yazılan ve önceki bölümlerde ele alınan Agade'nin Lanetlenmesi mitinin anlattıkları dolayısıylaydır. Ancak bu metnin Nippur'un rahip-yazıcı sınıfı tarafından kaleme alınan bir propaganda olduğu ve tarihin çarpıtıldığı açıktır (Kuhrt, 2021, s.74). İleride incelenecek olan III.Ur'un tanrı krallarına aynı muamelenin gösterilmemiş olması isyanların kentler arasındaki somut çıkar çatışmasıyla ilgili olduğunu, yani soyut nedenlerin isyanın temel nedeni olmadığını göstermektedir. Sonuçta isyan başarılı olsaydı isyan edenler güçlü bir devletin mirasını ele geçirecekler ve kahraman olacaklardır.

Her halükârda yıllar sonra Akkad Devleti yıkılmış (MÖ 2154) ve Mezopotamya tekrardan kent-devletlerine bölünmüştür. Gutiler Akkad Devleti'nin sonunu getirmiş ve Mezopotamya'nın kuzeyini ele geçirmişlerdir. Çoğunlukla vahşi ve barbar olarak yaftalanan Gutilerin aslında öyle olmadıkları da düşünülebilir, uzun süre kentleri yönetmiş olmaları kent yaşamına aşina olduklarının bir göstergesidir. Kuzey Mezopotamya'daki hakimiyet mücadelesi güneydeki kentlere tekrardan kendi bağımsız ve özerk yönetimlerini kurma fırsatı tanımıştır. Bilhassa Lagaş'ta Gudea Dönemi (MÖ 2144-2124) bunun en iyi örneklerinden biridir. Gudea Dönemi genellikle barışın hâkim olduğu bir dönemdir. Onun döneminde belgelenen tek bir çatışma vardır o da Anşan ve Elam'a karşı verilen mücadeledir (Liverani, 2014, s.155). Lagaş Kenti'nin İran'a

yakınlığı muhtemelen Lagaş'ı kolay bir hedef haline getiriyordu ve bu yüzden Elam akınlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı (Liverani, 2014, s.155).

Gudea, silindir A ve B'de (*Ningirsu Tapınağı'nın İnşası*, Gudea, Silindir A ve B, ETCSL, t.2.1.7) kent tanrısı Ningirsu öne çıkarılıyordu. Ancak Gudea bunu yaparken Akkad'ın tanrı-krallarının aksine çok daha mütevazi ve stratejik olarak da akıllıca bir biçimde yapıyordu; çünkü Akkad Devleti'nin sahip olduğu güce sahip değildi. Gudea'nın eylemlerinin büyük tanrıların buyrukları olduğunu iddia etmesi belki de bunun tersini yapan Akkadlıların yıkılması nedeniyleydi. Akkad krallarının aksine kendini yüceltmiyor, kararların hepsinin tanrısal makamlardan geldiğini öne sürüyordu (Nissen, 2015, s.217). Ningirsu, anlatıların tamamında Enlil'in oğlu olarak öne çıkarılarak ortak panteonun liderinin kent tanrısını desteklediği mesajı veriliyordu ki silindirlerin ilk satırları; "*1-4 Gökte ve yerde kaderlerin belirlendiği gün, Lagaş tüm ihtişamıyla başını kaldırdı ve Enlil, Ningirsu'ya onaylayarak baktı*" diye başlamaktadır (ETCSL, t.2.1.7). Ningirsu için en sık kullanılan ünvanlardan biri de "*Enlil'in savaşçısı*" ünvanıdır (RIME 3/1, E3/1.1.7.StG; E3/1.1.7.StY). Ayrıca bazı kraliyet ünvanlarında da Enlil'e atıflarda bulunmaktadır: "*Gudea, Enlil'in teknesini çeken kişi"* (RIME 3/1, E3/1.1.7.StD; E3/1.1.7. "StT").

Eğer Nippur'un anlatılarını doğru kabul edersek Enlil'in bir kralı tayin etmesi onun hakimiyeti için yeterlidir. Gelgelelim ki Nippur yazmanlarının iddiaları her zaman tarihsel gerçekliklerle örtüşmez. EH IIIb'den itibaren Nippur'un ve Enlil'in otoritesi politik ideolojinin odak noktasıydı ama Akkadlıların hakimiyeti ele geçirmesi bu otoriteyi sarsmıştır. İlk olarak kentlerin özerk kimlikleri (etnik bir kimlik kastedilmemektedir) tek bir devlet altında birleştirilmeye zorlanmıştır. Nippur'un kendi başına herhangi bir devlete karşı koyacak gücü yoktur çünkü ne kendine yetebilen bir ekonomisi ne de askeri bir gücü vardır. Dini bir başkent olan Nippur mitlerde anlatıldığı gibi Mezopotamya siyasetini kendi başına kontrol etmiyordu, hatta tam tersine hâkim siyasetin şeklini alıyordu. Bu Nippur'un kendi konumunu korumasının tek yoluydu. Söylemde Enlil yüceltilirken tarihsel gerçeklikte Enlil'in kültü güçlü kralların tahakkümü altında araçsallaştırılıyordu.

Biraz daha net açıklamak gerekirse. Mezopotamya'da iktidarı ele geçirmenin yolu Nippur'un onayına bağlı değildir. Krallar Enlil'in onu seçtiğini iddia ederlerken Nippur'dan icazet almıyorlardı, "beni Enlil seçti, bana itaatsizlik Enlil'e itaatsizliktir" diyordu. Neticede kralın kaderini tayin eden Enlil'dir. Nippur'un buna muhalefet

edememesi muhtemelen bu nedenleydi; tam anlamıyla bir çıkmazdı. Bu bağlamda Nippur siyasi güç karşısında ikna edilmesi gereken bir "güç" değildi. Realpolitik bir tavır benimsemek her iki taraf için de en mantıklı seçimdi; simbiyotik bir ilişki kuruluyordu. Nippur muhtemelen bu durumdan memnun değildi çünkü özerkliklerini kaybediyorlar, üstüne üstlük kentin baş tanrısı tarafından desteklendiğini iddia eden krallar tarafından baskı altında tutuluyorlardı.

Enlil'e baş kaldırmanın, tanrılara meydan okumanın, tüm Mezopotamya'da topyekûn bir isyana teşvik edecek bir olay olarak anlatılması oldukça revaçtadır. Romantik, basit ama bir o kadar da indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu bakış açısıyla Agade'nin Lanetlenmesi gibi mitlere göz attığınızda her şey ayan beyan ortadadır; insanların tanrılara saygısızlık etmeye tahammülü yoktur, kilometrelerce ötedeki insanlar bile buna tepki gösterir hatta ülke çapında ayaklanmalara neden olurdu. Gelgelelim işin ekonomik ve askeri boyutları ise sanki hiçbir önemi yokmuşçasına göz ardı edilir.

2.2 Nippur Çıkmazı

Akkadlıların yıkılışının ardından ele alınan bir "intikam miti" olan Agade'nin Lanetlenmesi, Nippur'un hoşnutsuzluğunu göstermektedir. Ancak bu elbette Akkadlılar halihazırda hükmederken ele alınamazdı. Kulağa hoş gelen dini-ideolojik teorileri bir kenara bırakıp hayatın gerçekliğine odaklanırsak askerlerin maaşını ödeyen Nippur değil Naram-Sin'dir. Özellikle on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl yüzyıllarda ele alınan çalışmalar Nippur'un siyasi konumunu abartılı bir şekilde anlatmaktadır. Çünkü ele geçirilen verilerin neredeyse hepsi Nippur'da kaleme alınmıştır ve verilerin taraflı olduğu genellikle gözden kaçan bir detaydır. Mitlerin mutlak surette politik ve toplumsal gerçekliklere dayanması gerektiği ve gerçekleri yansıttığı fikri, insanın farik alametlerinden olan "hayal gücünü" yok saymaya neden olmaktadır. Örneğin Jacobsen'ın "İlkel Demokrasi Teorisi[15]" için izlediği metodoloji yahut da bakış açısı buna bir örnektir. İndirgemeci dindar-insan tipolojisinin uzantısı olarak bu teori bir sonraki aşamaya çıkarılmış, EH dönemlerinde bir "ki-en-gi" birliği olduğu, birliğin başının Nippur olduğu

[15] Her kentin kendine ait bir meclisi olduğu, bu meclisin nihai karar makamı olarak görev yaptığı ve kentin tüm yetişkin erkeklerinin meclis kararlarında söz sahibi olduğunu iddia eden görüş. Mezopotamya mitlerinde tanrıların insan biçiminde hayal edilmesini baz alarak, tanrılar meclisinin de mutlaka yeryüzünde bir karşılığı olması gerektiğini öne sürer. Üzerinde hala tartışılan bu tezin artık birçok araştırmacı tarafından bir kenara bırakıldığını belirtmekte fayda var (İlkel Demokrasi Teorisi için bkz. Jacobsen, 1943).

gibi teoriler ortaya atılmıştır; çünkü tanrılar meclisinin başı Enlil'dir, belli ki hiçbir kent Enlil'e karşı gelemez. Bu bağlamda Nippur kendi konumuna yükselebilmiştir.

EH dönemlerinin kaosu arasında Nippur gibi ordusu ve krali bir ailesi, kendi kendine yeten güçlü bir ekonomisi olmayan bu kentin nasıl ayakta kalabildiği bir soru işaretidir. Ki-en-gi birliği gibi varsayımlar da kaçamak bir cevap olarak ortaya atılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Nippur'un erken dönemlerdeki konumunu ve saygınlığını nasıl koruduğu gibi sorular maalesef hala cevaplanamamıştır. Çünkü üçüncü binyılın verileri çok muğlaktır ki muhtemelen kent-devletlerinin sürekli rekabeti dolayısıyla inişli çıkışlı dönemler geçirmeleri günümüze fazla kaynak bırakamamalarına neden olmuştur. Westenholz (1974, s.156) Nippur ve Orta Çağ Roma'sı arasındaki paralelliklere vurgu yapar ve Nippur'un şehir devletleri üzerindeki otoritesine ve varsa bu otoritesinin doğasına dair hiçbir şey bilmediğimizi ifade eder. EH dönemlerinden kalma onlarca kent arasında "mucizevi" bir biçimde Nippur'un ayakta kalması en çok dikkat çeken olgu olmuştur. Bunda muhtemelen dinin abartılı ve çarpıcı etkisinin çekiciliği de rol oynamaktadır. İktisadi, askeri, ekolojik saiklerle uğraşmaktansa tanrıya duyulan saygınlık ve korkuyla temellendirilen açıklamalar yapmak daha basit ve kulağa daha hoş gelen bir önermedir. Örneğin Keş, Ebu Salabih gibi kentler de Enlil'e övgüler düzmekteydi fakat bu durum kentin yıkılışını engelleyemedi. Başka bir ifadeyle kentin ayakta kalması yalnızca kült ve kültün saygınlığı bağlamında ele alınmamalıdır, böylesine kompleks tarihsel meseleler tek faktöre indirgenemez.

Mitlerin tarihsel gerçeklikleri oldukça çarpık bir biçimde ifade ettikleri bilinmektedir. EH dönemlerinde Nippur'un "gizemli gücünü" açıklayacak yeterli kaynağımız yoktur, o yüzden buradaki tartışma bilimsel bir hakikati keşfetmeyi amaçlamaz, farklı bir bakış açısı sunmaya çalışmaktadır. Nippur'da kaleme alınan metinlerin anlattıklarına göre Enlil kültü her şeyin üzerinde duruyordu ki bu konu zaten önceki bölümlerde ele alınmıştı. Çalışma, buradan sonraki bölümlerde siyasi tarihe odaklanacağı için bu anlatıların gerçek tarihsel doğasını, ifade ettikleri olgu ve olayları daha da şüpheci bir gözle ele alacaktır. Peki Nippur'un ikinci binyıldaki durumuyla EH dönemlerindeki durumu arasında ne gibi bir farklılık vardır?

Akkadlılar Mezopotamya siyasi tarihinde eşi benzeri olmayan bir başarıya imza atmıştı ve merkezi-devlet dediğimiz yapıyı kurmuş, tüm kentleri tek merkeze bağlamışlar ve daha önce hayal bile edilemeyecek yerlere askeri seferler düzenlemişlerdir (ne kadarı

abartılıydı ne kadarı gerçekti bilemiyoruz). Bu, Mezopotamya'daki yapısal geleneğe karşıt bir sistemdir. Muhtemelen bu nedenle Naram-Sin döneminde "Büyük İsyan" adı verilen ayaklanma vuku bulmuştu. Geleneksel görüşün iddia ettiği gibi Enlil'e saygısızlığın koca bir ülkeyi konfederasyonlar altında birleştirerek isyana teşvik etmesi fikri tarihsel dinamiklerin yok sayılmasıdır. Dinin toplum nezdinde önemini reddetmemekle beraber insanın ihtiyacının en temel unsuru olmadığını da belirtmekte fayda var. Tarihteki isyanların ve yıkımların çoğu kriz dönemlerinin tetiklediği daha büyük olayların parçasıdır; ekonomik krizler, devletlerin borç çıkmazları, ekolojik istikrarsızlık, işgaller ve özellikle kuraklık. Bu konuda Naram-Sin döneminden elimizde kalanlar pek fazla detay vermemekte ancak Mieroop'un dikkat çektiği bir nokta konuyu açıklama bağlamında önem arz etmektedir. Mieroop (2018, s.64) kentlerin koordineli ve konfederatif biçimde ayaklanmasının kent-devlet fikrinin henüz yaşadığını göstermesine dikkat çeker. Yani Akkadlıların merkezi devleti saf güç kullanarak (ordu, ekonomik bağımlılık) kentleri baskılamış ancak son darbeyi vuramamıştır. Vuramadığı için de tüm sancılı isyanlara göğüs germiş, içeride zayıflamasına neden olan isyan ve dışarıdan gelen Gutilerin saldırısı sonucunda yıkılmıştır. En azından elimizdeki bir avuç veri bunlara işaret etmektedir.

Üçüncü binyılın puslu tarihinin arasında Nippur'un "Büyük İsyana" katılma nedenini tam anlamıyla bilemiyoruz. Diğer kentlerin katılması anlaşılır bir durumdur çünkü Akkad Devleti'ni yıkmaları halinde özerkliklerini geri kazanabilirler. Muhtemelen Nippur da dini-ideolojik bir destek sağlaması amacıyla isyana katılmaya teşvik edilmiştir. Belki de Nippur isyanın başarılı olması durumunda EH dönemlerindeki pozisyonuna dönmeyi umuyordu. Böylece hiçbir kralın, hiçbir kentin tahakkümü altında kalmayacak, özerk bir biçimde varlığını sürdürecekti.

2.3 Kılıç ve Asa

III. Ur konusuna geçmeden evvel birkaç noktaya değinmek gerekiyor. EH dönemlerinde Enlil kültü, anlaşıldığı kadarıyla birbirinden bağımsız kent-devlet organizasyonları arasında arabulucu bir konuma sahipti. Mitolojik anlatılar da esasen Enlil'in aracı, başka bir ifadeyle ara bulucu formunu destekler ki hem kendisi hem de mabedi dur-an-ki'dir (yer ve göğün bağıdır), hem kozmosu hem aktif politikanın ritmini tutar. Peki merkezi devletlerin ortaya çıkmasıyla arabuluculuk merkezi farklı yerlere kayarsa? Bunun ilk örneğini Akkad Devleti'nde buluruz. Akkadlılar hakimken Nippur kralın meşruiyet

kaynaklarından biridir ancak "krallığın" meşruiyetinin değil. Hiçbir devlet veya kral kendine ortak koşulmasını istemez. Belki fazla materyalist bir yaklaşım olduğu düşünülebilir fakat krallığın meşruiyetini sağlayan doğal olarak ekonomisi ve gücüdür. Nippur'un katkısı devletin saf varlığı için hayati değildir, asayiş, meşruiyet ve söylemde katkıda bulunur. Yani Nippur artık tüm krallık ideolojisinin merkezinde değil, yanında durur. Kararları alma konusunda söz sahibi olanlarsa merkezdekilerdir. Siyasi hegemonya doğrudan dini de etkileyeceği için kaybedilen özerklik hoş karşılanmamıştır ve isyanlara neden olmuştur. Gültekin de benzer şekilde Akkadlıların dini reformlarının ülke genelinde bir hoşnutsuzluk yaratmış olabileceğine dikkat çeker (Gültekin, 2024, s.166). Yani aslında sorun yalnızca Enlil veya Nippur değildir, çok başka ve politik temelli bir "özgürlük" mücadelesinin mitolojik retorikleridir.

Nippur EH dönemlerinde böylesine önemliyken merkezi devletlerden sonra nasıl ikincil konuma düşmüştür? Şöyle bir önermede bulunulabilir; EH dönemlerinde kent-devletlerinin gücü kendi sınırlarını pek aşmıyordu. Yani Nippur'u ve Nippur'da üretilen ideolojiyi, başka bir ifadeyle söylemi tam anlamıyla kontrol edebilecek güce sahip değillerdi. Bu bağlamda kent kralları Nippur'a sunular sunmaya, adak adamaya gidiyordu ve Nippur'un yazıcı sınıfı, kenti ve Enlil'i her şeyin merkezine koyuyordu. Ancak merkezi-devletin kuvvetli kontrolcülüğü söylemi de tahakküm altına alıyordu. III. Ur Hanedanı Dönemi'ndeki kayıtların büyük bir kısımının Ur ile ilgili olması da bundan kaynaklanmaktaydı.

Öyleyse Nippur niçin hala önemlidir? Bu ince ve hassas bir çizgidir. Fiziksel olarak gücü ele geçirmiş bir kralın tanrıların onayına ihtiyacı olması, savaş zamanları için değil, barış zamanları için geçerli olan bir olgudur. Meşruiyet sembolizmi önemlidir ama Nippur yazıcı sınıfının aktardığı kadar değildir. Sembolik meşruiyeti elde edenlere karşı da isyanlar çıkmış olması bunun kanıtıdır. Nippur'un bu koşullu ve kırılgan "gücü" onun soyut temsiliyeti ve akılcılığının bir sonucuydu. Mezopotamya'da üçüncü binyıl boyunca benzer bir sistem sürdürülmüştür ve Enlil kültü de anlamını bu ortamda bulmuştur.

Araçsallaşmış bir dini meşruiyetin dizginleri kralın elindedir. Bunun doğrudan kanıtı Naram-Sin'in kızı *Tuta-Napsum*'u Nippur'a *entum* olarak atamasıdır. Burada öne sürülen görüşler bağlamında kralların oldukça seküler oldukları, tanrılardan korkmadıkları gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Krallar tanrıya inanır ve korkar çünkü tanrılar onlara güç verir. Fakat bunun sonucu, tanrıların mabedi sayılan kentlerin kralların üstünde bir

hegemonyaya sahip olduğu değildir. Şahsi tanrı inancının da bu dönemlerde yaygınlaşması muhtemelen daha otokratik bir yönetim içindir. Bu yolla krallar tanrılarla bireysel ilişkiler kurar ve tanrıyı kentin kültüründen ve bağlamından koparark merkeze yani kendi "yanına" alır (bkz. RIME 2, E2.1.4.6). Böyle bir uygulama kentleri adeta yok saymak anlamına gelir.

III. Ur Hanedanı Dönemi'nde ve sonrasında Nippur hala önemlidir. Öyleyse buradaki önermelerin henüz ortaya konurken geçersiz kaldığı düşünülebilir. Ancak burada bir nüans var ki bu nüansı açık bir şekilde ifade etmek gerekir. Enlil kültü ve Nippur'un, kent-devlet sisteminde özünü ve anlamını bulmuş olması merkezi devletin dolaylı olarak Enlil'in değil ama Enlil kültünün düşmanı olmasına yol açmıştır. Agade'nin Lanetlenmesi de buna bir örnektir. Ancak akıldan çıkarılmaması gereken bu merkezi devletlerin dağılmasının ardından Nippur'un krizi fırsata çevirerek kendini politik-ideolojinin merkezine koyması gerçeğidir. Nippur'a akıtılan kaynaklar (hububatlar, hayvanlar, mücevherler vb.) merkezi bir devletin tahakkümü altında iken Nippur da doğrudan bu merkezi devletin kontrolündedir. Başka bir ifadeyle Nippur'un hayatta kalması merkezdeki "büyük krala" bağlıdır. Ancak güçlü bir otoritenin olmadığı dönemlerde herkesin Nippur'un desteğini istemesi muhtemelen Nippur'a ciddi maddi kazançlar sağlamaktaydı (EH dönemlerindeki adaklar bunun kanıtı sayılabilir, bkz. 1.7.4 Kraliyet Adaklarında Enlil).

MÖ 2300-1700 arası dönem siyasi olarak oldukça karmaşık güç dengelerinin olduğu bir dönemdir. Muhtemelen bazen gelenek yeniliğin, bazense yenilik geleneğin önüne geçer. İkinci binyılın sonundaki "yenilik" ise esasen "geleneğin" temsili olan Enlil'in ortadan kaldırılmasıdır. Görünen o ki Nippur bu durumla başa çıkamamıştır. Nihayetinde evrimin de en önemli kurallarından biri en güçlünün değil en iyi uyum sağlayanın hayatta kaldığı gerçeğidir.

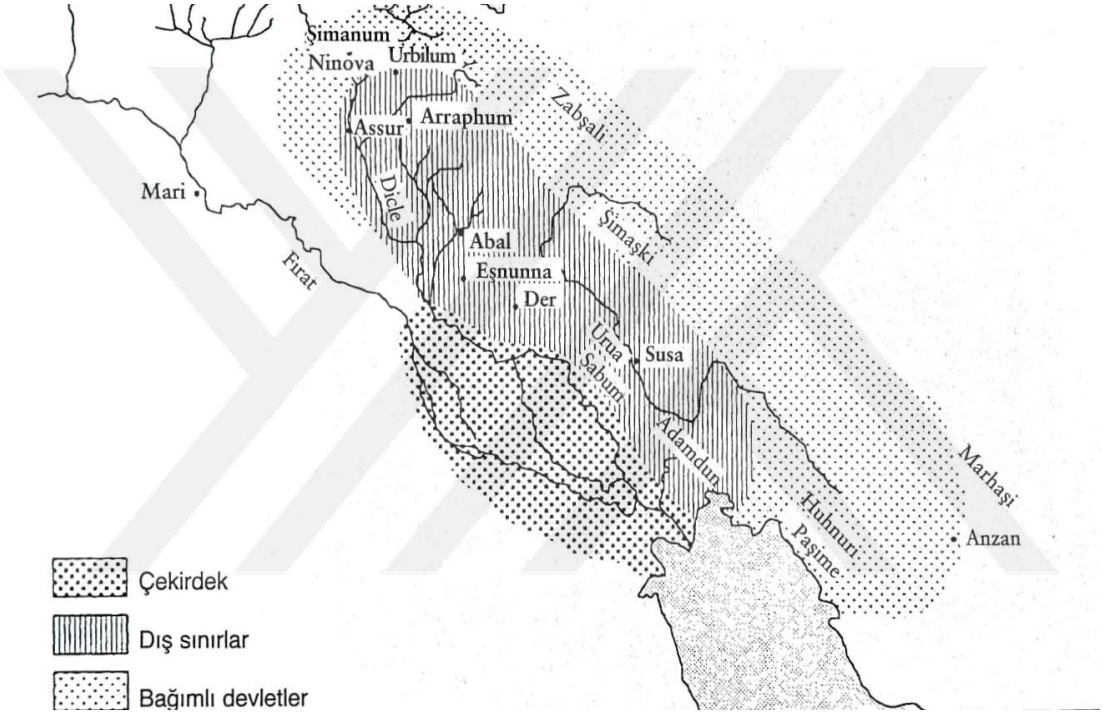
2.4 Uzlaşma: III. Ur Hanedanı (MÖ 2112-2004)

Piotr Steinkeller III. Ur Hanedanı'nı (MÖ 2112-2004) bir uzlaşma olarak tanımlar (Steinkeller, 2017, s.38). Akkadlıların küstah bir biçimde karakterize edilen ama bir o kadar da güçlü ve mutlak otoriteleri ile Gudea'nın alçakgönüllü ve mütevazi ilkesini benimserler. Tabii bunu yaparken Steinkeller'a göre "beceriksizce" kralın ilahiliği ve ilahi krallık fikrini birbirine karıştırmışlardır (Steinkeller, 2017, s.38).

III. Ur Hanedanı ismi Sümer Kral Listesi'nin anlatımına dayanır. Listeye göre Ur'un, krallığı üçüncü kez ele geçirmesi dolayısıyla bugün bu şekilde isimlendirilmektedir, yani birinci ve ikinci Ur Hanedanı'na dair herhangi bir veri yoktur (Mieroop 2018, s.69). Esasen bu muamma gelişigüzel bir aksaklık değildir. Daha önce de belirtildiği gibi üçüncü binyılın verileri az bilineni daha az bilinenle açıklamak gibi bir doğaya sahiptir. Bu bağlamda Akkad Devleti'nin yıkılışı ile III. Ur'un kuruluşu arasında geçen zaman zarfında neler yaşandığını tam olarak bilmiyoruz ancak kentler arasındaki rekabetin tekrardan gün yüzüne çıktığı açıktır (Kuhrt, 2021, s.74).

Görsel 2.1

III. Ur Hanedanı Dönemi'nde Mezopotamya

Kaynak: Kuhrt, 2021, s.75

Akkad Devleti'nin yıkılışının ardından Gutilerin Kuzey Mezopotamya'ya hâkim olduklarından bahsedilmişti. Mezopotamya tarihinde "Sümer Rönesansı" olarak adlandırılan III. Ur Krallığı'nın kuruluşu Utu-Hegal adındaki Uruk kralının eylemleriyle ilişkilidir. Gutilere karşı savaş başlatıp onları Mezopotamya'dan kovan Utu-Hegal, kendini de Sümer-Akkad Kralı ilan etmiştir. Akkad Hanedanı'nın uzun yıllar yaşattığı Enlil meşruiyeti fikri Utu-Hegal tarafından devralınmıştır. Kral Gutileri ülkeden kovmasını kendisini Enlil'in seçmiş olmasına dayandırır: "*Yabancı ülkelerin efendisi*

Enlil, güçlü adam Utu-Hegal'i, Uruk kralı, dört diyarın kralı, sözü geri alınamayan, krala onların adını yok etmesi için görevlendirdi" (RIME 2, E2.13.6.4).

Utu-Hegal Gutileri ülkeden kovmuştur. Ardından Utu-Hegal'in valilerinden (veya generallerinden) olan Ur-Nammu ise Utu-Hegal'in "şüpheli" ölümünün ardından kendini kral ilan etmiştir. Ur-Nammu'nun hangi şartlar altında krallığı devraldığı ve kısa bir müddet sonra Mezopotamya'daki rakiplerinden biri olan Namhani'yi (Lagaş kralı) nasıl alt edebildiği hala bilinmemektedir. Günümüze ulaşan kaynaklar Utu-Hegal ile Ur-Nammu'nun kardeş yahut da Ur-Nammu'nun Utu-Hegal'in damadı olabileceğini göstermektedir (Stepien, 2009, s.8). Elbette bunun Uruk ve Ur kentleri arasındaki kadim ve sıkı ilişkileri zedelememek adına uydurulmuş bir ilişki olması da muhtemeldir. Öyle ki uydurma soy ağaçları kralların meşruiyet arayışlarında önemli birer propaganda aracı olmuşlardır.

Merkezi yapının ve standart bürokratik sistemlerin zirveye ulaştığı bu dönemin belli başlı karakteristik yönleri vardır. Örneğin III. Ur Hanedanı Dönemi çok iyi belgelenmiş olmasına rağmen bu belgelerin büyük çoğunluğu ekonomik faaliyetleri kaydeder. Fakat bu iktisadi kayıtlar bireysel ekonomik faaliyetlerin kaydını tutmaz, yani zengin tüccarların veya diğer kentlerin ekonomisine dair fazla detay barındırmazlar, hemen hepsi Ur'daki ekonomik faaliyetleri anlatır. Dönemin siyasi olayları ise krali yazıtlar, kraliyet ilahileri (ilahiler tarihsel olaylara dolaylı atıflar barındırırlar) ve yıl adlarından gelir.

III. Ur Hanedanı Akkad Devleti'nin yıkılmasının ardından oluşan otorite boşluğunu doldurmayı hedefliyor, tüm Mezopotamya'yı kendi hakimiyeti altına almak istiyordu. Ancak krallığın periferisi çoğunlukla Güney Mezopotamya ile sınırlıydı. Utu-Hegal'in bir ata olarak saygı görmesinin nedeni de komşu Uruk'u huzursuz etmemek içindir (Stepien 2009, s.9). Akkad krallarına karşı oldukları, kendilerini onlardan uzaklaştırdıkları gibi yaygın bir kanı da mevcuttur. Fakat Sargon'un ve Naram-Sin'in hiç kabul görmemiş krallar olduğu düşüncesinin modern dünyanın yargısı olduğunu belirtmekte fayda var. Yüzlerce yıl iktidarda kalmış bir devletin krallarının nefret edilen figürler olmaları önermesi gerçekçi değildir. Öyle ki Nippur'da Sargon ve Naram-Sin'in yazıtları III. Ur Hanedanı Dönemi'nde korunmuştur (Steinkeller, 2017, s.192). Akkad, III. Ur için tam bir prototip görevi görmüştür; merkezi bir yapı, tanrı-kral, hieros gamos ritüellerine bizzat iştirak eden krallar gibi kültler III. Ur krallarınca da benimsenmiştir. Hatta belki de Naram-Sin'in Zafer Steli gibi anıtlar kraliyet ilahilerine ilham olmuştur.

Ur-Nammu saltanatından elimizde kalan krali belgeler çoğunlukla Ur-Nammu'yu bir inşaatçı olarak yansıtır. Bayındırlık hizmetlerini yerine getiren, halkına refah dağıtan bir kraldır. Gutilerin ülkeden kovulması muhtemelen bir rahatlama yaratmıştı ve Ur'un yönetimi ele geçirmesi sükunetle karşılanmıştı. Sonuçta "tanıdık" krallar tarafından yönetilmek Gutiler tarafından yönetilmekten iyiydi. Ayrıca baskıcı dahi olsa merkezi bir devletin korumasıyla kent-devletin sağladığı koruma mukayese edilemez. Nippur'un Ur krallarıyla ilişkisinin olumlu olması da (ya da öyle gözükmesi) muhtemelen bu sebepledir. Gutiler güney için bir tehdit değildi, güneyde Lagaş gibi kentler kısa süreliğine de olsa kendi yönetimlerini ellerine almışlardı fakat Ur gibi daha merkezi bir krallık elbette daha güvenilir bir ortam ve daha müreffeh bir toplum yaratıyordu.

Ur-Nammu, Mezopotamya kentlerinin özerk kimliklerini sindirmek adına akıllıca bir strateji izlemiştir. Kentler kendi başlarına değil, bütün bir Sümer-Akkad ülkesinin parçaları olarak konumlandırılıyordu. Yani evrensel bir devlet kuruluyor, bu devlette her kent bütünün bir parçası olarak görev üstleniyordu. Böylece kentlerin bağımsızlığı ikincil bir konuma indirgeniyor ama yok sayılmıyordu; Ur'un yayılmacı politikaları meşru bir zeminde anlamını buluyordu (Liverani, 2014, s.156-157).

2.5 Tanrı Kral ve Tanrıların Kralı

Ur-Nammu'nun krallığı kurduktan 24 yıl sonraki zamansız ölümünün ardından yerine halefi ve oğlu olan *Şulgi* geçmiştir (Klein, 1981, s.7). İlk saltanat yıllarına dair fazla bir bilgiye sahip değiliz (Frayne, 1983, s.739). Şulgi'nin tahta kaç yaşında çıktığı da bilinmemektedir. Ancak genç yaşta tahta çıkmış olabileceği öne sürülür (RIME 3/2 [Royal Inscriptions of Mesopotamia, III. Ur Period] s.92). Şulgi'nin doğumu bir kraliyet ilahisi ile onurlandırılmaktadır. Tanrı Nanna Enlil'e hitaben şunları söylemektedir;

> "*Enlil, efendi, sözüne karşı gelinemeyen efendi. Tanrıların babası, me'leri yerleştiren. Onun kentine baktım, Ur'un kaderini belirledim. Saf yüreğimle çağırdığım kral, Çoban Şulgi, güzellikle donatılmış gerçek çoban. Ona güzel bir kader ver ki yabancı memleketler bana boyun eğsin*" (RIME 3/2, E3/2.1.2).

Şulgi henüz doğumunda tanrısal ifadelerle anılıyordu. Aslında Akkadlılar bu geleneği sindirilebilir bir hale getirmiştir denebilir. Naram-Sin'in tanrı krallık iddiaları başlangıçta radikal yeniliklerle tutucu geleneklerin karşı karşıya gelmesine neden olsa da muhtemelen bu durum Gutiler gibi yabancı bir halkın Mezopotamya'da etkin siyaset gütmelerinden sonra değişmiştir. Ancak Şulgi'nin ismi saltanatının başlarında dingir determinatifi ile

gösterilmez, yani henüz tanrı-kral değildir. Tanrı-kral fikrinin merkezi devleti güçlendirmesindeki eşsiz rolü III.Ur yönetimi tarafından fark edilmiş olmalıdır, ancak bu bir zamanlama meselesidir, kral önce meşruiyetini kanıtlamalıdır.

Ur-Nammu'nun formülü işe yaramış ve Mezopotamya kentleri Ur'un yönetimi altında birleşmiştir (veya boyun eğmiştir). III. Ur Hanedanı'na gerçek gücünü veren ise Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi'dir (MÖ 2095-2048). Şulgi 48 yıllık (bazı görüşlere göre 46 veya 58 yıldır) saltanatında ülkenin topraklarını genişletmiş, devlete uluslararası bir saygınlık da kazandırmıştır. Kuzey'deki kentlerin yayılımı ve sınırları net bir biçimde belirlenmemiş olsa da Zağros Dağları ve Elam'a doğru bir yayılım izlendiği düşünülmektedir (Stepien, 2009, s.15).

Şulgi döneminin önemli hamlelerinden biri babası Ur-Nammu döneminde başlatılan E-kur'un yenilenmesi projesidir. Tapınak kompleksi ve işletimi, tarlaları, hazinesi gibi unsurlar yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Nippur'da Ennugi Tapınağı adındaki tapınak da Şulgi'nin döneminde inşa ettirilmiştir (RIME 3/2, E3/2.1.2.2). Şulgi bu girişimleriyle çok kritik bir başarı elde etmiştir. Nippur üzerindeki "meşru" hakimiyeti ve kontrolü onu dolaylı olarak ülkenin diğer tüm tapınaklarında da hak sahibi haline getirmektedir (Audrey, 2015, s.21). Böylece tıpkı Naram-Sin gibi kent tanrılarını şahsi tanrısı haline getiriyor ve Enlil'in danışmanı olarak prestijini artırıyordu. Nippur ile Şulgi arasında bir simbiyoz ilişkisi vardır. Şulgi Enlil tarafından desteklenmesi karşılığında E-kur'u lüks nesnelerle, ganimetlerle ve adaklarla donatıyor, karşılığında Şulgi'nin tanrısal pozisyonuna karşı Nippur tepkisiz kalıyordu.

Şulgi'nin henüz babası zamanında Nippur'un desteğini aldığı bilinmektedir. Ur-Nammu "*mu-lugal-e-Nibru^{ki}-ta nam-lugal su ba-ti-a*" yani "*Kralın krallığı Nippur'dan aldığı yıl*" adındaki yıl ismi bunu açıkça gösterir (Audrey, 2015, s.25). Bir mimar gibi sistemi baştan inşa eden Şulgi'nin askeri başarıları III. Ur'un gücünün temelinde yatıyordu. Onun döneminde krallık yaklaşık üç kat büyümüş, güçlü, tahkim edilmiş sınırlara ve etkin bir merkezi idari sisteme sahip olmuştur (Stepien, 2009, s.17). Şulgi'nin meşhur ünvanı "*^{d}Şul-gi, nita kala-ga, lugal urim$_5$ki-ma, lugal an-ub-da limmu$_2$-ba*" yani "*Tanrısal Şulgi, güçlü savaşçı, Ur kralı, dünyanın dört köşesinin kralı*" ünvanını da muhtemelen bu başarılarının neticesi olarak edinmiştir (Stepien, 2009, s.18). Bu ünvanın en dikkat çeken unsuru Şulgi'nin isminin başında tanrısal determinatif olan dingir işaretinin kullanılmasıdır (*^{d}Şulgi*). Bu Şulgi'nin artık bir tanrı-kral olduğunu gösterir (mühürlerde

de dingir determinatifi ile yazıldığı bilinmektedir, bkz. BDTNS, 209275). Şulgi'nin ismi yalnızca dingir determinatifiyle yazılmakla kalmamış, kendisini Enlil'in oğlu olarak tanıtmıştır: "*Enlil'in oğlu Şulgi*" (DSSt, Bird and Fish). Tanrı-krallığını ne zaman ilan ettiği konusunda fikir birliği yoktur. Saltanatının yirmi birinci veya on ikinci yılında olduğuna dair çeşitli görüşler vardır (Klein, 1981). Ancak yirmi birinci yılından itibaren dingir'in yaygın bir şekilde Şulgi'nin kraliyet ilahilerinde kullanıldığı görülür (Klein 1981).

Helmut Uhlig III. Ur Hanedanı Dönemi'ndeki tanrı kral tipolojisine alışıldığın dışında bir yorum getirmiştir. Uhlig'e göre tanrı krallık yalnızca dış tehditlere karşı değil, içerideki potansiyel muhalefete de engel oluyordu (Uhlig, 2018, s.118). Kentlerin olası karşıt siyasi hamleleri ve sivil itaatsizlik, gücün tanrısal boyutta ifade edilmesiyle önleniyordu. Aynı zamanda içerideki aydın ve yazıcı kesimin tanrısal iradeyle mücadele edemeyeceği bir pozisyon olan tanrı-krallık fikri, dünyevinin yanına ilahiliği koyarak krallığı olası tüm tehditlerden arındırıyordu (Uhlig, 2018, s.118). Bu bağlamda Nippur'daki Enlil kültü de aslında Şulgi'nin şahsi kültüne dahil oluyordu. Litürjik uygulamalarda Şulgi'nin bizzat yer alması da Nippur'un üzerinde bir baskı unsuru oluşturuyordu. Politik olarak Nippur'un Ur'a bağımlı olması Şulgi'nin Nippur yönetici kademesinde değişiklikler yapması sayesinde de olmuş olabilir. Pitts Audrey Şulgi'nin tanrı krallığını dikte ettirmesinin altında bu nedenin yattığını iddia etmektedir (Audrey, 2015, s.26). Elbette bu durumun açık bir delili yoktur. Fakat delillerden yoksun olmamız muhtemelen krala karşı sorumlu olan yazıcı sınıfının bundan bahsedemeyeceği gerçeğinden kaynaklanmaktadır (Audrey, 2015, s.26).

Şulgi'nin kendini tanrılaştırma biçimi Naram-Sin'i aratmayacak düzeyde hatta daha da "iddialıydı". Şulgi'nin tanrılaştırılmasının ardından Nippur'daki bir dizi kült mekanına Şulgi'nin heykelleri koyuluyor, yani krala açıkça tapınılıyordu (Audrey, 2015, s.39). Fakat Şulgi'nin heykelleri yeterli gelmemiş olacak ki Umma gibi kentlerde kendi adına tapınaklar bile yaptırmıştır (Audrey, 2015, s.41). Elbette akla ilk gelen soru bu durumun nasıl karşılandığıdır. Tahmin edileceği üzere III. Ur'un gelişmiş bürokrasisi dini söylemi kontrolü altında tutuyordu. Bu bağlamda Şulgi'ye karşı bir hoşnutsuzluğu dile getiren metinlerle karşılaşmıyoruz; III. Ur'un yıkımının ardından da karşımıza çıkmıyor oluşu ileride incelenecek olan bazı politik nedenlere bağlıdır.

2.5.1 Şulgi A

III. Ur Hanedanı Dönemi'nin Sümer Rönesansı olarak anılmasının nedeni Sümerce'nin çok yaygın bir biçimde kullanılıyor olmasıdır. Bu durumun Sümer kültürünün "dirilişi" olarak yorumlanması da III. Ur'un bir "Sümer Devleti" olarak, yani "etnik bir unsura bağımlı" biçimde anlaşılmasına neden olmuştur. III. Ur Dönemi'nin kaynak zenginliği ve metinlerin Sümerce oluşu muhtemelen yanlış bir algıya neden olmuştur. Amelie Kuhrt'ün bu konuyla ilgili tespit ettiği bir durum vardır. Ona göre "Sümerce'nin dirilişi" fikri abartılıdır çünkü daha önceki dönemlerde Sümerce kullanımının azaldığına dair herhangi bir veri, işaret yoktur (Kuhrt, 2021, s.77).

Kaynak zenginliğinin yanı sıra III. Ur Hanedanı Dönemi'nin ayırt edici özelliklerinden biri de kraliyet ilahileridir. Krallığın tarihindeki şüphesiz en önemli figür olan Şulgi de bu ilahiler aracılığıyla övülüyordu. Ayrıca Jacob Klein'ın belirttiği üzere Şulgi her türden ilahi ve duada adı en çok anılan Mezopotamya kralı olmuştur (Klein, 1981, s.8).

Şulgi'ye yazılan ilahiler kendi başlarına bir koleksiyon oluşturabilecek kadar fazladır. Yaklaşık 200 tablet ve parçadan oluşmaktadır (Klein, 1981, s.8). İlahilerin ana amacı kralı yüceltmek, övmek ve onu tanrı mertebesine çıkarmaktır. Bu ilahiler yalnızca kralı yüceltmekle de kalmaz. Aynı zamanda Sümer'in yeni "başkenti" Ur'u da bağlama dahil ederek yüceltir, yani bir taşla iki kuş vurulur. İlahiler arasında Jacob Klein tarafından "*Şulgi ve E-kur*" olarak adlandırılan ilahi, Şulgi'nin E-kur'daki doğumunu kutlar (Klein, 1981, s.9). Şulgi'yi merkeze alan ve açıkça marifetlerini öven bir ilahi olan *Şulgi A* ise doğrudan kralın yüceltilmesine odaklanmıştır. Tanrıların isimleri anılıyordu ama baş tanrıların bile önüne geçen Şulgi'ydi. Şulgi'nin tanrısallığının adeta bir otobiyografi gibi ele alındığı Şulgi A şiiri veya ilahisi, Şulgi'nin tanrı kral iddiasını ve boyutlarını çok net göstermektedir.

> "(*1-6) Ben kral, henüz rahimde kahraman olan kral, ben Şulgi, güçlü bir adam olmak için doğan. Ben kara başlıların (sag-gig) kralı, çobanı, koruyucusu. (7-15) Ben Ninsun'dan doğan çocuk. Ben An'ın kutsal yüreğinde seçtiğiyim. Ben kaderini Enlil'in belirlediğiyim. Ben Ninlil'in sevgilisi Şulgi'yim. Ben Nintu'nun bağrına bastığıyım. Ben Enki'nin bilgelikle donattığıyım. Ben Nanna'nın güçle donattığı kralıyım. Ben Utu'nun kükreyen aslanıyım. Ben İnanna'nın seçtiğiyim, ben Şulgi'yim.* (ETCSL, t.2.4.2.01).

Şulgi açık bir şekilde Anunnakiler olarak adlandırılan tüm yüce tanrılarla kendini ilişkili hale getirir. Yedinci satırda ismi geçen Ninsun aynı zamanda Gılgamış'ın da annesidir. Gelenekte Gılgamış'ın komşu kent Uruk'un kralı olması nedeniyle Şulgi'nin böyle bir

atıfta bulunuyor olması olasıdır. Kutsallığının henüz doğmadan başladığını belirten Şulgi, An'ın yüreğinde özel bir konuma sahip olan ve Enlil tarafından kaderi belirlenmiş olan bir kraldır. Enlil herkesin kaderini belirler fakat bu ilahide muhtemelen Enlil'in, Şulgi'nin kaderiyle özel olarak ilgilendiği vurgulanmak istenmiştir. Böylece Şulgi'nin iktidarı tanrısal meşruiyete dayanırdı. Şulgi'nin askeri başarıları ve siyasi gücü göz önüne alındığında zaten meşruiyetinin tartışılması da pek mümkün değildir. Bir metafor olarak çoban ifadesinin de Mezopotamya'da krallar ve tanrılar için sıkça kullanıldığı bilinmektedir.

> *"(26-35) Güçlü bacaklarını kullanmaktan zevk alan adam. Ben Şulgi, hepsinden üstün, yüce kral, yolları sağlamlaştıran (?). Ülkenin ana yollarını düzene sokan. Uzun mesafeleri işaretleyen, oralarda konaklama evleri inşa eden. Yanlarına bahçeler diktim, dinlenecek yerler tesis ettim. Ve o yerlere tecrübeli adamlar yerleştirdim. İnsan hangi yönden gelirse gelsin, onların serin köşelerinde dinlenebilir. Ve yolda akşam eden yolcu, orayı bir kent gibi benimseyip sığınabilir*." (ETCSL, t.2.4.2.01).

Bayındırlık hizmetlerinin övülmesi (bkz. Görsel 2.2) Şulgi'nin babası Ur-Nammu'nun yazıtlarında da karşılaşılan bir olgudur (Ur-Nammu'nun krali yazıtları için bkz. Frayne 1997, RIME 3/2, s.9-90). III. Ur Hanedanı krallarının bayındırlık hizmetlerini öne çıkarmasının altında muhtemelen Akkad Devleti'nin yıkılışının ardından ortaya çıkan kısa süreli anarşinin bıraktığı enkaz yatıyordu.

Gutilerin ülkeden çıkarılması ve Şulgi'nin asayişi sağlaması sayesinde yollar güvenli hale gelmişti. İnşa ettirdiği kervansarayların özenli planlaması (yanındaki bahçelere atıfta bulunulması) ve "tıpkı bir kent gibi" vurgusu muhtemelen "evinin rahatlığını" aratmayacak anlamına geliyordu. Buralara yerleştirilen adamlar, başka bir ifadeyle memurlar ve askerler ise yolcuların güvenliğinin garantörüdür. Bu sayede Şulgi devletin her etkinliğindeki aktif katılımı ve inayetiyle de övgüleri hak eden bir kral haline getirilmiştir. Kötülükten ve kötü sözden nefret etme olgusu daha önce incelenen Enlil A mitindeki anlatıya oldukça benzer. E-kur'da kötülük edenlerin, kötü söz söyleyenlerin hoş karşılanmaması geleneği Şulgi'nin kraliyet ilahilerine de ilham kaynağı olmuş olabilir. Kötü söze karşıtlığı Şulgi'ye getirilebilecek eleştirileri kastediyor da olabilir. Sonuçta metinde de çok net bir biçimde görüldüğü üzere Şulgi bir insan değil tanrı olarak övülür. Bu yönüyle tanrılara övgüler düzen ilahilerden aşağı kalır yanı yoktur.

> "(*36-41) İsmim uzak günler için yerleşsin ve asla unutulmasın. Ben hızlı koşucu, gücümü topladım ve hızımı kanıtlamak için. Beni Nippur'a yönlendirdi. Çift saatlik mesafe gibi bir*

> *günde gidip döndüm. (42-47) Ben, aslan, gücünden asla ödün vermeyen, kuvvetiyle dimdik duran, Küçük (...) giysisini sıkıca belime bağladım. ... bir yılandan endişeyle kaçan bir kuş gibi kanatlarım açtım; dağlara gözünü dikmiş Anzu gibi bacaklarımı uzattım. Ülkede kurmuş olduğun şehirlerin sakinleri, sıra oldular bana. Koyun sürüleri kadar kalabalık, kara başlı halk, hoş bir sevgiyle gözlerini dikti bana. (48-59) Bir dağ oğlağının yuvasına koşması gibi, E-kiş-nugal'a (Ay Tanrısı Nanna'nın Tapınağı) girdim, Utu henüz kırlara ışığını yayarken."* (ETCSL, t.2.4.2.01).

Nippur ve Ur arasındaki bu koşu şiirin en meşhur kısmıdır. Koşu aslında dönemin en önemli iki dini merkezini bir köprü gibi birbirine bağlar. Fiziksel kabiliyetlerinin dramatik bir abartıyla anlatılması kralın üstün kabiliyetlerini gözler önüne serer. Hikâye devam eder, Şulgi önce Ur Kenti'nde bir festivale katılır. Burada tüm sunuları "bolca" yaparak cömertliğini kanıtlar. Ardından muhtemelen ayinin bir parçası olarak yıkanır. Ardından Ur Kenti'nin tanrısı Nanna yüceltilir ve Şulgi Nippur'a doğru yol alır.

> "(*60-69) Sonra bir baykuş (?) gibi, bir şahin gibi, kalktım, gücümün doruğunda Nippur'a dönmek için. Fakat bir fırtına uğuldayıp durdu ve batı rüzgârı etrafta kıvrım kıvrım döndü. Kuzey rüzgârı ve güney rüzgârı birbirine uludu. Şimşek, yedi rüzgarla birlikte, göklerde birbiriyle yarıştı. Gök gürültülü fırtınalar yeri titretti ve İşkur (Fırtına Tanrısı) geniş göklerde kükredi. Göklerdeki yağmur yerdeki sulara karıştı. Sırtımda küçük ve büyük dolu taneleri davul gibi çaldı. (70-78) Ben kral ne korktum ne de dehşete kapıldım. Azılı bir aslan gibi ileri atıldım. Bir çöl eşeği gibi dörtnala koştum. Yüreği sevinçle dolu, ileriye doğru koştum (?). Yalnız bir yaban eşeği gibi giderek, Utu yüzünü evine (ufuk) döneceği sırada, on beş çift-saatlik bir mesafe kat ettim; rahiplerim bana hayranlıkla baktı."* (ETCSL, t.2.4.2.01).

Fırtına vurgusu oldukça önemlidir. Fırtına yıkıcılığı ve karşı koyulamaz gücüyle Mezopotamya insanını her daim etkilemiştir. Ancak Şulgi öyle bir kraldır ki fırtına bile onu durduramaz. Kral "*ne korkar ne dehşete kapılır*", tanrının gücünün en net tezahürlerinden biri olan fırtına bile Şulgi'yi durduramıyorsa, meşruiyetini tartışmaya gerek yoktur. Hatta fırtınanın bir engel olması bir yana, gücünü göstermesi için bir fırsat olmuştur. Spekülatif bir yorumla bu ifadelerin Enlil'i hedef aldığı bile söylenebilir. Açık açık tanrıya meydan okumaz fakat Enlil'in dehşet verici gücü bile onu durdurmaya yetmemiştir; politik olarak da pek haksız sayılmaz.

> "*Aynı gün içinde hem Nippur'da hem de Ur'da festivali kutladım! (79-83) An'ın kurduğu sarayda, kardeşim ve yoldaşım, yiğit Utu ile bira içtim. Şarkıcılarım, yedi tigi davulu eşliğinde şarkılarla beni övdüler. Eşim, genç kız İnana, hanım, göklerin ve yerin neşesi, ziyafette benimle oturdu.* (ETCSL, t.2.4.2.01).

Şulgi böylece her iki kentteki kutlamaya da katılır. Yalnızca bir kral değil, dini önder, başrahip, yazıcı gibi ifadeler Şulgi'nin her yönüyle mükemmel olduğunu vurgular. Tanrısal soyunu vurgulamak için de Utu'nun kardeşi olduğunu ve onunla bira içtiklerini, İnanna'nın eşi olduğunu ve ziyafete birlikte iştirak ettiklerini iddia eder.

Koşu sayesinde ilahiliğini kanıtlamıştır. Hem fiziksel hem zihinsel becerilerinin tanrılarla eşit olduğunu göstermiştir. Siyasi propagandanın dini söylemle birleşmesinin güzel bir örneğidir. Şulgi'nin tanrı-kral iddiasının boyutlarını göstermesi açısından da önemlidir.

2.5.2 Nanna Su'en'in Nippur'a Yolculuğu

Nanna Su'en'in Nippur'a Yolculuğu (mitin tamamı için bkz. ETCSL, t.1.5.1 veya Kramer ve Bottero, 2019, s.141-152) Ur Kenti'nin tanrısı Nanna'nın Nippur'a yolculuğunu anlatan 350 satırlık oldukça uzun bir mittir. Eski Babil dönemine tarihlendirilen bu mit Kramer ve Bottero'ya göre III. Ur Hanedanı Dönemi'nde bestelenmiştir (Kramer ve Bottero, 2019, s.153). III. Ur Hanedanı Dönemi'nin dini, toplumsal ve politik durumuna dair bilgiler içermesi nedeniyle de bu dönemde bestelenmiş olması neredeyse kesindir denebilir.

Mit, Nanna'nın, anne ve babasının (Enlil ve Ninlil) kentine yani Nippur'a gitmeye karar vermesiyle başlar. Nanna bu yolculuk için bir gemi inşa ettirir. Geminin inşasında kullanılacak malzemelerin toplanması için yönlendirdiği kişiler farklı farklı yerlere giderler ve birçok lüks malzeme toplanır. Geminin inşası tamamlandıktan sonra çeşit çeşit hayvan yolculuk için hazırlanır. Bunların hepsi Nippur'a götürülecek hediyelerdir. Nippur'a giden kafile yola çıkar. Öylesine uzundur ki kafilenin başı bir kente vardığında sonu hala ardındaki kenttedir.

> "(*198-199) Kervanın başı Enegi'ye vardığında. Arkası Ur'daydı hala. (205-210) Kafilenin başı Larsa'ya vardığında. Arkası Enegi'deydi hala. (220) Kervan Uruk' vardığında. Sonu hala Larsa'daydı. (230) Şuruppak'a varıldığında. Arkası Uruk'taydı. (240-245) Tummal'a vardığında. Kafilenin sonu Şuruppak'taydı hala. (250-255) Kervan Nippur'a vardığında. Sonu Tummal'daydı hala*" (Kramer ve Bottero, 2019, s.141-152; ETCSL, t.1.5.1).

Muhtemelen özel bayramlarda Ur'dan Nippur'a (abartıldığı kadar olmasa da) benzer kafileler gidiyordu. Şulgi A'da Şulgi'nin bayram günü hem Ur hem de Nippur'da olmak için iki kent arasında koşmasıyla Nanna'nın Nippur'a gitme nedeni aynıdır. Amaç dini vecibeleri yerine getirmektir. Yolculuğun güzergahı dönemin en sık kullanılan rotasını izler; böyle büyük bir kafilenin yalnızca bir kereliğine Nippur'a gitmesini de anlatıyor

olabilir, sürekli tekrarlanan bir etkinliği de kesin olarak bilemiyoruz. Ancak sürekli bir etkinlikten bahsediyor olması daha yüksek bir ihtimaldir (Kramer ve Bottero, 2019, s.155).

Doğrudan Şulgi A ya da Nanna Su'en'in Nippur'a Yolcuğu anlatılarıyla bağlantılı olup olmadığı bilinmeyen bir başka festival daha vardır. Şulgi, Tanrıça Ninlil'in heykelini Nippur'dan Tummal'a ardından yine Nippur'a geri götürmek amacıyla bir mavna inşa ettirmiştir (Audrey, 2015, s.112). Saltanat yılı isimlerinden bilinen bu eylem, yolculuğun yılın sekizinci ayında gerçekleştirildiğini, ardından bir festivale dönüştüğüne işaret eder (Audrey, 2015, s.112). Ninlil'in heykelinin yolculuğu sırasında, Enlil ve Ninurta'nın heykellerinin mavnalarının kafileye katıldığı, ardından diğer çeşitli tanrı heykelerinin de eklendiği bilinmektedir (Audrey, 2015, s.112). Nanna'nın Nippur'a yolculuğunun ilham kaynağının bahsi geçen festival mi olduğu net bir biçimde bilinmese de Nanna Su'en'in Nippur'a Yolculuğu mitiyle oldukça benzer olduğu görülebilir.

Nanna'nın açık bir biçimde hükümdar olarak anılması tesadüf değildir. Muhtemelen bu anlatıda Nanna III. Ur'un tanrı-krallarıyla benzeştirilmekteydi. Nippur'daki kutlamalara bizzat liderlik eden krallar, kendilerini kent tanrısı Nanna ile benzeştiriyordu. Bu yolculuk mitinin biçimsel özellikleri sesli bir şekilde okunduğunu düşündürmektedir, bu bağlamda hem Nippur hem Ur hem de güzergahın üzerindeki diğer kentlerin halkları olasılıkla hikâyeye aşinaydı. Nippur'a giden yoldaki kentin ahalisi kafileyi gördüğünde akıllarında bu hikâyenin canlanıyor olması olasıdır. Yani aslında Ur kralları yalnızca soyut değil, aynı zamanda somut olarak da bir tanrı gibi hareket ediyorlardı.

Tek amaç dini vecibeleri yerine getirmek, Enlil'e saygılarını sunmak mıydı, yoksa daha başka siyasi nedenlere bağlanabilir mi? Burada tartışmalı bazı fikirler öne sürülebilir. Ur kralları bu tarz dini bayramlarda Nippur'a kaynaklar aktarıyor, Enlil'e saygılarını sunuyorlardı. Böylece "en önemlinin" Enlil olduğunu kabul ediyorlardı. Nippur da alçakgönüllükle bu cömert sunuları kabul ediyor, karşılığında III. Ur'un meşruiyetine katkıda bulunuyorlardı. Hikâye açık bir biçimde Enlil'in önemini vurguluyordu.

Fakat konuyu bu şekilde basite indirgemek bazı noktaları gözden kaçırmaya neden olabilir. Ur kralları Nippur'un yönetici sınıfını değiştirmişti, yani zaten kendilerine muhalefet edemezlerdi. Bu tür yolculuklar ise aslında Ur'un ne kadar cömert olduğunu gösteriyordu. Enlil'e saygı kisvesi altında Nippur'un ekonomik olarak Ur'a bağlılığı da vurgulanıyordu. Bu yolla Nippur'a kendi ideolojilerine karşı çıkma fırsatı tanımıyorlardı.

Ur'un kent tanrısı Nanna'nın da yüceltildiği açıkça görülmektedir. Enlil'in eşiti değildir ama her durumda en seçkin, en özel ve en cömert oğludur. Belki de bu, Enlil'in olası bir halefinin olsa olsa Nanna olabileceğini söylemenin farklı bir yoludur.

Nippur ve Ur arasındaki simbiyoz özellikle kısa vadede Nippur için çok avantajlı bir durumdur. Hem kuvvetli bir devletin himayesi altındadır, hem de o devlet Nippur'un sponsorudur. Bunun karşılığında yenilikçi tanrı-krallar ile geleneksel Enlil kültünün çatışmaması gerekir.

Yani bu bağlamda Nanna'nın yolculuğu cömert bir "hac" hikayesi olmayabilir. Anlatı zaten sessizce III. Ur'un gücüne atıf yapar. Hem ekonomik hem organizasyonel hem de bayındırlık bağlamında (neticede bu kadar büyük bir kafileyi yürütmek de ciddi bir yatırım gerektirir). Yani bu yolculuk veya yolculuklar güzel bir "sus payı" olabilir. Peki Nippur sadece bir araç mıydı? Bu kadim kentin hiçbir söz hakkı yok mudur? Elbette hayır. Nippur'un yüzlerce ve hatta belki de binlerce yıllık bir dini sermayesi vardır. Görüldüğü üzere somut güç karşısında çaresiz kalabilir ki benzer durumlar her kent için mevcuttur. Ama farklı bir bakış açısıyla bakılırsa, Nippur'un içine hapsolduğu duruma, Nippur'u kontrol etmeye çalışan krallar da hapsoluyordu. Örneğin Nanna öne çıkarılıyordu ama Enlil'in yerini alamazdı; bu binlerce yıllık bir geleneğe savaş açmak demekti. Nippur ve krallar arasındaki terazi, her zaman Nippur'un lehine değildi; bu çalışmaya göre özellikle merkezi devletler güçlendiğinde. Ama bir şekilde varlığını koruyabilmiş olması da sönük olmadığının net bir kanıtıdır. Burada bir şerh düşmekte fayda var; Nippur, kutsallığının yanı sıra Mezopotamya'nın adeta hafızasıdır. Bugün Mezopotamya'yla ilgili elimizdeki kaynakların çoğu Nippur ve Ninive'den gelmektedir. İleride detaylı tartışılacağı için uzun uzadıya bahsedilmemekle beraber şunu da belirtmek gerekir: Nippur'un dini yönünün zayıfladığı dönemlerde entelektüel yönü kenti, dolayısıyla da Enlil kültünü ayakta tutmuştur. Nippur'un önemli bir eğitim-bilim merkezi olması uzun yıllar Mezopotamya'nın karmaşık siyasi ortamında ayakta kalmasını sağlamış olabilir. Yani başka bir ifadeyle odaklanılması gereken sadece din değildir.

2.6 III. Ur Hanedanı Kraliyet İdeolojisinde Enlil

III. Ur Hanedanı kraliyet yazıtlarında adı en sık anılan tanrı Enlil'dir. Aşağıdaki tabloda, kraliyet ünvanları arasında Enlil isminin geçtiği ünvanlar derlenmiştir. Ur-Nammu, Şulgi ve İbbi-Sin'in kraliyet ünvanlarında Enlil ismi anılmadığından listeye dahil edilmemiştir. Aşağıdaki tabloda kraliyet yazıtlarının tamamı değil, Enlil'in anıldığı kraliyet ünvanları

derlenmiştir. Yazıtların tam hali için "**Yazıt**" sütununun altındaki referanslara bakınız. Enlil'in kraliyet ünvanları haricindeki bahisleri tablodan sonra incelenecektir.

Tablo 2.1

III. Ur Hanedanı Kraliyet Ünvanlarında Enlil

Kral	**Yazıt**	**Ünvan**
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.1	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.3	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.5	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.6	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.7	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.9	Amar-Sin, Nanna'nın sevgilisi, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından ismiyle çağrılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.10	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından çağrılan, Enlil tapınağının destekçisi
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.11	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.13	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.15	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından çağrılan, Enlil tapınağının destekçisi
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.16	Amar-Sin, Nippur'da Enlil tarafından adıyla anılan, Enlil tapınağının destekçisi, gerçek tanrı, ülkesinin güneş tanrısı, kudretli kral, Ur kralı, dört diyarın kralı
Amar-Sin	RIME E3/2.1.3.17	Amar-Sin, Nippur'da Tanrı Enlil tarafından adı anılan, Enlil tapınağının destekçisi, güçlü adam, Ur kralı, dört diyarın kralı

Tablo 2.1 (Devam) *III. Ur Hanedanı Kraliyet Yazıtlarında Enlil*

Şu-Sin	RIME 3/2 E3/2.1.4.3	Tanrı Enlil için, ülkelerin efendisi, onun efendisi, Tanrı An tarafından adı verilen Şu-Sin, Tanrı Enlil'in sevgilisi, Enlil'in yüreğinde ülkenin ve dört diyarın çobanı olarak seçtiği kral, kudretli kral, Ur kralı, dört bölgenin kralı
Şu-Sin	RIME 3/2 E3/2.1.4.3	Sözü olağanüstü olan tanrı Enlil'in, saf kalbinde seçtiği kral Şu-Sin
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.4	Şu-Sin, Enlil'in sevgili hizmetkarı, tanrı Enlil'in (kendi) kalbinde seçtiği kral, ülkenin çobanı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.5	Şu-Sin, tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in kalbinde sevgiyle seçtiği kral, güçlü kral, Ur kralı, dört yanın kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.7	Şu-Sin, tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in kendi kalbinde seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.9	Şu-Sin, tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in kendi yüreğinde sevgiyle seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.10	Şu-Sin, Tanrı Enlil'in sevgilisi, kudretli kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.11	Şu-Sin, tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in kalbinde sevgiyle seçtiği kral, güçlü kral, Ur kralı, dört yönün kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.12	Tanrı An tarafından adıyla çağrılan Şu-Sin, Tanrı Enlil'in sevgilisi, Tanrı Enlil'in saf yüreğiyle ülkenin ve dört yönün çobanlığı için seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.13	Tanrı Enlil'in sevgilisi olan Şu-Sin için, Tanrı Enlil'in kendi kalbinde sevgiyle seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.14	Tanrı Enlil'in sevgilisi olan Şu-Sin için, Tanrı Enlil'in kendi kalbinde sevgiyle seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.15	Tanrı Enlil'in sevgilisi olan Şu-Sin için, Tanrı Enlil'in kendi kalbinde sevgiyle seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.17	Şu-Sin, tanrı An'ın arındırma rahibi, Enlil, Ninlil ve büyük tanrılar için temiz ellerle meshedilmiş rahip tanrı Enlil'in ülkenin çobanlığı için kendi kalbinden sevgiyle seçtiği kral, güçlü kral, Ur kralı, dört yönün kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.18	Şu-Sin tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in kendi kalbinde

		sevgiyle seçtiği kral, güçlü kral, Ur kralı, dört yönün kralı
Tablo 2.1 (Devam) *III. Ur Hanedanı Kraliyet Yazıtlarında Enlil*		
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.19	Şu-Sin, tanrı Enlil'in sevgilisi, tanrı Enlil'in (kendi) kalbinde sevgiyle seçtiği kral, kudretli kral, Ur kralı, dört yönün kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.20	Tanrı Enlil'in sevgilisi Şu-Sin, tanrı Enlil'in (kendi) kalbinde sevgiyle seçtiği kral
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.21	Tanrı Nanna'nın sevgilisi, tanrı Enlil'in (kendi) kalbinden sevgiyle seçtiği kral Şu-Sin, ülkenin ve dört bölgenin çobanlığı için, güçlü kral, dört bölgenin kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.24	Şu-Sin, ..., tanrı Enlil'in] kendi kalbinde sevgiyle seçtiği kral, kudretli kral, Ur kralı.
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.25	Şu-S[in], tanrı En[lil]'in sevgilisi, [kral] tanrı En[nlil]'in
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.26	Şu-S[ín], [Tanrı Enlil'in] sevgilisi, kudretli] kral, [Ur'un] kralı, dört yanın kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.27	Şu-[Sin], tanrı Enlil'in sevgilisi, [tanrı Enlil'in] [sevgiyle [kendi (kalbinde) seçtiği] kral]
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.2005	Şu-Sin, Tanrı Enlil'in sevgilisi, kudretli kral, Ur kralı, dört yanın kralı
Şu-Sin	RIME E3/2.1.4.2007	Şu-Sin, [Tanrı] Enlil'in sevgilisi, kudretli kral, Ur kralı, dört yanın kralı

Kaynak: Frayne, 1997 (RIME 3/2)

Ur Nammu'nun kraliyet ünvanlarında Enlil ismiyle karşılaşılmaz. Yazıtlar çoğunlukla Ur Kenti'nin tanrısı olan Nanna'ya odaklanmıştır. Birçok yazıtta Nanna'dan "*Enlil'in ilk doğan oğlu"* olarak bahsedilir (RIME 3/2, E3/2.1.1.14; E3/21.1.17; E3/2.1.1.19). Ancak bazı yazıtlar krallığı Nanna'ya An ve Enlil'in verdiğini ifade eder "*Tanrılar An ve Enlil, Tanrı Nanna'ya Ur Krallığı'nı bahşettiğinde"* (RIME E3/2.1.1.20). Kesin olarak tarihlendirilemeyen bir adak yazıtında Ur-Nammu için şu ifadeler geçmektedir: "*Ur-Nammu için, Tanrı Enlil'in sevgili kralı*" (RIME E3/2.1.6.1006).

Ur-Nammu'nun yazıtlarında Enlil için en sık kullanılan ifade "*Yabancı ülkelerin efendisi Tanrı Enlil'dir*" (RIME E3/2.1.1.24). Ur-Nammu'nun yapı yazıtlarında Enlil için birçok inşaat yaptırdığı görülür: "*Yabancı ülkelerin efendisi Tanrı Enlil, Ur-Nammu, güçlü adam, Ur kralı, Sümer ve Akkad topraklarının kralı, onun (Enlil) için sevgili tapınağı E-kur'u*

inşa etti" (RIME 3/2.1.1.24), "*Yabancı ülkelerin efendisi Enlil için, Ur kralı, Sümer ve Akkad topraklarının kralı Ur-Nammu, tapınağını inşa etti. Onun için adak kanalı olan İturungal Kanalı'nı kazdı*" (RIME 3/2.1.1.26), "*Yabancı ülkelerin kralı Enlil için, efendisi, Ur-Nammu, güçlü adam, Ur kralı, Sumer ve Akkad'ın kralı, Nippur'un duvarını inşa etti*" (RIME 3/2.1.1.38), "*Yabancı ülkelerin kralı Enlil için, efendisi, Ur-Nammu, güçlü adam, Ur kralı, Sumer ve Akkad'ın kralı, Ur kanalını kazdı*" (RIME 3/2.1.1.39).

Ur-Nammu'ya benzer şekilde oğlu Şulgi de kraliyet ünvanlarında Enlil'e yer vermez. Ancak bunun nedeni Şulgi'nin ünvanlarda tanrı olarak kendisine işaret etmesidir. Önceki bölümlerde Şulgi'nin kendisini tanrılarla bir saydığından bahsedilmişti. Muhtemelen bu nedenle ünvanlarda tanrılara değinmemektedir (bkz. *2.5 Tanrı Kral ve Tanrıların Kralı*).

Şulgi'nin yazıtlarından bazılarında Ningirsu için EH dönemlerindeki formül olan "*Enlil'in yüce kahramanı Ningirsu*" ifadeleri geçmektedir (RIME E3/2.1.2.11; RIME E3/2.1.2.14). Şulgi'nin bir yapı yazıtı Enlil için inşa edilen bir barajdan bahsetmektedir: "*Enlil için, Şulgi, güçlü adam, Ur kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, onun barajını inşa etti*" (RIME 3/2.1.2.18). Şulgi'nin yazıtları arasında meşruiyetini Enlil'e dayandırdığını ima eden bir yazıt vardır: "*Şulgi, yüce kral, Ur kralı, dört diyarın kralı, Enlil ona halkın dizginlerini emanet etti*" (RIME E3/2.1.2.25). Bu ifade Eski Babil Dönemi'nde Hammurabi tarafından da sık sık kullanılacaktır. Ayrıca bir lanet formülünde Enlil'den "*Enlil, toprakların ve bolluğun kralı*" olarak bahsedilir (RIME E3/2.1.2.28).

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere kraliyet ünvanlarında Enlil ismini kullanan krallar Amar-Sin ve Şu-Sin'dir. Hatta neredeyse tüm kraliyet yazıtları Enlil ile başlamaktadır. Şulgi'nin bir suikaste kurban gitmiş olabileceği göz önüne alındığında, Amar-Sin meşruiyet arayışına girmiş ve Enlil'e bu nedenle böylesi bir önem vermiş olabilir. Amar-Sin'in, Şulgi'nin ismi bilinmeyen bir kardeşiyle Mari'li bir prensesin çocuğu olabileceği öne sürülmektedir (Michalowski, 1977; Chao, 2022, s.7). Öyle ki Amar-Sin'in ismi tahta geçiş töreninden önce anılmaz (Chao, 2022, s.6). Amar-Sin sürgünde veya uzakta olduğu yahut da Şulgi'nin oğlu olmadığı için kayıtlarda anılmıyor olabilir (Lafont, 2017, s.190). Amar-Sin döneminde valileler de sık sık değişmektedir. Ayrıca yeni valilelerin selefleriyle bir bağı olmaması Amar-Sin'in tahtı gasp ettiğini ve sistemi baştan aşağı değiştirmeye çalıştığını düşündürmektedir (Lafont, 2017, s.191).

Amar-Sin'in selefi Şulgi, III. Ur Hanedanı'nın şüphesiz en önemli hükümdarıdır. Aynı zamanda halk nezdinde de oldukça karizmatik bir kişiliktir. Bunun en net

göstergelerinden biri kişisel isimlerde Şulgi'nin teoforik bir unsur olarak ne kadar sık kullanıldığıdır (Şulgi teoforik unsurunu içeren isimler için bkz. Audrey, 2015, s.291-421). Yani eğer Şulgi gerçekten de bir darbe sonucu öldüyse, Amar-Sin'in meşruiyetini destekleyecek her türlü kaynağa ihtiyacı vardır. En önemlisi de şüphesiz Enlil'dir. Bu durum kraliyet ünvanlarında ve kraliyet adaklarında Amar-Sin'in Enlil'e gösterdiği özel ilginin nedeni olabilir.

Amar-Sin gibi Şu-Sin'in de tahta geçişi şüphelidir, ikili arasında bir taht mücadelesi yaşandığı düşünülmektedir. Amar-Sin'in Huhnuri'ye (Elam) yaptığı seferde ciddi şekilde yaralandığı, Şu-Sin'in bunu fırsat bilerek yönetimi devraldığı öne sürülmüştür (Lafont, 2017, s.199). Ancak Şu-Sin'in döneminde halef-selef çatışmasından daha ciddi sorunlar vardır. Şu-Sin'in bir yazıtı büyük bir isyandan bahseder. Bastırdığı isyanın neticesinde Enlil ve Ninlil için bir şehir inşa ettirdiğini kaydetmiştir. Bu eylemi ilk gerçekleştiren kral olarak kendisinden övgüyle bahsetmektedir:

> "*Düşman halkını, ganimetini, Simanum'u, Tanrı Enlil ve Tanrıça Ninlil için Nippur sınırına yerleştirdi ve onlar için bir şehir etti. Onları Enlil ve Ninlil için ayırdı. Şehirlerinin tanrısı Şu-Sin idi. Kaderlerin belirlendiği günlerden beri hiçbir kral, ele geçirdiği halkla birlikte Nippur sınırında Tanrı Enlil ve Tanrıça Ninlil için bir şehir kurmamıştı ama güçlü kral, Ur kralı, dört bir yanın kralı Şu-Sin, Simanum'u kurdu*" (RIME, E3/2.2.1.4.1).

İsyancılar Amori kabilelerinden destek almışlardır (Stepien, 2009, s.21). Simanum'daki isyan oldukça büyük olmalı ki Şu-Sin zaferinden sonra Enlil ve Ninlil'e bir şehir dahil olmak üzere muazzam boyutlarda adaklar adamıştır. Selefi Amar-Sin gibi Şu-Sin'in de meşruiyet arayışında olduğu görülmektedir. İsyanların kesin nedenlerini bilemesek de Şulgi'den sonra ciddi bir otorite kaybı yaşandığı görülmektedir. Kralların "tanrılık" iddiaları yeterli gelmemiş olacak ki kraliyet ünvanlarında sürekli olarak taht üzerindeki haklarının Enlil tarafından bahşedildiğini ifade etmektedirler. Şu-Sin'in halefi İbbi-Sin'in kraliyet yazıtları ise zayıf bilgiler içermekle birlikte Enlil'in meşruiyetinin yavaş yavaş İsin'e geçtiği dönemdir.

2.7 III. Ur Hanedanı'nın Yıkılışı (MÖ 2004)

Şulgi, hanedanın en uzun süre tahtta kalan ve en etkili olan ismidir. Şulgi'nin döneminde krallığın toprakları bir hayli genişlemiştir. Şulgi'nin reformları devleti büyütüp geliştirmiş ve genişletmiş ancak bu genişlemenin sancılı süreçlerini sırtlananlar halefleri olmuştur. Kuhrt ve Mieroop'a göre (Kuhrt 2021, s.91; Mieroop, 2018, s.74) Ur'un

yıkımını hazırlayan bu hızlı genişleme politikasıdır. Askeri gücü kullanarak birçok yer hızlıca fethedilebilir ancak sonrasında fethedilen bölgeleri vergiye bağlamak, kontrol etmek, bayındırlık faaliyetleri yürütmek maliyetli bir iştir. Bu maliyet yalnızca ekonomik değildir çünkü bahsi geçen işleri yapacak bir nüfus sermayesine de ihtiyaç vardır. Fakat fethedilen bölgelerde halkları organize etmek kısa vadede yapılabilecek bir şey değildir.

Şulgi ve Şulgi'den sonra tahta geçen üç kral Amar-Sin, Şu-Sin (MÖ 2037-2027) ve İbbi-Sin (MÖ 2026-2004?) de tıpkı Şulgi gibi tanrılaştırılmıştır. Amar-Sin döneminde Elam tehditi hala canlıydı, devlet sınırlarını korumayı başarsa da krizin ilk emareleri kendini gösteriyordu. Amar-Sin, selefi Şulgi gibi Ur, Nippur ve Uruk'ta anıtsal yapıtlar inşa ettirmiş, Nippur'daki E-kur kompleksinin bakımıyla ilgilenmiştir. Onun döneminden gelen bir yazıtta geçen ifadeler; "*Enlil'in tahtının kurulduğu yıl*" inşa faaliyetleriyle ilgili olmalıdır (CUSAS 39, MS 1915 [Ur III. Texts in the Schoyen Collection in Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology volume 39]) Nippur bu bağlamda politik olarak Ur'daki krallığa bağlanıyordu (Fish, 1938, s.158). Bu tarz inşaat faaliyetleri Ur-Nammu'dan itibaren devletin prestiji için güzel bir örnekti. Bu yolla hizmet eden, halkını koruyup kollayan ve tanrılara saygı duyan bir kral imajı çiziliyordu. Ancak Amar-Sin döneminde vergilendirmelerle ilgili problemler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Amar-Sin muhtemelen bir salgın hastalığa yakalandığı veya Huhnuri seferinde yaralandığı için ölmüştür. Yerine halefi Şu-Sin tahta geçmiştir. Hem Amar-Sin hem de Şu-Sin görece kısa saltanat sürelerinde selefleri Şulgi'nin gölgesinde kalmıştır. Şulgi'nin uzun süren hükümdarlığı, reformları ve fetihleri III. Ur'a gerçek gücünü kazandırmıştır; haleflerinin yapması gerekense bu gücü muhafaza etmektir. Stepien'e göre III. Ur Krallığı Şulgi döneminde "doğal sınırlarına" ulaşmıştır (Stepien, 2009, s.18).

Yıl adlarına göre Şu-Sin kuzeyli bazı halklarla savaşmıştır (RIME, 3/2, s.290-320). Rakipler çoğunlukla Hurri, Amurru ve Zağros'un yarı-göçebe halklarıdır. Şu-Sin dönemindeki bazı yazıtlara göre zaman zaman küçük kabileler birleşerek III. Ur'a karşı harekete geçiyordu (Stepien, 2009, s.21). Şu-Sin bu tarz çatışmalardan muzaffer bir şekilde ayrılmış ve kutlamak için Enlil ve Ninlil'e (yani Nippur'a) ganimetler götürmüştür.

Şu-Sin'in ölümünün ardından hanedanın son kralı olacak İbbi-Sin tahta geçmiştir. İbbi-Sin tahta geçtiğinde üç farklı kült merkezinde taç giymiştir; Nippur'da Enlil'in tapınağında, Uruk'ta İnanna'nın tapınağında ve Ur'daki Nanna'nın tapınağında (Stepien,

2009, s.23). Selefleri gibi İbbi-Sin de dini vecibelerini yerine getiriyordu. İbbi-Sin'in ilk saltanat yıllarından itibaren bazı kentlerin ensileri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Ticaret yollarına göçebeler tarafından baskınlar düzenleniyor, *bala*[16] sisteminde aksaklıklar yaşanıyordu. Krali yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla devletin içine düştüğü krizin faturası ise Amurrulara kesiliyordu. III. Ur Hanedanı Dönemi'nde Amurru göçlerinde bir artış olduğu veya Mieroop'un deyimiyle "III. Ur yazıtları bu göçleri sistematik şekilde kaydettiği için" Amurrular etkin bir faktör olarak karşımıza çıkıyorlar (Mieroop, 2018, s.80). Şulgi döneminden itibaren Amurruların ülkeye girdikleri ve Şulgi'nin Amurrulara karşı büyük bir duvar inşa ettirmesi gerçekten de Amurru göçlerinin arttığını gösterebilir. III. Ur'un bayındırlık faaliyetleri kapsamında iş gücüne yani nüfusa ihtiyaç duyulmasından ötürü de başlangıçta Amurrular teşvik edilmiş olabilir. Amurrularla ilgili birçok kayıt ve edebi anlatıda da beden işçileri olarak çalıştıkları bilinmektedir (örn: Martu'nun Evlenmesi, bkz. Kramer ve Bottero, 2019, s.489).

2.7.1 İhanet Mektubu

Devletin içine düştüğü durum krali yazıtlarda dış faktörlere bağlanmıştır; göçebeler, yarı-göçebeler, Elamlılar vb. Ancak İbbi-Sin'in valileri belli ki krallığı kurtarmaktansa yıkılacağı ayan beyan ortada olan devletin enkazında kendilerine bir yer edinmeye odaklanmıştır. İbbi-Sin'in en yakın adamlarından biri olan İşbi-Erra da bu valilerin başında geliyordu. Şu-Sin döneminde başlayan ensilerin itaatsizliği, İbbi-Sin döneminde yani devletin en zayıf olduğu dönemde zirveye çıkmıştır. Nedenlerinin detayını bilemesek de III. Ur'un bir çeşit tahıl kriziyle karşı karşıya kaldığı görülür. Muhtemelen Şulgi'den sonraki dönemlerde Elamlıların, yarı-göçebe ve göçebelerin taciz hareketleri kentlerin merkeze olan güvenini sarsmıştı ve vergi gelirlerindeki aksaklık devleti darboğaza sokuyordu. Tahıl krizi neticesinde de yiyecek kıtlığı yaşanıyordu. İbbi-Sin, İsin valisi İşbi-Erra'ya oldukça fahiş fiyattan dahi olsa (20 talent[17] gümüşe 72.000 gur tahıl= 21.600.000 litre) tahıl satın alıp merkeze getirmekle görevlendirmiştir (Stepien, 2009, s.28). İşbi-Erra satın aldığı tahılı merkeze götürmemiş ve Amurruları bir tehdit unsuru olarak göstermiştir. İşbi-Erra'nın İbbi-Sin'e yazdığı mektupta (mektup için bkz. Kuhrt, 2021, s.92) güvenlik gerekçesiyle tahılların İsin'e getirildiğini söyler. Tahılları götürmek

[16] Ur-Nammu ve Şulgi devletin ekonomik kanatlarını yönetmek adına *bala* (Sümerce takas anlamına gelmektedir) adı verilen bir sistemi yürürlüğe koymuştu (Mieroop 2018, s.70). Generaller ve valiler vergileri topluyordu ve merkeze kaynak aktarılıyordu. III. Ur'un gelişmiş bürokrasisi sayesinde geniş alanlara yayılan krallığın kaynakları devleti gitgide daha da merkezileştiriyordu.
[17] 1 talent=yaklaşık 30 kg (Klengel, 2001).

için gemilere ihtiyacı olduğunu, gemiler gelir gelmez yüklenip Ur'a ulaştırılacağını belirtmiştir. Fakat bu bir zaman kazanma taktiğidir; açık bir ihanet eylemidir (Stepien, 2009, s.28). Tahıl hiçbir zaman Ur'a ulaşmamıştır.

İşbi-Erra (MÖ 2017-1985) kendini İsin kentinin hükümdarı ilan etmiştir. Mektupta belirtildiği üzere elinde zaten büyük miktarda tahıl stoğu vardır. İşbi-Erra'nın bir sonraki hamlesi Nippur'u ele geçirmek olmuştur. Böylece Enlil ismini kullanarak yeni devletine ideolojik bir altyapı sağlamıştır. Bir yazıtında kendisini şöyle tanıtır:

> "*Tüm diyarların kralı Enlil için, efendisi, güçlü kral, ülkesinin kralı İşbi-Erra, yüce bir balag yaptı ve onun iyiliği için ona (Enlil'e) adadı. Bu balag'ın adı 'İşbi-Erra, Enlil'e güvenir*" (ETCSRI, [Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions], İşbi-Erra 1).

Ur'un kaçınılmaz yıkımı henüz devlet ayaktayken fark edilmiş olmalıdır çünkü İbbi-Sin'in saltanatının henüz ikinci yılında Ur'a bağlı kentler yılları III. Ur yıl adlarıyla kaydetmeyi bırakmıştır; Umma, İbbi-Sin'in saltanatının dördüncü yılında, Girsu beş, Nippur ise saltanatın sekizinci yılında (Mieroop, 2018, s.74). Nippur, İşbi-Erra'nın iddialarını muhtemelen kriz çağında hayatta kalabilmek adına destekliyordu. Nippur, artık merkezin kendine bile yetemediğini, Elamlıların ve Amurruların ciddi birer tehdit olduğunu fark etmiş olmalıdır. Ekonomik ve askerî açıdan dışarıya bağımlı olması muhtemelen Nippur'u en güçlüye boyun eğmek zorunda bırakmıştır. İşbi-Erra da Nippur'u korumanın karşılığında Enlil'in onu seçtiğini özgürce ilan edebiliyordu.

III. Ur'u yıkıma götüren süreçteki entrikaların yanı sıra sürecin tam olarak nasıl işlediği bilinmemektedir. Yeni görüşler Ur'un yıkımında salinizasyonun[18] etkili olabileceğini öne sürmektedir (Aktürk, 2022). Büyük nüfusları beslemesi gerektiği göz önüne alındığında verimliliği artırmak için tarlaların fazlaca sulanması ve bu durumun salinizasyonu hızlandırmış olması olasıdır. Yani III. Ur'un çöküşü krali yazıtlarda anlatıldığı gibi yalnızca Amurrulara, Elamlılara veya İşbi-Erra gibi valilerin ihanetine bağlanamaz, çok boyutlu bir sorunsaldır.

[18] Toprakların tuzlaşması. Salinizasyon uzun vadeli bir süreçtir. Topraktaki çözünebilir tuzların aşırı birikmesi, toprağın ve tarımsal ürünlerin verimini azaltır. Eski Mezopotamya tarımı nehirlere bağımlıdır. Çoğunluğu düz bir ova olması nedeniyle sulanan yerlerde su birikebilir ve yavaşça toprağın alt katmanlarına nüfuz eder. Nehir suları temelde tuzsuz olsa da akıntıların kayaçları aşındırması nedeniyle eser miktarda tuzu taşır. Tarım topraklarında zaman içerisinde bu tuz birikmektedir (elbette bu onlarca veya yüzlerce yılda gözle görülür sonuçlara neden olur). Özellikle çok sıcak yaz aylarında suyun buharlaşması neticesinde tarlalar daha sık sulanır, bu bağlamda toprakta daha fazla tuz birikir; sonucunda ise topraktaki verim azalabilir ve ölümcül sonuçlar doğurur (Aktürk, 2022, s.756-757).

III. Ur'a son darbe ise doğudan gelmiştir. Şimaşki Hanedanı'ndan Kindattu, zayıf düşmüş Ur'u gözüne kestirmiştir. Zağros'un yarı göçebe kabileleri, Gutiler ve Elamlılar bir ittifak halinde saldırıya geçer. İbbi-Sin ilk saldırıyı püskürtüp kentin surlarını güçlendirir (Stepien, 2009, s.28-29). Ancak MÖ 2005'te koalisyon tekrar saldırır ve hem kıtlık hem iç siyasetteki rekabetler hem de dışarıdaki güçlü bir düşman karşısında çaresiz kalan Ur direnememiştir. Ur ele geçirilip yağmalanmış, İbbi-Sin ise esir alınarak Susa'ya götürülmüştür.

2.7.2 Ur'a Ağıt

Mezopotamya'nın ikinci büyük merkezi devleti de tarihin tozlu sayfalarına gömülmüştür. Ur'un yıkımı bir ağıtla anılır; tüm tanrılar teker teker ülkeyi terk eder. Kenti açlık ve kıtlık sarmıştır. Öyle ki tanrılar kendi mabedlerini bile terk etmişlerdir. Ur'un Elamlılar tarafından yedi yıl işgal altında tutulması muhtemelen parça parça ağıtlar yazılmasına neden oluyordu. Bu ağıtlardan biri de Ur'a Ağıt'tır (400 satırdan uzun olması nedeniyle burada metnin tamamına yer verilmemiştir; *Ur'a Ağıt* kompozisyonunun tam hali için bkz. ETCSL, t.2.2.2 veya Kramer 1940).

> "*Enlil, Nippur'u terk etti ve Ninlil Kiur'u terk etti; Ninmah Keş'i terk etti; Ninisinna Egalmah'ı terk etti; İnanna Uruk'u terk etti; Nanna Ur'u terk etti ve Ningal Enunkug'u terk etti; Şara Emah'ı terk etti, Usaharra Umma'yı terk etti; Bau Urukug'u ve Bagara'yı terk etti ve Abbau Maguenna'yı terk etti*" (Kramer 1940, s.2).

Kuzeyde Amurrular yavaş yavaş kentlere yerleşiyor, güneyde Elam hakimiyeti sürüyordu. Ülkenin tamamındaki bu kriz insanlara tanrıların onları terk ettiklerini düşündürmüştü. Enlil ülkeden "iyi fırtınayı" almış, yerine "dizginlenemeyen bir fırtına" yollamıştı. Ülkeye doğru bakıp "fırtınaya" seslendiğinde her şey altüst olmaya başlar. Şiirde bu fırtına farklı farklı isimlerle anılır: "kötü bir fırtına", "ülkeyi yok eden fırtına", "göklerin büyük fırtınası", "belalı bir fırtına", "yıkıcı bir fırtına" vb. (Kramer, 1940, s.3). Dahası, bu fırtına Enlil'in Ur'a karşı çağırdığı "kötü rüzgarlar", "karanlık" ve "dayanılmaz sıcaklık" gibi diğer yıkıcı etmenlerle birleşir ki son etmenin kuraklıkla ilişkili olabileceği düşünülür (Kramer, 1940, s.3). Şiirin devamında tanrıçalar, An ve Enlil'e yalvarırlar.

> "(144-*150) An'ın önünde gözyaşları döktüm. Enlil'e yalvardım. 'Şehrim yıkılmasın' diye yalvardım, 'Urim (Ur) yıkılmasın' diye yalvardım. 'Halkınızın yok olmasına izin vermeyin' diye yalvardım. Ama, An sözünü değiştirmedi (tanrıların sözünün kaderi belirlemesi kastedilmektedir). Enlil 'iyi olacak' diyerek teselli etmedi*" (ETCSL, t.2.2.2).

Ur'un yıkılışını en yüce tanrılar bile engellemez; insanlara yüz çevirmişlerdir. Enlil hiçbir şekilde sözünü değiştirmez. Muhtemelen Ur'un bu şekilde yıkılması beklenmedik bir durumdur. Devletin yıkılışı siyasetin üst kademelerinde fark edilmişti şüphesiz (İşbi-Erra'nın ihaneti de bunu kanıtlar niteliktedir) ancak halk böyle bir son beklemiyor olabilir. Bu "nedensiz" yıkım da bir sebeple tanrıların kentlerini terk etmesi, halkını ise yabancı, vahşi ve barbar halkların insafına bırakmasına yol açmıştır.

Şiirin hiçbir bölümünde tanrıların kentlerini terk etmesine ve Enlil ve An'ın öfkesine bir gerekçe gösterilmez. Tam anlamıyla "durup dururken" olmuş gibidir. Bugün ardındaki siyasi nedenleri ve olayları biliyor oluşumuz bu yıkımın açıklamasını yapabilmemizi sağlasa da bahsi geçen günlerde gerçekten de şok edici bir etki yaratmış olmalıdır.

2.7.3 Nippur'a Ağıt

Ur'a Ağıt'a benzer bir diğer kompozisyon ise *Nippur'a Ağıt*'tır (ETCSL, t.2.2.4). İşme-Dagan'ın saltanatı sırasında kompoze edilen bu anlatı kentler arası çatışmanın yıkıcı etkisini gözler önüne serer. Kriz anlarında Nippur muhtemelen baskıyla karşı karşıya kalıyordu. Enlil'i meşruiyet kaynağı olarak kullanmak için harekete geçen yeni güçlerin çatışmaları arasında sıkışıp, diğer kentlerdekine benzer bir çıkmazla karşılaşmış olmalıdır. Bu istikrarsızlık dönemi (kesin olarak tarihlendirmek mümkün olmasa da MÖ 1950-1900 arası denebilir) tıpkı Ur'a Ağıt anlatısındaki gibi tanrıların kentleri, halkını terk etmesiyle bağdaştırılır. Nippur'a Ağıt şiiri oldukça uzun olduğundan (323 satır) burada yalnızca en "can alıcı" satırlar ele alınacaktır. (Metnin tamamı için bkz. ETCSL, t.2.2.4).

> "(*1-11) Önde gelen ilahlar için inşa edilen ağıllar nasıl perili bir yer haline geldi? Ne zaman düzelecek (restore edilecek)? İlahi güçleri kim dağıttı? (12-21) Şehir nasıl boşaldı? Değerli yapıları kirletildi! Festivaller nasıl ihmal edildi? İlahi güçlerin dağıtıldığı ve kara başlıların çoğaldığı ülkede, Nibru'nun kalbinde, artık hiçbir zekâ belirtisi (insan) yoktu. (22-31) Tanrılara meskenler kurulan, tayınlar sunulan, kürsüler dikilen Nibru'da, Enlil'in meskeninde, sanki birer suçlularmış gibi üzerlerine saldırıldı! (32-41) Sanki bomboş bir çoraklıkmış gibi, kimse o tapınağa (E-kur'a) girmiyor. Nibru'yu zenginliğe boğan yöneticilere gelince, neden ortadan kayboldular?"* (ETCSL, t.2.2.4).

Nippur'da her şey yıkılmıştır. Anlatıya göre E-kur tahrip edilmiş, dini bayramlar kutlanmaz olmuştur. Hatta öyle ki artık kentte insan görülmez, kentin en kutsal yeri E-kur Tapınağı ise boştur. Nippur'un "masum" halkının "*22-31 sanki birer suçlularmış gibi*" muamele görmesi, Nippur'un güncel politik olayların dışında olduğunu vurgulamak

için özellikle kaleme alınmış olmalıdır; pek haksız da sayılmazlar. Neticede Nippur gerçekten kentler arası çatışmanın ortasında kalan bir kurban gibidir. Nippur'u zenginliğe boğan yöneticilerin ortadan kaybolması da muhtemelen hem tanrıları hem de kralları kastediyordu. Nippur eğer anlatıdaki gibi işgallere ve yıkımlara maruz kaldıysa, Nippur'u koruması gereken otoritelerin yokluğu bir çeşit sitemle ifade edilmiş olabilir.

> "62-67 *İyiyi kötüden ayırt edemeyen düşmanlar, tüm iyi şeyleri yok ettiği için! Acı bir ağıt yakıyor (E-kur kastedilmektedir) halkını orada hayvanlar gibi katlettikleri için bağırıyor. Genç kadınları, genç erkekleri, küçük çocukları, tıpkı tahıl yığınları gibi yığdıkları için bağırıyor! Kanlarını sağanak yağmur gibi yerlere döktükleri için. Ağlamanın bir sınırı yok…"* (ETCSL, t.2.2.4).

Ağıtın bu kısmında (62-67) E-kur konuşturulur. İçerisine düştüğü korkunç duruma, halkın yaşadığı dehşet verici kıyıma ağıt yakar.

> "*79-85 Şehrin efendisi öfkelenip "Eyvah" demeyecek mi? Sesleri olan tapınağın görünümünü neden değiştirdi? Bir zamanlar tuğla binalarda tigi davullarının tatlı sesiyle günlerini geçiren tapınak, şimdi kimsenin saygı duymadığı bir tapınak gibi sessizliğe gömüldü!*" (ETCSL, t.2.2.4).

157. satıra kadar ağıtlar ve yakarışlar devam eder. 157. satırdan sonra sahneye İsin Hanedanı'nın dördüncü kralı olan *İşme-Dagan* (MÖ 1953-1935) çıkar.

> "157-166 *Efendiniz size merhamet etti ve kaderinizi belirledi! 'Yeter!' dedi ve tuğlalardan ağıtı kaldırdı! Keyifle ve mutlulukla sizin için tekrar içeri girdi! İşme-Dagan'ın önünde durdu ve ona en değerli tapınak olan E-kur'u yeniden inşa etmesini emretti!*" (ETCSL, t.2.2.4).

İsin Hanedanı belli ki III. Ur'un yıkılışının ardından Nippur'daki hakimiyetini devam ettirmişti. An ve Enlil anlatının devamında sıra sıra Lagaş'a, Umma'ya, Marda'ya "iyi niyetlerle bakarlar". Muhtemelen bu ifadeler kentlerin yavaş yavaş toparlanmaya başladığını ifade etmektedir. Ardından İsin Hanedanı "*Anuna'nın tedarikçisi*" olarak anılır (tanrılara yapılan sunular kastedilmektedir). Nippur, İsin'in kontrolü altındaydı ve bu yüzden adak ve sunularla ilgilenenler de İsin Hanedanı'nın krallarıydı. Böylece An, Enlil ve Enki, İsin'in saltanatını uzun kılmışlardı (ETCSL, t.2.2.4, 236-243. satırlar).

> "*İşme-Dagan Enlil'e dua etti. Ağıt yakıp yakardı. Duası duyuldu, Enlil ona lütufkar biçimde baktı, sözleri Enlil'i memnun eden İşme-Dagan'a. Enlil'in hizmetkarı, düşüncelerine katılan! Çünkü o alçakgönüllü kişi idabet etti, orada hizmet etti, ona itaat edecek, kraliyet sunusunu tamamlayıp onurlandıracak, her şeyi gözetecek ve ihmal etmeyecek, Enlil İşme-Dagan'a uzun yıllar sürecek egemenlik vaat etti!"* (ETCSL, t.2.2.4).

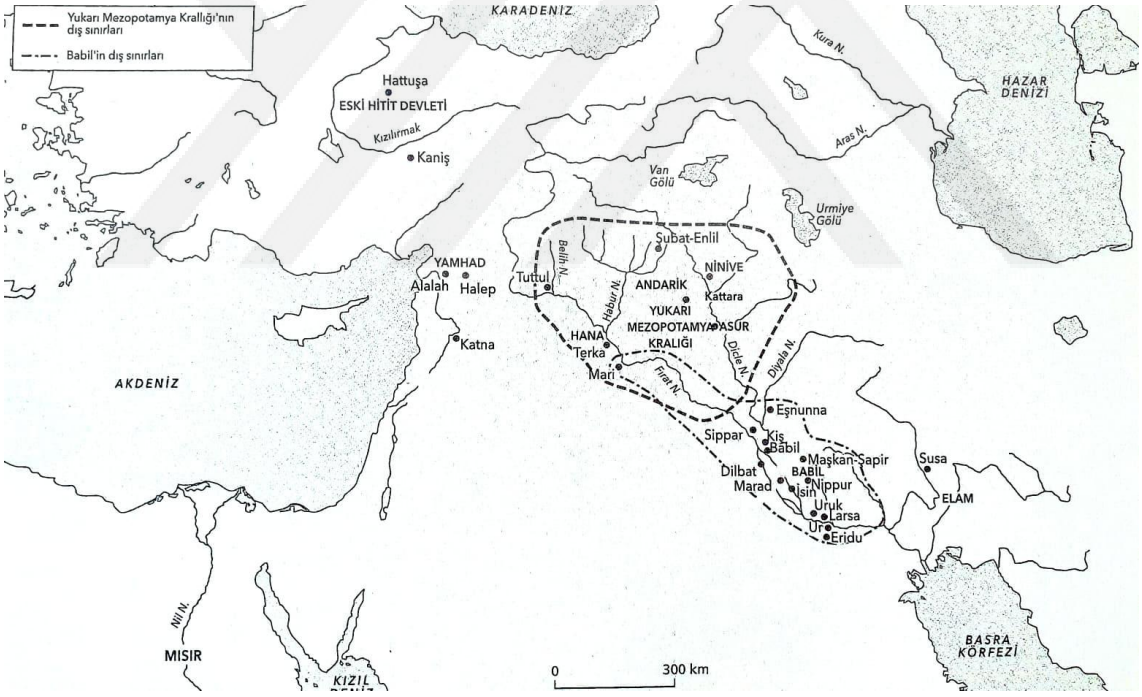
Anlatının sonunda Nippur içine düştüğü hazin durumdan kurtulur. Nedeni bilinmeyen bir biçimde tanrıların öfkesini çeken Mezopotamya kentleri nihayetinde tanrıların buyruğuyla kurtuluşa ermiştir. Öyleyse kentler egemenlik için tekrardan birbirleri ile savaşabilir.

2.8 Miras Kavgası

Akkad Devleti'nin yıkılışı bir "lanetti". Peki III. Ur Hanedanı'nın yıkımına niçin ağıtlar yakılıyordu? Naram-Sin kendini tanrı kral ilan etmişti, bu yüzden de Agade lanetlenmişti; ya Şulgi? Daha önce incelenen Şulgi A'ya bakıldığında Şulgi'nin tanrı-krallık iddialarının Naram-Sin'den çok daha iddialı ifadeler barındırdığı görülür. Öyle ki Şulgi bir metinde Enlil'e hitaben şunları söylüyordu: "*Ey büyük dağ, yüce Enlil, sevin! Şulgi Nippur'a getirildi, ey büyük dağ, yüce Enlil sevin*!" (ARRIM [Digital Archive of the Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia (1983-1991)], 1, 1983, 2). Fakat bazı nedenler Akkad ve III. Ur Devleti'nin çöküşünün farklı anlaşılmasına neden olmuştur.

Görsel 2.2

MÖ II. Binyılın Başlarında Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2018, s.95

Piotr Steinkeller'a göre Agade'nin düşmesi anlaşılır bir durumdur; Enlil'e ve E-kur'a saygısızlık edilmiştir ve Enlil de Gutileri yollayarak Agade'nin sonunu getirmiştir. Fakat III. Ur Hanedanı gibi "kusursuz" bir devletin yıkımını açıklamak çok daha zordur

(Steinkeller, 2017, s.194). James Scott'a göre ise bu tarz yıkımlar sandığımızdan daha "normal" bir süreçtir. Scott, "çöküşün" aslında bilinçli bir dağılma olduğunu öne sürer. Ona göre büyük krallıkların yıkılmasının ardından küçük kentler tekrardan bir araya gelmek için dağılıyordu (Scott, 2024, s.42). Yani bu alışıldık bir şeydi ve muhtemelen ekolojik koşullardan ötürü uygulanan bir eylemdi; iklimdeki istikrarsızlıklar ve verimsizlik devletin yıkımını kaçınılmaz hale getiriyor, kentler merkezden kopup bu krizi atlatmaya çalışıyordu (Scott 2024, s.42). Böylece krallık mefhumu kentler arasında el değiştiren döngüsel bir olguya dönüşüyordu (Steinkeller, 2017, s.194).

Peki gerçekten de III. Ur'un yıkımı bu sebeplerle mi "normal" karşılanmıştır? İşbi-Erra'nın eylemi hem Steinkeller hem de Scott'ın görüşlerini dolaylı yoldan destekler. Ur'un kaçınılmaz sonunu görmüş ve makyavelist bir tavır takınmıştır. Salinizasyonun Ur'un yıkımında etkisi olabileceğini de göz önüne alırsak aslında Scott'ın öne sürdüğü gibi normal bir dağılma eylemiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu çalışmada ise daha farklı bir bakış açısı önerilecektir, o da halef-selef ilişkisidir.

Akkad Devleti yıkıldıktan sonra enkazının üstünde bir başka Sümer-Akkad devleti yükselemezdi çünkü Kuzey Mezopotamya Gutiler tarafından ele geçirilmişti. Yani hiçbir Mezopotamya kenti veya kralı bu büyük devletin mirasçısı olduğunu öne süremezdi. Bu nedenle güney kentleri Akkad'ın yıkımını fırsat bilerek hemen kendi bağımsızlıkları için harekete geçmeye başlamışlardı. Mezopotamya'ya yabancı olan Gutiler, Akkad mirasını devralmıştı. Belki de Akkad'ın lanetlenmesi düşüncesinin ardında etkili olan sebeplerden biri de bu lanetli halk tarafından sahiplenilmesiydi.

III. Ur'un yıkılışında da benzer bir süreç yaşanmıştır. Yabancı bir halk gelmiş ve Mezopotamya'nın tüm kentlerinde (en azından ağıtlarda anlatılanlara güveneceksek) büyük bir hasar bırakmışlardır. Muhtemelen ağıtların sürekli olarak kentlerin kendini iyileştirmesine odaklanmasının ardında bahsi geçen fiziksel yıkımlar yatıyordu. Ur'un kent tanrısı Nanna'ydı ve ortak panteonun kralı olan Enlil'in ilk oğluydu. Fakat Akkadlıların kendilerine has bir tanrıları yoktu. Onlar da tıpkı Ur kralları gibi meşruiyetlerini Enlil'e dayandırıyorlardı ancak Ur'un köklü geçmişiyle kıyaslandığında Akkad henüz yeni yetme bir devleti ve kültürü temsil ediyordu. Ur'un kent tanrısı Nanna, III. Ur Hanedanı Dönemi'nde daha da önem kazanmıştır hatta belki de bir çeşit "devlet tanrısına" dönüşmüştür. Çünkü Ur'un Nippur'daki tüm ibadetlerinde mutlaka Nanna'dan

bahsediliyordu; böylece sürekli gündemde tutulan, Enlil ile eşit olmasa da diğer tüm tanrılardan farklı ve özel olan bir tanrıya dönüştürülüyordu.

Akkad ve III. Ur'un kuruluşu da bambaşkadır. Sargon devletini kurarken bunu "onursuzca" yapmıştır. Kendisine güvenen bir krala ihanet etmiştir. Fakat Ur-Nammu adeta bir kahramandır. Ülkeyi "vahşi" ve "barbar" Gutilerin elinden kurtarmıştır. Ardından binlerce yıldır saygınlığı olan bir kentte hükümdarlığını ilan etmiştir. Görünüşte ortak panteonun tanrılarına hürmette kusur edilmiyordu. Halkını koruyan, kollayan, hizmet eden bir kraldı (en azından söylemleri böyleydi). Ur'un yıkımı bir lanet gibi anlaşılmamıştı çünkü bu durum tüm ülkeyi kapsıyordu. Nippur, Ur, Umma, Keş gibi birçok kentin tanrısı kentini "terk etmişti". Doğal olarak da hiçbir kent lanetlendiğini iddia etmiyordu. Daha sonraları yazılan *Nippur'a Ağıt* şiirinde de ifade edildiği üzere bu kentlerin halkları "masumdu" (ETCSL, t.2.2.4).

Halef-selef ilişkisi de aslında Ur yıkıldıktan sonra ortaya çıkmıştır. Akkad'ı sahiplenebilecek kimse yoktur ancak aynısı Ur için geçerli değildir. Ur yıkılmadan önce devlete baş kaldıran valiler ve generaller şimdi Ur'un mirasçıları olduklarını iddia ediyorlardı. Tanrılar "bir nedenle" bu yıkıma izin vermişlerdi. İşbi-Erra gibi yerel hükümdarlıklarını ilan eden bu yeni krallar Ur'un mirasını paylaşmak için kavgaya tutuşmuştur. Akkad'ın yıkımı unutulması gereken lanetli bir olayken, Ur'un yıkımı düzeltilebilirdi. Gelgelelim ki hiçbir yeni devletçik Ur'un kudretine erişemeyecektir.

2.9 İttifaklar ve Çatışmalar: MÖ 2000-1800

III. Ur Hanedanı'nın trajik sonunu takip eden yıllarda Mezopotamya bir nevi "İkinci Erken Hanedanlık Dönemi'ni" yaşıyordu. Kent-devlet organizasyonu tekrardan hayat bulmuştu. Bu yüzden de kentler arasında çatışmalar başlamıştı ve her kral kendisinin meşru kral olduğunu iddia ediyordu; öyle ki kralların hepsi aynı anda Enlil tarafından seçildiklerini söylüyorlardı (Mieroop, 2018, s.83). III. Ur Hanedanı'nın çöküşüne müteakip Kiş, Eşnunna, Mari, Assur, İsin, Larsa gibi kentler kendi bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bu nedenle de III. Ur Hanedanı ve Hammurabi'nin saltanatının başlangıcına dek geçen süre çoğunlukla bir ara dönem olarak anılmıştır.

Mario Liverani ise bu dönemin bir ara dönem olarak anılmasının yanıltıcı olabileceğini söyler ve başka bir bakış açısı önerir. Ona göre aslında MÖ 2000-1800, bir ara dönem değildir çünkü Mezopotamya kültürü zaten kent-devletlerinin arasında doğup gelişmiştir (Liverani, 2014, s.187). Yani aslında merkezi-devlet dönemleri "ara dönemdir" (Liverani

2014, s.187). Mezopotamya'nın her kente bir ilah atayan din anlayışı da Liverani'nin bakış açısını destekler ki bu bakış açısı Nippur'un konumunu anlamak için de önemlidir.

Merkezi-devlet kralı, krallığı ve sarayı öncellerken, kent-devletleri tapınağı önceller (Liverani, 2014, s.187). Özellikle Nippur gibi dini başkentler tapınağın ikincil konuma düştüğü dönemlerde önemini kaybedebilir. Yani belki de bu varsayımsal ve parçalı "ara dönemler" Nippur için avantajlıydı. Çünkü yeni dönemin krallarının meşruiyet arayışları sayesinde tekrar politik ideolojinin merkezine konumlanıyordu.

2.9.1 İsin ve Larsa Dönemlerinde Enlil Kültü (MÖ 2025-1763)

III. Ur Hanedanı'ndan sonra kentler arasındaki siyasi çatışmaların alevlenmesi kralların meşruiyet arayışlarındaki rekabeti de arttırdı. Mezopotamya'nın yaşadığı şok edici sürecin aşılması içinse İsin Hanedanı bir yöntem kullanılıyordu; bu yöntem meşru halefiyetti. III. Ur Hanedanı yıkılmıştı yıkılmasına ama İsin Hanedanı'ndan İşbi-Erra, kendi hanedanının III. Ur'un devamı olduğunu iddia ediyordu. Böylece ideolojik anlamda bir kesinti olmadığı gösterilmeye çalışılıyordu (Liverani, 2014, s.186). İşbi-Erra'nın III. Ur Hanedanı'nın meşru halefi olduğunu kanıtlamasının yolu saygın kurumlardan geçiyordu. Bu kurumlardan biri Ur'daki Nanna Tapınağı idi. Sargon'dan beri gelenek haline gelmiş olan hükümdarların kızlarını Ur, Nippur gibi kutsal kentlerin tapınaklarına atamaları, İşbi-Erra'nın döneminde de devam eden bir uygulamalaydı. Ancak İşbi-Erra hükümdarlığını ilan ettiğinde İbbi-Sin'in kızı hala Ur'da entum'du. İşbi-Erra da İbbi-Sin'in kızı ölene dek kendi kızını buraya atamadı; İbbi-Sin'in kızının ölümünün ardından ise İşbi-Erra'nın kızı entum görevini devraldı (Kuhrt, 2021, s.98). Bu sayede de krallıkta bir kopuş olmadığı, III. Ur Hanedanı'nın adeta yalnızca "isim değiştirdiği" gösteriliyordu.

Nippur da tıpkı Ur gibi İsin'in kontrolüne girmiştir. İsin'in Nippur üzerindeki iddiası henüz İbbi-Sin yaşarken ortaya çıkmıştır. İbbi-Sin'e ihanet eden İşbi-Erra, İsin'de hükümdarlığını ilan ettikten sonra Nippur'a gitmiş ve kendi kontrolüne almıştır. III. Ur Hanedanı'nın çöküşünden sonra İşbi-Erra'nın, saltanatının yirmi ikinci yılında Ur Kenti'ni Elamlıların işgalinden kurtarması onu bir kahraman haline getirmiştir (Kuhrt, 2021, s.98). Aynı şekilde Nippur'a Ağıt şiirinde de görüldüğü üzere Nippur'un tekrardan inşa edilmesi İsin hükümdarlarının marifeti ve tanrıların onlara biçtiği bir roldür. Böylece dönemin en kutsal kentlerinden ikisi olan Ur ve Nippur, İsin hükümdarlarının ideolojik meşruiyetlerini güçlendirir.

İsin'in dördüncü hükümdarı İşme-Dagan'ın, Nippur'a Ağıt şiirinde İşbi-Erra gibi kurtarıcı rolüne bürünmesi halefiyetin net göstergesidir. Çünkü tıpkı III. Ur Hanedanı'nın kurucusu Ur-Nammu gibi İşbi-Erra da ülkeyi yabancı "barbarlardan" kurtarmıştır. Şimdi ikinci bir krizin atlatılmasını sağlayan da İşme-Dagan'dır. Böylece kentlerini terk eden tanrı ve tanrıçalar geri dönmüş, E-kur onarılmış, düzen ve asayiş sağlanmıştır.

> "*Güçlü adam, dört bölgenin kralı, İsin kralı İşme-Dagan, Enlil'in sevgili şehri Nibru'nun (Nippur) vergilerini kaldırdığında ve erkeklerini askerlik hizmetinden muaf tuttuğunda, İsin'in büyük duvarını inşa etti. Bu duvarın adı: "Enlil İşme-Dagan ile güçlüdür"* (ARMEP [Ancient Records of Middle Eastern Polities], Išme-Dagan 05)

İsin Hanedanı Nippur'u vergi ve askerlikten muaf tutmuş, adakları ve sunuları da III. Ur Hanedanı Dönemi'nde olduğu gibi Nippur'a yoğunlaştırmıştır. Bu sebeple de Nippur'a Ağıt şiirinde İsin hükümdarları "Anuna'nın tedarikçileri" ünvanıyla anılmaktadır. İsin hükümdarlarının III. Ur Hanedanı'nın hükümdarları gibi Nippur'daki dini ayinlere, sunulara ve adaklara aktif katılımları tanrılara karşı gösterdikleri hürmeti kanıtlıyordu. Ancak İsin kraliyet ilahilerinde insanın yaratıcısı olarak Enlil değil Anu öne çıkarılıyordu (Espak, 2019). Muhtemelen bunun yapılması Uruk ve Ur'da Anu'nun tapınımının Enlil'inkinden eski olması nedeniyleydi. Bu durum Ur-Nammu'nun Uruk'u rahatsız etmemek için Utu-Hegal'i bir ata olarak anmasına benzetilebilir. Bu sayede güneydeki tüm kentlerin tek bir çatı altında toplandığı mesajı verilmiş olur.

MÖ 2000-1900 yılları arasında İsin Hanedanı Güney Mezopotamya'daki hâkim güçtür. Yıllar sonra İsin'in karşısına çıkacak olan bir başka güç ise Larsa idi. Larsa Kral Listeleri'ne göre Larsa'nın Hanedanı *Naplanum* (yaklaşık MÖ 2025-2004?) ile başlar (Fitzgerald, 2002, s.18). Naplanum'un gerçekten bir kral olup olmadığı tartışmalıdır. Fitzgerald ve Edzard'ın önerdiği gibi Naplanum'un İbbi-Sin döneminde bir valilik görevi üstlendiğini düşünmek daha gerçekçidir (Fitzgerald, 2002, s.20; Edzard 1957, s.64). Naplanum'un ardından sırasıyla *Emisum* (MÖ 2004-1977?), *Samium* (MÖ 1976-1941?), *Zabaia* (MÖ 1941-1932?) ve *Gungunum* (MÖ 1932-1906?) Larsa'nın yöneticiliğini yapmıştır (Edzard, 1957; Grice vd., 1979; Kuhrt, 2021). Bahsi geçen kişilerin tahtı gasp mı ettiği, İsin tarafından görevlendirilen bağımsız valiler mi olduğu gibi sorular hala tartışmalıdır (Fitzgerald, 2002, s.25-47).

Larsa'nın yöneticileri Amurruca isimler taşıyordu. III. Ur Hanedanı kayıtlarında bahsi geçen Amurru etkinlikleri belli ki ülkenin siyasi hayatının bir parçası haline gelecek kadar

önem kazanmıştır. Gungunum, Ur Kenti'ni ele geçirmiştir. Bu Larsa'ya iki önemli avantaj sağlar. İlki Larsa yöneticileri Ur Kralı olduklarını özgürce iddia edebilirler. İkincisi ise Ur'un ekonomik açıdan önemiyle ilgilidir. Basra Körfezi'nden Dilmun'a oradan Magan'a ve nihayetinde Hindistan (Meluhha) ve muhtemelen Afganistan'a ulaşan ticaret, Ur'un ele geçirilmesiyle Larsa'nın hakimiyetine girmiştir. Böylece İsin Hanedanı önemli bir gelirden mahrum kalmıştır (Kuhrt, 2021, s.101). MÖ 1897 yılında ise Larsa kralı *Abi-sare* (MÖ 1905-1894) İsin'e fiilen savaş açmıştır. Böylece İsin, Gungunum döneminde en önemli kentlerden biri olan Ur'un kontrolünü kaybederken, Abi-sare'nin saldırmasıyla da siyasi otoritesi darbe almıştır. Öyle ki Abi-sare'nin saldırısı İsin'e bağlı diğer kentlerin de kendi özerklikleri için baş kaldırmasına neden olmuştur (Mieroop, 2018, s.83).

İsin her ne kadar otoritesini kaybetse de uzun yıllar Larsa tarafından ele geçirilemedi. MÖ 1830'larda Larsa tahtı Elam kökenli bir ailenin eline geçti. Bir dizi istikrarsızlık dönemi ve kaosun neticesinde Larsa tahtını ele geçiren *Kudur-Mabuk*, oğlu *Varad-Sin*'i Larsa tahtına oturttu (Mieroop, 2018, s.83). Varad-Sin'in ölümünün ardından tahta geçecek olan *Rim-Sin* ise nihayet İsin'i fiilen ele geçirecek, Nippur'un kontrolünü alacak ve Hammurabi'nin yükselişine değin Mezopotamya'nın en önemli siyasi figürlerinden biri olacaktır.

2.9.2 Babil, Assur ve Mari

Güneyde İsin ve Larsa arasındaki mücadele sürerken kuzeyde yeni devletler filizleniyordu. MÖ 1894'te Amurrular Babil'de bir hanedanlık kurmuşlardır (Oates, 2015, s.63). *Sumu-abum* tarafından kurulan bu hanedan henüz Mezopotamya tarihi için bir önem arz etmiyordu, İsin ve Larsa'nın gölgesinde yaşayan küçük bir kenttir. Öyle ki Babil siyasi meşruiyetini sağlayabilecek tanrısal araçlardan da yoksundur. Yıllar sonra panteonun en önemli tanrısı haline gelecek Marduk'un adı bile MÖ 1894-1881 yılları arasındaki kayıtlarda anılmaz (Oates, 2015, s.65). *Sumulael* (MÖ 1880-1845) döneminde kurgulandığı düşünülen bir hikâyede Akkad Devleti'nin kurucusu Sargon'un, Agade'yi kurmak için Babil'den toprak taşıdığı gibi hikayeler uydurulmuştur (Oates, 2015, s.65). Bu tarz hikayelerle muhtemelen Babil'in ilk meşruiyet arayışlarının temelleri atılıyordu. Eskinin büyük devletlerinden III. Ur Hanedanı'nın mirası çoktan İsin ve Larsa tarafından sahiplenilmişti. Belki de bu sebeple Babil daha eski ama bir o kadar güçlü ve karizmatik bir devletin mirasçısı olduğunu iddia ederek meşruiyetini kazanmaya çalışıyordu.

Hammurabi'ye kadar Babil'de yöneticilik yapan kişiler kenti yavaş yavaş güçlendirmiştir. Ancak Babil'i gerçek bir güç haline getirecek kişi Hammurabi olacaktır.

Kuzeyde ise Assur yeni yeni filizlenip güçlenen devletler listesinde başlardaydı. Üçüncü binyılın başlarından itibaren yerleşim olduğu bilinen kent, Akkad ve III. Ur Hanedanı dönemlerinde bu devletlere bağlı olmuştur (Elayi, 2023, s.13). MÖ on dokuzuncu yüzyılda Assur çoğunlukla bir ticaret merkezi olagelmiştir. Anadolu'daki *Kaniş-Karum*, İran ve Babil arasındaki ticaretin geçiş güzergahında olması Assurlu tüccarlara önemli kazançlar sağlıyordu (Mieroop, 2018, s.85). Kaniş-Karum'daki tabletler çoğunlukla MÖ 1910-1830 yıllarına tarihlendirilir (Mieroop, 2018, s.85). Ancak kayıtların büyük çoğunluğu ekonomik olduğu için Assur'a dair pek tarihi bilgiler içermezler. Tıpkı Babil gibi Assur da MÖ on sekizinci yüzyılda, aslen Ekallatum'un kralı olan *I. Şamsi-Adad*'ın (MÖ 1813-1776) Assur'u ele geçirmesiyle birlikte Mezopotamya siyasetinde etkin bir rol oynayacaktır.

Bir diğer önemli kent ise Mari'ydi. EH dönemlerinden beri yerleşim olduğu bilinen bir kenttir. MÖ 2350-2330 yılları arasında yaşadığı düşünülen *İşki-Mari*'nin döneminden kalan bir heykelin üzerinde "*Enlil'in ensi'si, Mari kralı İşki-Mari, (Lamgi-Mari) bu heykeli İnanna'ya adadı*" yazmaktadır (Edwards vd., 2006, CAH [Cambridge Ancient History] s.295). Çoğunlukla Suriye ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle ticaretle ilişkilendirilen Mari Kenti'nin tarihi, yazılı kaynak bakımından zayıftır. Sargon'un Akkad Devleti'ni kurduğu dönemlerde Enlil'in ensi'si olduğunu iddia etmesi, güneydeki politik olaylarla içli dışlı olduklarını gösterir. Akkad Dönemi'nde *şakkanaku* (*general*) adı verilen yöneticiler tarafından yönetilen bu kentin hanedanı bilmediğimiz sebeplerden ötürü ortadan kalktmıştır hatta Mieroop'a göre kent terk edilmiş bile olabilir (Mieroop 2018, s.91). Mari de tıpkı Babil ve Assur gibi erken dönem tarihi sisli olan kentlerden biridir. Fakat Babil ve Assur'un aksine EH dönemlerinden kalma heykeller ve yapılar bu kentin Babil ve Assur'dan çok daha etkin olmuş olabileceğini düşündürmektedir (Edwards vd., CAH 2006, s.290-298). Yine de Mari siyaset sahnesine çıkmak için tıpkı Babil ve Assur gibi on sekizinci yüzyılı bekleyecektir.

2.9.3 Nippur

III. Ur Hanedanı'nın mirasını ele geçiren İsin Hanedanı MÖ 2000-1900 yılları arasında Nippur'un kontrolünü elinde tutmuştur. Bu yüzyıllık süreç, nispeten barışın hâkim olduğu bir dönemdir (Mieroop, 2018, s.81). İsin'in dördüncü hükümdarı olan İşme-Dagan'ın

saltanatı sırasında Mezopotamya'nın kuzeyini ele geçirmek adına adımlar atılmıştır. Fakat İşme-Dagan Kiş tarafından yenilgiye uğratılmış ve Nippur başta olmak üzere bazı kentlerde yıkımlar meydana gelmiştir (Liverani, 2014, s.191). Nippur'a Ağıt anlatısı da muhtemelen bu olaydan sonra kaleme alınmıştır. İşme-Dagan, şiirde tanrısal bir konuma yükseltilmiş ve koruyucu bir figüre dönüştürülmüştür. Yine aynı dönemlerde yazılan "*İşme-Dagan ve Enlil'in Savaş Arabası*" gibi anlatılar da kralın Enlil ile kurduğu samimi ilişkiye atıfta bulunur ("*İşme-Dagan ve Enlil'in Savaş Arabası*" için bkz. Civil, 1968 veya ETCSL, t.2.5.4.09). Böylece III. Ur Hanedanı'nın tanrı-kral idealleri İsin hükümdarları arasında da yankı bulur.

İsin'de İşme-Dagan'dan tahta sonra tahta geçen Lipit-İştar (MÖ 1934-1924) adaleti tesis etmek adına bir dizi kanun hazırlatmıştır. Kanunun ön sözünde görevini doğrudan tanrıların arzusuyla yerine getirdiğini öne sürer.

> "*Tanrıların babası Anu ve tüm diyarların kralı, kaderleri belirleyen efendi Enlil, Anu'nun kızı, dindar kadın Nin-insina için, krallığı neşeyle dolu, parlak yüzü görünen, İsin diyarını kurup tanrı Anu'yu oraya yerleştirdikleri gün, ona hayırlı bir hükümdarlık ve Sümer ile Akkad'ın kralığını verdiler.*
>
> "*O gün, bilge çoban Lipit-İştar, Nunamnir (Enlil) tarafından ülkede adaleti tesis etmek, "sözlerle" yolsuzluğu ortadan kaldırmak, düşmanlığı ve isyanı geri püskürtmek ve Sümer ile Akkad'da refah sağlamak için çağırıldı. Anu ve Enlil, Lipit-İştar'ı ülkenin prensi olarak çağırdılar.*
>
> *O gün ben, Nippur'un dindar çobanı, Ur'un sadık çiftçisi, Uruk'un görkemli efendisi Eridu'nun koruyucusu, Uruk kralı, İsin kralı, Sümer ve Akkad kralı, İnanna'nın yüreğine layık olan Lipit-İştar, Enlil'in buyruğuna uygun olarak Sümer ve Akkad'da adaleti tesis ettim.*
>
> *O günlerde, köleliğin dayatıldığı Nippur'un oğullarını ve kızlarını, Ur'un oğullarını ve kızlarını, İsin'in oğullarını ve kızlarını, Sümer ve Akkad'ın oğullarını ve kızlarını özgürleştirdim*" (Liverani, 2014, s.194).

Sonuç bölümünde ise şunlar söylenmektedir:

> "*Utu'nun hakiki sözüne uyarak, Sümer ve Akad'da adaleti tesis ettim; Enlil'in sözüne uygun olarak, Enlil'in oğlu Lipit-İştar, "söz" ile düşmanlığı ve isyanı ortadan kaldırdım, gözyaşlarını, ağıtları, yolsuzluğu ve günahı bertaraf ettim, hakikati ve doğruyu gün yüzüne çıkardım, Sümer ve Akad'da refahı sağladım. Sümer ve Akad'ın zenginliğini tesis ettiğimde, bu dikili taşı diktim*." ("*Dikili taşa zarar verecek olan herkese çeşitli lanetler musallat olur*") (Liverani, 2014, s.194).

İsin kralları Nippur, Eridu, Uruk ve Ur'un kontrolünü önemsemişlerdir. Çünkü bahsi geçen kentler üçüncü binyıl boyunca ülkenin en kutsal kentleri olmuşlardır. Ur-Nammu Kanunları'yla paralel olarak İsin kralları da adaletin garantörü görevini üstlenmiştir. Bunu yaparken de ülkenin en saygın tanrıları olan Enlil ve Anu'nun emirlerinin yerine getirildiği vurgulanır.

Merkezi otoritenin ortadan kalkması kentlerin bağımsızlıklarına tekrardan sahip olmasını sağlamıştır. Mezopotamya'nın kentleri özerk kimliklerini korurken ortak tanrılar panteonunu benimsemeye devam etmişlerdir. Ancak bu kültürel uyum kentlerin de birbirleriyle uyum içinde olduklarını göstermez. Hatta Cline ve Graham'a göre (2017, s.27) bu durum kent-devletleri için bir ayak bağıdır. Çünkü Mezopotamya'da uzun süre siyasal meşruiyet Enlil kültü ile anlamını bulmuştur. Fakat şimdi Enlil'in kenti Nippur, İsin Hanedanı'nın kontrolündedir ve İsin hükümdarları tıpkı III. Ur kralları gibi Sümer ve Akkad kralı olduklarını iddia etmektedirler. Ancak İsin'in hakimiyet alanı Güney Mezopotamya'nın dışına çıkamamıştır. Nippur da bu küçük periferi içerisinde İsin'in yörüngesine sıkışmıştır. Muhtemelen merkezi otoritenin yokluğunda, herkesin meşruiyet arayışında olduğu bu dönemlerde İsin'in elinde araçsallaştırılan Nippur'un saygınlığı zedelenmiştir. Çünkü ortak panteonun liderinin desteklediği kral herkesin "ortak kralı" değildir hatta düşmanıdır. Kiş'in Nippur'a saldırıp yıkması da bunun bir göstergesi olabilir.

MÖ 1900'lerdeki nisbi barışın sonrasında çatışmalar artmıştır. Güneyde Ur ve Nippur'un kontrolü için İsin ve Larsa arasındaki rekabet hararetlenmiştir. İsin, Ur şehrini Larsa'ya kaybetmesinin neticesinde özellikle ekonomik anlamda oldukça zarar görmüştür. Ülkenin diğer bölgelerinde ise sıcak çatışmalar devam etmekte ve sürekli bir savaş hali sürmektedir (Mieroop, 2018, s.81). Fakat Nippur bir şekilde statüsünü koruyabilmiştir. Öyle ki Nippur'da oluşturulan bir takvim tüm ülkede resmi takvim olarak kullanılmaya devam etmiştir (Mieroop, 2018, s.81). Bu durum Nippur'un dini yönü zayıfladığında, entelektüel yönünün kenti ayakta tutmasına güzel bir örnektir. İsin'in Nippur'u kontrol altında tutması diğer kentlerde kent tanrısının daha fazla öne çıkarılmasına neden oluyordu. Örneğin MÖ 2000-1900 Larsa krali yazıtlarında Enlil'in ismiyle neredeyse hiç karşılaşılmazken Utu'nun adı sık sık geçiyordu (Frayne 1990, RIME 4). Yani Nippur İsin'in kralları tarafından desteklenirken ve İsin krallarını desteklerken, diğer kentlerdeki saygınlığını yitiriyor olabilir.

Mezopotamya'nın zorlayıcı coğrafi şartları muhtemelen Uruk ve Ubeyd dönemlerinde kentler arasında nispeten olumlu ilişkileri teşvik ediyor veya zorunlu kılıyordu. Ancak üçüncü binyılın sonlarında ve ikinci binyılın başlarında, görüldüğü üzere bu olumlu ilişkilerden eser kalmamıştı. Kültürel bir uyum yakalanmıştı ki ortak panteonun lideri Enlil'in krallığı henüz tartışmaya açılmıyordu, fakat yenilik için rekabet etmek gerekiyordu (Postgate, 2024, s.196).

Lipit-İştar'dan sonra İsin'de yeni bir hanedan yönetimi ele geçirdi. Daha önce değinilen siyasi süreçlerin neticesinde İsin önemli kentlerden Ur'u kaybetmişti. Ardından Larsa kralı Abi-sare'nin halefi Sumu-el, Nippur'u ele geçirdi. Sonrasında Kazallu ve Kiş'i de yenerek muadili İsin'i mutlak güç olmaktan çıkardı (Liverani, 2014, s.193). İsin bağımsızlığını korusa da bir daha eski gücüne kavuşamadı. MÖ 1800'lerin başlarına kadar rekabetler ve çatışmalar durmaksızın devam etti. Hammurabi'nin fetihlerine değin de kaotik ortam durulmamıştır. Nippur da bu çatışmaların arasında bir şekilde varlığını koruyabilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 HAMMURABİ'DEN (MÖ 1792-1750) KASSİT HANEDANI'NIN BAŞLANGICINA (MÖ 1595?) ENLİL KÜLTÜ

3.1 MÖ 1800'lerin Başlarında Mezopotamya

3.1.1 Babil

III. Ur Hanedanı'nın çöküşünü takip eden yıllarda güneyde kentler arasında çatışmalar devam ederken kuzeyde yeni devletler filizleniyordu. Üçüncü binyıldan beri yavaş yavaş Mezopotamya'nın kentlerine göç eden Amurru kabileleri, şimdi Babil'de bir hanedanlık kurmaktaydı. Hanedanın ilk yöneticisi *Sumu-abum* (MÖ 1894-1881) adındaki bir Amurru kabile reisiydi. Sumu-abum'un döneminde Babil nispeten önemsiz bir kenttir. Çoğunlukla Mezopotamya'daki diğer güçlü kentlerin gölgesi altında varlığını sürdürmüştür. Babil'in kurulduğu dönemde ve coğrafyada üçüncü binyıldan beri önemlerini koruyan kentler vardır. Güneyde Larsa hakimiyeti ele geçirmiş ve Uruk, Ur, İsin gibi kentleri kontrolü altına almıştır. Kuzeyde ise Assur ve Mari, doğuda da Eşnunna önemli devletler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemlerde yani MÖ 1900 ve 1800'lerin başlarında Mezopotamya'da merkezi bir otorite yoktur. Her kent-devletinin kendine has bir tapınağı, ordusu ve kralı vardır (Mieroop, 2021, s.1). Zaman zaman bazı kentler diğerleri üzerinde üstünlük kursa da kalıcı bir etki bırakılamıyor, ele geçirilen kentler kısa sürede ele geçiren kentin yörüngesinden çıkıyordu.

Babil'in erken dönemleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmez. III. Ur Hanedanı Dönemi'nde kentin valileri olduğu bazı kayıtlarda geçse de tarihi hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz (Dalley, 2021, s.51). Bu bağlamda Babil'in gerçek anlamda bir kent-devleti olarak anılması MÖ 1900'lere yani Sumu-abum'a rastlar. Babil'de kurulan ilk yönetimin ve kralların Mezopotamya tarihindeki rolü oldukça küçüktür. Öyle ki Sumu-abum kendinden bir kral olarak bile bahsetmemektedir (Dalley, 2021, s.48). Muhtemelen Amurru kabileleri üzerinde tesiri olan bir figürdü ancak bu tesirin kapsamını da bilmiyoruz. Oates'e göre (2015, s.59) Babil ve Babilli Amurrular, diğer Amurruların aksine yavaş yavaş tarımsal etkinliklere katılmaya başlamış, kent yaşamına aşina olmuş ve bu yolla devletleşme sürecine girmiştir.

Hammurabi'nin saltanatına dek Babil'in gitgide önem kazanmasının ardında yatan nedenleri net bir biçimde gösteren delillerden yoksunuz. Stephanie Dalley (2021)

Babil'in giderek artan öneminin altında yatabilecek olan bazı noktalara işaret eder. İlki Babil krallarının Amurru kabileleri ile kurduğu ilişkidir. Otlakları ve ticaret yollarını paylaşan kabileler için Babil'in bir çeşit ana yurt haline gelmiş olması olasıdır. Bunun yanında göçebe Amurrular yerleşik halklar tarafından hor görülürken, Babil'in "uygarlaşmış" kentli Amurruları, yerleşikler ve göçebeler arasındaki sert ilişkileri yumuşatmış olabilir (Dalley, 2021, s.52). Ayrıca uzak diyarlarla yapılan ticari faaliyetlerdeki rolleri Amurruların kentler için önemini arttırmıştır. Bu faaliyetler Amurruların saygınlığına ve dolaylı olarak da "Amurruların Kenti Babil'e" katkı sağlamış olmalıdır (Dalley, 2021, s.52).

Babil Kenti sık sık göç almaktadır; kısa vadede Babil'in aleyhine olsa da uzun vadede avantajlı sonuçları olmuştur. Diğer güçlü kentlerin yanında muhtemelen istilalara ve göçlere karşı en savunmasız kent Babil'dir. Ancak zamanla farklı etnik kökenlere ve kültürlere sahip kabilelerin, tüccarların, çeşitli halkların Babil'e gelişi kentin gelişiminde faydalı olmuş olabilir. Hatta Dalley'e göre (2021, s.4) göçler, Babil'e bu göçmen halkları "kendi lehine asimile etme fırsatını tanımıştır". Bunların dışında Amurrular yarı-göçebe ve göçebe halklar olarak Mezopotamya'nın sert iklim koşullarına göğüs gerebilen iyi savaşçılardır. Böylece kentler arasında süregiden çatışmalarda ve savaşlarda paralı asker olarak önemli bir rol oynamışlardır.

Babil'in ilk dört kralı olan *Sumu-abum* (MÖ 1894-1881), *Sumu-la-El* (1880-1845), *Sabium* ve (MÖ 1844-1831) *Apil-Sin*'in (MÖ 1830-1813) yalnızca birkaç kraliyet yazıtı günümüze ulaşmıştır fakat neredeyse hiçbir bilgi vermezler. Yine de Sumu-la-El tarafından Tanrı Marduk'a altın ve gümüşten bir taht yaptırıldığı, Sumu-la-El'in kız kardeşi ile Uruk kralı *Sin-kashid* arasında bir evlilik olduğu gibi parça parça bilgiler günümüze ulaşmıştır (Liverani, 2014, s.240; Dalley, 2021, s.55). Sürecin detayları eksik olsa da Babil'in Mezopotamya'nın kent-devlet organizasyonuna yavaş yavaş adapte olduğu görülebilir.

3.1.2 Assur

Bir diğer önemli kent ise kuzeydeki Assur'dur. Mezopotamya'nın diğer tüm kentleri gibi Assur da III. Ur Hanedanı'nın yıkılışından sonra kendi özerkliğini kazanmıştır. Assur ismi hem kenti hem de kent tanrısı *Assur*'u simgeler ve Kuhrt'e göre tanrıya adını veren de kentin kendisidir (Kuhrt, 2021, s.106). Josette Elayi'ye göre ise Assur en başında bir yer ismi olarak değil, politik ve dini bir isim olarak ortaya çıkmıştır (Elayi, 2023, s.13). Fakat

her ne şekilde olursa olsun Tanrı Assur ve Assur Devleti/Kenti, birbirinin ayrılmaz parçası olmuşlardır (Radner, 2023, s.3). Assur'un yöneticileri çoğunlukla Tanrı Assur ile özel bir ilişki kurmuşlar ve kendilerini Tanrı Assur'un valisi olarak tanımlamışlardır (Mieroop, 2018, s.87). I. Şamşi-Adad'dan önce kentin altı kralı olduğu kaydedilmiştir; *I. Erişum, İkunum, I. Sargon, II. Puzur-Assur, Naram-Sin* ve *II. Erişum* (Köroğlu 2015, s.102). Bu dönemlerde kent çoğunlukla Anadolu'yla yapılan ticaretteki kritik rolüyle öne çıkar. Assur'un erken dönem tarihi tıpkı Babil gibi belirsizdir ve tam anlamıyla bir Assur tarihi yazmaya olanak vermez (Kuhrt, 2021, s.112).

Aslen Ekallatum kralı olan *I. Şamsi-Addu* MÖ 1808'de Assur'u ele geçirmiştir. I. Şamsi-Addu'nun Assur'un tahtını gasp etmesi devlet için kritik bir dönüm noktası olmuştur (Elayi, 2023, s.32). Haklarında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız ilk Assur krallarının aksine I. Şamsi-Addu Assur'u gerçek bir devlet haline getirmiştir. Kral, başarılarının neticesi olan karizması sayesinde meşru bir Assur kralı olarak kabul edilmiştir; öyle ki ismi artık Asurca yani *I. Şamsi-Adad* olarak yazılmaya başlanmıştır (Elayi, 2023, s.32).

3.1.2.1 Şubat-Enlil

I.Şamsi-Adad Şekna'da (günümüzde Tell Leilan) ikamet etmeye karar vermiş ve kentin ismini Şubat-Enlil olarak değiştirmiştir (Kirschbaum, 2020, s.53). Şubat-Enlil ismi "*Enlil'in ikamet yeri*" anlamına gelmekteydi (Kirschbaum, 2020, s.53). Muhtemelen I. Şamsi-Adad bunu yaparken siyasi meşruiyetinin dini altyapısını oluşturuyordu. Güneyde binlerce yıldır Enlil'in ismi kralların meşruiyet iddialarında kullanılan bir araçtı. I. Şamsi-Adad da bu yolla Assur'un güneyle olan ilişkisine atıfta bulunuyordu. Evrensel tanrı Enlil'e hürmet gösterilirken Tanrı Assur da Enlil tapınımının bir parçası haline getiriliyordu. Tanrı Assur, Assur Devleti'ne ulusal bir kimlik kazandırırken Enlil, evrensel tanrı olarak Tanrı Assur'un yetkisinin ardındaki güçtü (en azından böyle iddia ediliyordu).

İki tanrı arasındaki senkretizm çabası kültürel bir düzeyde kalmıştı ve Tanrı Assur, Enlil'in eşiti değildi. Bu sebeple Tanrı Assur'un yetkisi "Enlillik" kavramıyla açıklanıyordu (Gültekin, 2024, s.198). Böylece Tanrı Assur, Enlil ile birleşmiş ve bir çeşit evrensel tanrılık iddiasında bulunabilmiştir (Gültekin, 2024, s.198). Ayrıca ikili bir tapınak sistemi oluşturulmuş ve Assur'un kendi kültürel kökenlerini Sümer-Akad'a kadar uzatabilmesini de sağlamıştır (Pongratz-Leisten, 2015, s.142).

I. Şamsi-Adad Şubat-Enlil'e özel bir önem atfetmiştir; saltanatı boyunca Şubat-Enlil başkent statüsünü koruyabilmiştir (Dalley vd., 1976, s.3). Belki de ikili tanrı sistemini

pekiştirmek ve Assur Devleti'nin temelini atmak adına Şubat-Enlil önem kazanmıştır. Tanrı Assur'un tapınağının aynı zamanda Enlil tapınağı olarak anılması önemlidir (Gültekin, 2024, s.199). Ancak Tanrı Assur'un kültünün Enlil ile birleştirilmesi Assur Devleti'nin meşruiyetine ve iddialarına ne derecede katkı sağlıyordu bilmek mümkün değildir. Belki de esas amaç güney kentleri ile arasını iyi tutmaktı çünkü bu dönemlerde Rim-Sin'in yönetimi altındaki güney kentleri ciddi bir tehdit unsuruydu.

Geleneksel tanrılara saygı duyulduğu öne sürülürken Assur'un krali bir ideoloji, yani kendine has bir kültür yaratmaya çalıştığı düşünülebilir (Pongratz-Leisten, 2015, s.144). İlk dönemlerde Assur'un kralları yetkilerini Tanrı Assur'dan alırken, I. Şamsi-Adad yetkisini hem Tanrı Assur'dan hem de Enlil'den aldığını iddia eder. Yani Tanrı Assur'un yetkisi Assur'da yönetimi garantiye alırken Enlil, tüm ülkeyi yönetme iddiasını destekleyebilir (Pongratz-Leisten, 2015, s.144). Tanrı Assur doğrudan Enlil ile aynı kefeye koyulmasa da pek aşağı kalır yanı yoktur, elbette yalnızca Assur'un hâkim olduğu bölgelerde.

Bu durum III. Ur Hanedanı'nın hakimiyeti sırasında bir çeşit devlet tanrısı haline getirilmeye çalışılan Nanna'ya benzetilebilir. Ancak burada keskin bir fark vardır; Tanrı Assur'un Mezopotamya tanrılar panteonunda henüz bir yeri yoktur. Devletin otoritesi ortadan kalktıktan sonra tanrının kültü de önemini yitirmektedir. Aynısı Nanna için geçerli değildir. Çünkü Mezopotamya tanrılar panteonunda halihazırda binlerce yıldır tapınımı olan ve Enlil'in oğlu olarak anılan bir tanrıdır. Ayrıca Ay Tanrısı olarak temsil ettiği değer siyasi değil evrenseldir. Belki de Nanna'nın gerçek anlamda bir devlet tanrısına dönüşememesi de bu sebepledir. Geleneksel kültünden saptırarak daha başka ve siyasi bir statüye yerleştirmek mümkün olmamıştır. Fakat Tanrı Assur'un gelenekselleşmiş ve kalıplaşmış bir kültü olmaması çok daha esnek bir karaktere sahip olmasını sağlamıştır. Böylece Assur'un Tanrı Assur'u bir devlet tanrısı statüsüne eriştirmesi kısa vadede olmasa da gerçekleşecektir.

3.1.3 Larsa

Larsa kralı Rim-Sin (MÖ 1822-1763) ile birlikte Larsa Krallığı genişlemiştir. Saltanatının on dördüncü yılında Hammurabi'nin babası Sin-muballit'in de içerisinde olduğu Uruk-İsin-Babil birliğini yenen Rim-Sin, saltanatının yirminci yılında Der'i, yirmi birinci yılında Uruk'u, otuzuncu yılında ise İsin'i yenerek Güney Mezopotamya'yı kontrolü altına almıştır (Liverani, 2014, s.240). Rim-Sin ayrıca Nippur'u da ele geçirmiş ve tanrı

Enlil'in desteğini aldığını özgürce iddia etmiştir. Rim-Sin, sonraki saltanat yıllarında ele geçirdiği kent-devletlerinin özerkliklerini sindirmiş, Mieroop'a göre Hammurabi'nin kuracağı devletin de temellerini oluşturmuştur (Mieroop, 2018, s.82). Ayrıca Rim-Sin'in saltanatı MÖ 1822-1763 yıllarına tarihlenir ve bu süre onu Mezopotamya'nın en uzun süre saltanat süren kralı yapmaktadır (Mieroop, 1993, s.47).

Larsa'nın İsin'i yenmesi Larsa için oldukça önemliydi. Çünkü çok uzun yıllar iki kent arasında sıkı bir rekabet vardı ve bu rekabetin galibi uzun bir süre boyunca İsin olmuştu. Öyle ki Larsa yıl adları İsin'in fetihinden sonraki yıllar bu olaya gönderme yapar; "*İsin'in fethedildiği yıl*", "*İsin'in fethinin ikinci yılı*", "*İsin'in fethinin üçüncü yılı*" ve Rim-Sin'in saltanatının sonuna değin bu şekilde devam eder (Mieroop, 1993, s.55). Bu durum modern tarihçiler tarafından Rim-Sin'in İsin'i ele geçirdikten sonra tabiri caizse başarılarının keyfini sürdüğünü düşündürür çünkü yıl adları yeni olaylara yer vermez. Ancak Mieroop'a göre bu gerçekçi değildir. Rim-Sin'in başarıları Larsa'yı Güney Mezopotamya'nın hâkimi haline getirse de devlet hala bir kaosla karşı karşıyadır (Mieroop, 1993, s.55). Rim-Sin'in saltanatını kaydeden kaynaklar çoğunlukla Larsa ve Nippur'dan gelmektedir ve bu durum diğer kentlerde bir çeşit idari istikrarsızlık olduğuna işaret ediyor olabilir. Muhtemelen devletin içerisindeki sorunlar yeni başarılara giden yolları tıkadığı için yıl adları sürekli olarak geçmişteki büyük başarıya yani İsin'in fethedilmesine atıfta bulunuyordu.

Rim-Sin'in saltanatı sırasında Nippur'da bazı değişiklikler görülür. Rim-Sin, Nippur'un özerk ekonomisini Larsa'ya bağlamıştır. Nippur'daki ekonomik faaliyetler kralın atadığı memurlar tarafından denetlenerek sarayın kontrolü altına alınmıştır, muhtemelen bu değişiklik Nippur'un özerk kimliğine de zarar vermiştir (Mieroop, 1993, s.63). Fakat bu durum Mezopotamya'nın genelinde görülen bir değişikliktir, yani Larsa ve Nippur'a has değildir. Rim-Sin'in saltanatı sırasındaki bir diğer önemli değişiklik ise takvim değişikliğidir.

Tablo 3.1

Standart Nippur-Babil Takvimi

Ay	Sümerce	Akkadca	Sümerce ve Akkadca Anlamı	Miladi
1	*bara$_2$-zag-ga*	*Nisannu*	Sümerce: Tapınağın/Mabedin Tahtı/Mabet/Tahtın Olduğu Alan Akkadca: İlk meyvelerin sunulması	Mart-Nisan
2	*gu$_4$-si-sa$_2$*	*Ayyaru*	Sümerce: Öküz Ayı/Öküz Göndermek/Öküze Bağla Akkadca: Çiçek	Nisan-Mayıs
3	*sig$_4$-ga/sig$_4$-u$_3$-sub-ba gar*	*Simanu*	Sümerce: Tuğla Ayı/Kalıba Tupla Dökme Ayı Akkadca: Dönem/Mevsim	Mayıs-Haziran
4	*šu-numun-na*	*Dumuzi/Du'uzu*	Sümerce: Arpa Ekimi, Tohum Ekimi Akkadca: Tanrı Dumuzi'nin adı	Haziran-Temmuz
5	*ne-ne-gar*	*Abu*	Sümerce: Ateş Yakma/Ateş Ayı veya Tohum Ekmek Akkadca: Kökeni belirsizdir	Temmuz-Ağustos
6	*kin-^{d}inanna*	*Elulu/Ululu*	Sümerce: İnanna'nın İşi Akkadca: Arınmak	Ağustos-Eylül
7	*du$_6$-ku$_3$/du$_6$-kug*	*Tasritu*	Sümerce: Kutsal Tepe Akkadca: Başlangıç	Eylül-Ekim
8	*apin-du$_8$-a*	*Arahsamnu*	Sümerce: Sabanın Salınması/Serbest Bırakılması Akkadca: Sekizinci Ay	Ekim-Kasım
9	*gan-gan-na*	*Kislimu*	Sümerce: Katilin Çıkışı? Akkadca: Kökeni bilinmemektedir	Kasım-Aralık
10	*ab-ba-e$_3$*	*Tebetu*	Sümerce: Büyüklerin/Babaların Çıkışı/Denizin Çıkışı? Akkadca: Kökeni bilinmemektedir	Aralık-Ocak
11	*ziz$_2$-a-an*	*Sabatu*	Sümerce: Kavuzlu Buğday/Kara buğday Akkadca: Süpürmek, temizlemek	Ocak-Şubat
12	*še-kin-ku$_5$/gur$_{10}$-ku$_5$*	*Addaru*	Sümerce: Tahıl Hasadı/Tahıl Biçmek Akkadca: Kökeni belirsizdir	Şubat-Mart

Not: Ayların Sümerce ve Akkadca isimleri ve Türkçe karşılıkları tartışmalıdır. Vladimir Emilianov'un ay isimlerini ve bu ayların isimlendirilmelerinin olası nedenlerini tartıştığı yazısı için bkz. Emilianov, 2022. Mark Cohen'in Nippur Takvimi'ne göre hangi aylarda neler yapıldığını (festivaller, bayramlar, adaklar vs.) incelediği çalışması için bkz. Cohen, 1993. Dominique Charpin'in Standart Nippur-Babil Takvimi, Nippur Takvimi ve Eski Babil Dönemi takvimlerini incelediği çalışması için bkz. Charpin 2021. Selim Ferruh Adalı ve Ali Görgü tarafından aylar ve günlerin Mezopotamya toplumunda ifade ettiği anlamları, uğurlu ve uğursuz günleri incelendikleri çalışma için bkz. Adalı ve Görgü, 2024.

Kaynak: Tablo oluşturulurken kullanılan kaynaklar: Adalı ve Görgü, 2024; Richard, 2016; Cohen, 1993; Charpin, 2021; Widell, 2004; Emilianov, 2022.

Nippur Takvimi[19] III. Ur Hanedanı'nın yıkılışından sonraki kaotik dönemlerde bile Güney ve Orta Mezopotamya'nın birçok krallığında kullanılmaya devam etti (Charpin, 2021,

[19] Dominique Charpin "*Nippur Takvimi*" tanımının tam olarak neyi ifade etmesi gerektiği konusunda şüpheci bir yaklaşım takınmaktadır. Bu takvimin "*ulusal takvim*" mi, "*yerel takvim*" mi yoksa Güney Mezopotamya'ya has bir takvim mi olduğunu incelediği çalışması için bkz. Charpin, 2021.

s.99; Mieroop, 2018, s.81). Mark Cohen'e göre Nippur Takvimi ve takvimdeki 12 ayın isimleri tüm Mezopotamya'da kullanılıyordu ve 1700 yıl boyunca standart takvim olarak kullanılmıştı (Cohen, 1993, s.78). Charpin'e göre ise bu ifade abartılıdır ve Nippur Takvimi'nin tüm Mezopotamya'ya yayıldığına dair net göstergeler yoktur (Charpin, 2021, s.108).

Rim-Sin'in yeni takvimi oldukça gizemli hatta tabiri caizse tuhaftır (Mieroop, 1993, s.65). Bu anormal takvim ilk kez Fritz Kraus tarafından incelenmiştir ancak takvimin amacı, niye yapıldığı gibi sorular tam olarak aydınlatılamamıştır (Charpin, 2021, s.105; Kraus 1959). Mark Cohen'in önerisi bir ayın 1/4'e, bir günün 1/6'ya bölündüğüdür (Cohen, 1993). Bu takvimin olası ekonomik gayesine dair Charpin'in yorumu şöyledir: "Rim-Sin, bürokrasisini daha iyi kontrol etmek, mal akışını daha hassas bir düzlemde takip etmek, işçi ücretlerini, işçinin geldiği güne göre değil, yaptığı işe göre ücretlendirmek için bu takvimi yapmış olabilir" (Charpin, 2021, s.105).

Mieroop'a göre ise takvimin yapılması İsin'in fethedilmesiyle ilgilidir (Mieroop, 1993, s.66). İsin'e karşı kazanılan zaferin neticesinde takvim değiştirilirek bu zafer yüceltilmiştir (Mieroop, 1993). Takvim değişikliğinin gücü merkezileştirme amacı taşıyor olabileceğini, Rim-Sin'in takvimini ilk inceleyen kişi olan Fritz Kraus da belirtmektedir (Kraus, 1959'dan aktaran Mieroop 1993, s.66). Magnus Widell ise takvimlerin siyasi amaçlarının abartılmaması gerektiğini önermektedir (Widell, 2004, s.4). Widell'e göre takvimler siyasi nedenlerle değiştirilmiş olsa da aslında pratik amaçlara hizmet eder; çoğunlukla ekonomik ve dini amaçlara (Widell, 2004).

Rim-Sin'in takvimi birçok yönden hala gizemini koruduğu için kesin amacını saptayamıyoruz. Ancak Rim-Sin'in Nippur'un ekonomisini merkeze bağlaması ve takvimi değiştirmesi, gerçekten de baskı kurmaya çalıştığını düşündürmektedir. Nippur'un ekonomik faaliyetlerinin Larsa tarafından denetlenmesi ile Charpin'in önerdiği (Charpin, 2021, s.105) kontrolcü ekonomi politikası bağdaşmaktadır. Rim-Sin, İsin'in fethi ve takvim değişikliğinin yanına bir de tanrı krallığını eklemiştir. Bu bağlamda ciddi bir baskı kurma çabası olduğunu öne sürebiliriz. Böylece Nippur'daki takvim değişikliğinin hem siyasi hem ekonomik hem de dini nedenlerin bir sentezi olduğu düşünülebilir.

Rim-Sin'in başarıları onun tanrı krallığının da önünü açmıştır. Rim-Sin Dönemi'nden gelen krali yazıtlarda kral, "*ni-tuk-nibru-KI*" yani "*Nippur'a saygı duyan prens*" olarak

anılır (RIME 4, s.270). Rim-Sin'in saltanatının onbir ve on dokuzuncu yılları arasında Nippur'un kontrolü İsin'in eline geçmiştir ve Rim-Sin'in ünvanı "*KA-sa$_6$-sa$_6$-ge-nibru.Kİ*" yani "*Nippur için içtenlikle dua eden çoban*" olarak değişir (RIME 4, s.270). Rim-Sin'in saltanatının yirminci yılında Nippur'un kontrolü tekrardan ele geçirilmiştir. Bu olayın neticesinde kralın ünvanlarına "*gu-un-kar-nibru.Kİ*" yani "*Nippur'a saygı duyan*" sıfatı eklenmiştir (Frayne 1990, s.270). Sonrasında Rim-Sin'in isminin başında dingir determinatifinin kullanılmaya başlandığı görülür ve Mieroop'a göre bu durum Nippur'un tekrardan ele geçirilmesiyle ilgili olabilir (Mieroop, 1993, s.67; Frayne 1990, s.270). Hammurabi'nin Larsa'yı ele geçirmesine değin Rim-Sin Güney Mezopotamya'nın en önemli figürü olarak varlığını sürdürmüştür.

3.1.4 Mari

MÖ 1800'lerin başlarındaki önemli kentlerden biri de Mari Krallığı'ydı. Kentin kuruluşu EH I-II (MÖ 2950-2650) dönemlerine tarihlendirilir (Margueron, 2014, s.25). Bu dönemlerdeki tarihi hakkında hiçbir şey bilinmemektedir çünkü herhangi bir yazılı belge keşfedilmemiştir (Margueron, 2014, s.25). Mari'yi önemli kılan etmen onun coğrafi konumudur. Mısır'dan ve Afganistan'dan getirilen değerli taşlar çoğunlukla (ki bunların arasında Mezopotamya'da özellikle seçkinler arasında gözde olan lapis lazuli de vardır) Mari'li ve Ebla'lı tüccarlarca Mezopotamya'ya getirilmekteydi (Aytan, 2023, s.2348). Kentin uluslararası ticaretteki rolü zenginleşmesini sağlamıştır (Bryce, 2014, s.18). Kentin tarihine dair en eski yazılı bilgiler ise yıkılış dönemine denk gelmektedir yani Akkadlı Sargon ve Naram-Sin'e. Çoğunlukla kentin Sargon değil Naram-Sin tarafından yıkıldığı kabul edilmektedir (Margueron, 2014, s.26; Bryce, 2014, s.16). Bu dönemden sonra kentin terk edilmiş veya küçülerek mütevazı bir şekilde varlığını sürdürmüş olabileceği düşünülmektedir (Margueron, 2014; Mieroop, 2018, s.91).

Mari'nin bir devlet olarak tekrardan ortaya çıkması MÖ on dokuzuncu yıllara denk düşmektedir. Bu dönemde yeni bir hanedan olan Simaliler tarafından yönetilen kentin tahtında Yahdun-Lim adında bir yönetici vardır (Mieroop, 2018, s.91). Ancak Yahdun-Lim bir suikast sonucu öldürülmüştür. Mari Kenti ise MÖ 1795'te I. Şamsi-Adad tarafından ele geçirilmiştir. MÖ 1776'da I. Şamsi-Adad'ın ölümüne değin Mari Krallığı Assur'un kontrolünde kalmış ve tahtında da I. Şamsi-Adad'ın oğlu Yaşmah-Adad oturmuştur (Mieroop, 2018, s.91). I. Şamsi-Adad'ın ölümü Mari'nin de kaderini değiştirmiştir hatta Şamsi-Adad'ın ölümü Assur Devleti'nin de ölümü anlamına gelmiştir.

Devletin zayıflaması Mari Krallığı'nın yönetimini ele geçirmek için bulunmaz bir fırsat sağlamıştır. Assur'un fethinden önce kenti yöneten aile geri dönmüştür. Muhtemelen Yahdun-Lim'in yeğeni veya torunu olan Zimri-Lim, Mari'ye bir ordunun başında dönmüş ve haberi alan Yaşmah-Adad paniğe kapılarak dağlara kaçmıştır (Bryce, 2014, s.21).

Zimri-Lim Mari tahtına geçtikten sonra karşısına dikilen ilk rakip Şamsi-Adad'ın oğlu İşme-Dagan'dır. İkili arasındaki rekabetin kökeninde ticaret yollarının kontrolü ve verimli toprakların paylaşılması sorunu vardır (Liverani, 2014, s.228). Bu rekabetin galibi ise Zimri-Lim olmuştur. Ticaret yollarındaki kritik noktalar olan Habur Üçgeni ve Sincar'ın eteklerini fethetmiş ve böylece İşme-Dagan'ı ticaretin dışında bırakmıştır (Liverani, 2014, s.228). Toplamda on üç yıl tahtta kalan Zimri-Lim, Mari'nin Hammurabi tarafından ele geçirilmesine değin Mari Krallığı'nı yönetmiştir.

Zimri-Lim Destanı'nda kral düşmanlarını "*Enlil'in düşmanları*" olarak tanımlar (NERE, Epic of Zimri-Lim [Guichard 2014]). Kral "*Enlil'in düşmanlarını kendi düşmanı haline getirdiğini*" ifade eder (NERE, Epic of Zimri-Lim [Guichard 2014] oi 17). Aynı destanda Anu ve Enlil'i art arda anar. Ayrıca bir yazıtının lanet formülünde de Anu ve Enlil'i birlikte anmıştır (Gültekin 2024, s.209). Zimri-Lim Destanı'nda kral amacına ulaştıktan sonra Enlil'e kurban kestiğini söylemektedir: "*Onlar yaşamadılar, öldüler. Kral amacına ulaştıktan sonra, Nunamnir'in huzuruna girdi. Ekisiqqa'da kurbanını kesti*" (NERE, Epic of Zimri-Lim [Guichard 2014], iv 5-6-7-8). Ayrıca bazı mektuplarda Zimri-Lim için "*Nunamnir'in sevgilisi", "An ve Enlil'in annesinin rahminde krallığa atadığı kişi*" ifadeleri geçmektedir (ARCHIBAB, T1021).

3.2 Hammurabi (MÖ 1792-1750)

Hammurabi MÖ 1792'de Babil tahtına oturmuştur. Hammurabi tahta geçmeden evvel Kiş, Sippar ve Borsippa kentleri selefleri tarafından fethedilmiştir. Hammurabi tahta geçtiğinde de bu kentler önemini korumaya devam etmiştir ancak Hammurabi'nin saltanatının ilk yıllarında Babil, Mezopotamya'daki rakipleriyle kıyaslandığında hala oldukça güçsüzdür (Mieroop, 2021, s.3). Kiş, Borsippa ve Sippar'ın köklü tarihleri, yaygın okuryazar sınıfları, prestijli tanrıları vardır (Dalley, 2021, s.1). Kiş Kenti Babil için askeri bir üs haline gelmiştir. Borsippa yaratıcı tanrılardan Tutu'nun kültünü temsil ediyordu ve ileriki yıllarda Babil tanrısı Marduk'un kültü için de önem arz edecektir. Sippar ise tıpkı Nippur gibi dini bir merkez olarak konumunu koruyordu ve Hammurabi'nin selefleri Sumu-la-El ve Sin-muballit, kızlarını Sippar'da *naditu* rahibesi

yapmışlardı (Dalley, 2021, s.27). Sonrasında naditu teşkilatına Hammurabi'nin kız kardeşi de dahil olmuştur. Babil krallarının akrabalarını Sippar'da rahibe olarak görevlendirmeleri, Akadlı Sargon'un, Larsa krallarının, III. Ur krallarının ve İsin krallarının kızlarını Nanna Tapınağı'na yollamalarıyla aynı sebepleydi; devletin prestijini arttırmak ve meşruiyet iddialarını güçlendirmek.

Hammurabi'nin ilk saltanat yılları sakin ve sessizdir. Babil hem kuzeyde hem de güneyde güçlü krallıkların arasında sıkışmış bir kenttir. Güney'de Larsa, doğuda Eşnunna ve Elam, kuzeyde Assur, kuzeybatıda ise Mari Krallığı vardır. Ancak bu parçalı devletler birbirleri ile de rekabet halindeydi ve Hammurabi diğer krallarla kıyaslandığında henüz ciddi bir tehdit değildi. Öyle ki Şamsi-Adad'ın saltanatı sırasında Hammurabi'ye gönderilen bazı mektuplar, Assurluların Hammurabi'yi bir müttefik olarak görse de kendileriyle eşit görmediklerini gösteriyor (Mieroop, 2021, s.7). Hammurabi'nin ilk yirmi sekiz yılı devletin içinde atılımlar yapmak ve tahtını güçlendirmekle geçmiştir. Babil'in iyi yöneticisi, adaleti sağlayan kral imajını pekiştiriyordu.

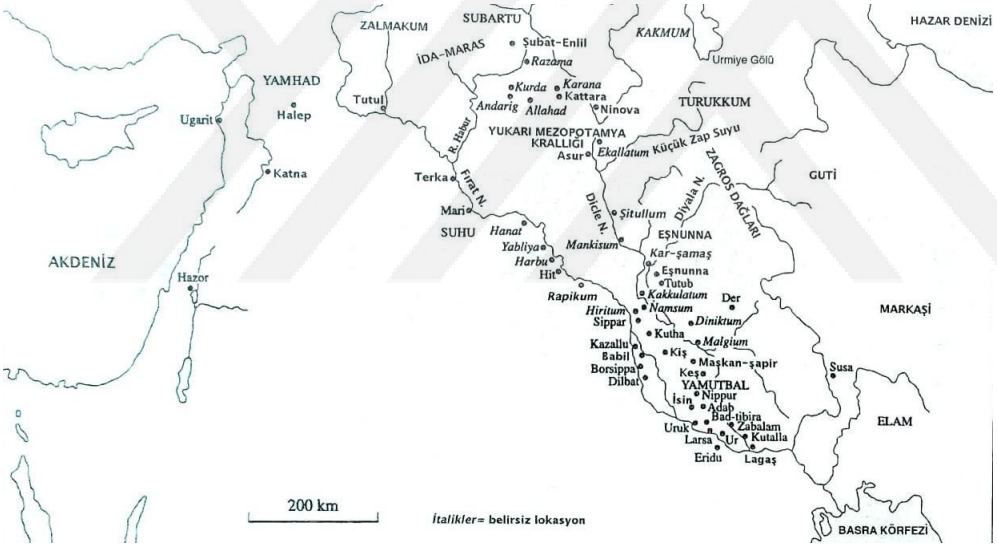
Şamşi-Adad'ın ölümünün ardından Mari Krallığı Zimri-Lim'in eline geçmiş, Eşnunna bölgenin en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Mari, Babil ve Elam bir ittifak kurmuşlardır. Hem Hammurabi hem de Zimri-Lim için en büyük tehdit olan Eşnunna, Elamlılar tarafından fethedilmiştir. Elam hükümdarı şimdi Hammurabi ve Zimri-Lim'i kendi safına çekmeye çalışıyordu. Ancak bunu yaparken Zimri-Lim ve Hammurabi'nin mümkün mertebe fazla yakınlaşmasını istemiyordu (Mieroop, 2021, s.25). Elam kralının sinsi planını gören Hammurabi ve Zimri-Lim, aralarında anlaşarak büyük bir koalisyon kurmuşlardır. Koalisyonda Ekallatum, Yamhad, Zalmakum, Babil ve Mari vardır. Bu savaş oldukça büyük olmalı çünkü Mari kralı Zimri-Lim ülkesindeki kabileleri de askere almak zorunda kalmıştır. Benzer şekilde Hammurabi de Elam'ın Upi Kenti'ni kuşatmasının ardından ülkesinde seferberlik ilan etmiş ve tüccarları bile askere almıştır (Mieroop, 2021, s.25). Tüm bu çabalara rağmen savaşın galibi Elamlılar olmuştur ancak Hammurabi gibi onlar da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Elam kralı ilkin barış yapmak ister hatta Larsa ve Eşnunna'ya karşı Hammurabi'yi destekleyeceğini bile söyler (Mieroop 2021, s.28). Hammurabi ise haklı olarak bu sözlere güvenmemiş ve şansı yaver gitmiştir. Elam ülkesindeki karışıklıklar ve isyanlar yüzünden Elamlılar geri çekilmiştir. Böylece Hammurabi zaferini ilan etmiştir: "*Hammurabi, kral, güçlü olan, Marduk'un sevgilisi, en büyük tanrıların kudretiyle Subartu, Gutium, Eşnunna ve Malgium'u seferber*

eden Elam ordusunu devirdi; Sümer ve Akkad'ın temellerini sağlamlaştırdı" (Dalley, 2021, s.70).

Elam tehditi ortadan kalktıktan sonra Hammurabi gözünü Larsa'ya dikmiştir. Elamlılara karşı savaşlarında onları desteklemeyen Rim-Sin, şimdi bu yeni ve güçlü kralı karşısında bulmuştur. Rim-Sin için bu bir sürpriz değildir çünkü Hammurabi ilk saltanat yıllarında Uruk ve İsin'e saldırdığını ve fethettiğini söylemektedir. Ancak Mieroop'a göre bu çabalar kalıcı bir etki bırakmamıştır ve yüzyıllardır süren çekişmelerin devamı niteliğindedir (Mieroop, 2021, s.32). Hammurabi'nin babası Sin-muballit de Rim-Sin'e karşı savaşmıştır; iki kral da geçmişteki ihanetleri unutmamıştır. Elam harekâtını takip eden MÖ 1763 yılında Hammurabi güneye karşı sefere çıkar. Bu seferde Zimri-Lim de Hammurabi'nin müttefikidir. MÖ 1763'te Nippur ve İsin kentleri ele geçirilir (Mieroop 2021, s.34). Hammurabi ardından Larsa'ya yönelmiş ve altı aylık kuşatma sonunda kent ele geçirilmiştir.

Görsel 3.1

Hammurabi Dönemi'nde Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2021, s.xi

Bundan sonra Hammurabi Eşnunna ve Mari'ye yönelmiştir. Zimri-Lim'in eski müttefiki Hammurabi, şimdi bir düşman olarak karşısına dikilmiştir. Saltanatının otuz birinci yılında Larsa'yı, otuz ikinci yılında Eşnunna'yı ve otuz üçüncü yılında ise Mari'yi fetheder (Liverani, 2014, s.241). Hammurabi artık tüm yüce tanrıların desteğini aldığını özgürce iddia edebilirdi: "*Kral Hammurabi, Anu ve Enlil'in yardımıyla ordunun önünde*

gitti, en büyük tanrıların kendisine verdiği yüce güçle, Emutbal topraklarını ve kralı Rim-Sin'i fethetti" (Dalley, 2021, s.70). Larsa fethedildikten sonra kent yıkılıp yağmalanmadı. Böylece Hammurabi Larsa'nın meşru hâkimi olduğunu iddia edebilirdi. Öyle ki Larsa yöneticilerinin listesi Kudur-mabuk'un oğullarından Hammurabi'nin oğluna uzanan bir kral listesini benimsemişti; bu listeyle birlikte Babil kralları Larsa tahtının meşru varisleri olmuşlardır (Dalley, 2021, s.70). Bu durum İşbi-Erra'nın Ur'u fethettikten sonra kendisini III. Ur Hanedanı'nın meşru varisi olarak göstermesine benzetilebilir.

Hammurabi'nin zaferleri Babil'i tarihinde ilk kez Mezopotamya için önemli bir kent haline getirmiştir. Fakat Hammurabi henüz Mezopotamya'daki kontrolünü tam olarak sağlayamamıştı çünkü zaferler çok hızlıydı ve savaşların ardından birçok köye baskınlar yapılıyor, isyanlar çıkıyordu (Liverani, 2014, s.241). Ayrıca Hammurabi'nin başarıları Babil'in olağanüstü askeri gücü veya ekonomisi sayesinde değil, Hammurabi'nin kurnaz ve dahice politik hamleleriyle ilişkilidir. Müttefikleri birbirine kırdıran, gerektiğinde denge politikası güden, gerektiğinde askeri olarak harekete geçen bir kraldır. Fakat şunu belirtmekte fayda var ki böylesi bir devlet kralına bağımlı olmaya meyillidir. Babil'in devlet tecrübesinin görece yeni olması, oturmuş bir bürokrasi, ekonomi ve askeri sistemden yoksun olunması, Hammurabi'nin ölümünü takip eden yıllarda Babil'in büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına neden olacaktır.

Tüm siyasi başarılarının yanı sıra Hammurabi dini anlamda da önemli bir figürdür. Babil'i de bu bağlamda dini bir merkez haline getiriyordu. Kentte birçok tanrıya aynı anda tapınılıyor ve tapınaklar yapılıyordu. Böylece tüm Sümer-Akkad ülkesinin kralı olduğunu ve ülkenin tüm saygın tanrılarına hürmet edildiğini gösteriyordu. Karizmasına, büyüleyici zaferlerine rağmen kendinden önceki krallar gibi tanrı-kral olduğu iddiasında bulunmamıştır. Hatta öyle ki tüm eylemlerinin yüce tanrıların buyrukları olduğunu ve kendisinin bir hizmetkar olduğunu dile getirmiştir. Yine de Hammurabi'nin döneminde halktan kimselerin; "*Hammurabi benim tanrımdır*", "*Hammurabi benim güneş tanrımdır*" gibi isimler taşıdığı ve krala bu şekilde hitap ettiğini gösteren kaynaklar vardır (Klengel, 2001, s.15; Mieroop, 2021, s.122). Elbette bunlar Hammurabi'nin tanrı-kral olduğunun kanıtı değildir. Ayrıca Hammurabi'nin ismi hiçbir zaman dingir determinatifiyle yazılmamıştır. Ancak halk arasında uyandırdığı etkiyi ve karizmasını göstermesi açısından önemlidir. Mieroop bu durumu Hammurabi'nin kırk iki yıllık saltanatıyla ilişkilendirmektedir. Eski Çağ için oldukça uzun bir süredir ve muhtemelen

koca bir nesil Hammurabi'nin saltanatında doğmuş, büyümüş ve ölmüştür (Mieroop, 2021, s.122).

3.3 Hammurabi, Marduk ve Enlil

Bu başlık altında Hammurabi'nin hükümdarlığı sırasındaki Enlil ve Marduk kültlerinin arasındaki ilişki tartışılacaktır. Marduk'un ilk kez Mezopotamya tanrılar panteonunda kendine bir yer edinmesi Hammurabi'yle birlikte olmuştur. Bazı modern çalışmalar bu durumun Enlil kültünü doğrudan etkilediğini, Marduk'un Enlil'in yerini aldığını iddia etmektedir; odaklanılacak olan tartışma da budur.

Henüz ismi Mezopotamya'da yeni yeni yankılanan bir tanrının Enlil'in yerini alabileceği iddiası niçin ortaya atılmıştır? Bu çalışmaya göre sorunun ardında Enuma Eliş anlatısının aktardığı Marduk imajı etkili olmuştur. MÖ ikinci binyılın sonlarında Enuma Eliş anlatısıyla birlikte resmen Mezopotamya tanrılar panteonunun lideri olan Marduk'un yükselişinin bir yerde, bir tarihte başlamış olması gerekir. Hammurabi Dönemi de bu soruya verilebilecek en makul cevaptır. Çünkü Hammurabi öncesi belgelerde Marduk belirsiz bir tanrıdır. Ancak özellikle Hammurabi Kanunları'nın giriş ve sonuç bölümlerinde ve krali yazıtlarında Marduk'un adının sıklıkla geçiyor oluşu ve Hammurabi'nin hem kendini hem de Babil'i Marduk ile ilişkilendirmesi, yüzyıllar sonra tanrılar panteonundaki kritik değişimin başlangıcı sayılmıştır. Başka bir ifadeyle Enuma Eliş anlatısı geriye doğru okunmaktadır.

Tartışmanın detaylarına geçmeden önce Marduk ile ilgili bazı bilgiler vermekte fayda var. *Marduk* ismi ^{d}*Amar-Utu,* ^{d}*Marutu,* ^{d}*Amar-Ud* (Enuma Eliş'te), ^{d}*Mar-utu,* ^{d}*Marutuk, Mar (u) duk, Marodakh* şeklinde yazılmaktadır. (Sommerfeld, 1982, s.10; Jacobsen, 1968, s.106; Oshima, 2011, s.42). Sommerfeld'e göre ismin kökeni Sümerce olabilir ve anlamı da "*Güneş tanrısının (Utu) genç boğası/yavrusu'dur*" (Sommerfeld, 1982, s.9). Ancak Marduk'un Güneş Tanrısı Utu/Şamaş ile hiçbir bağı bulunmamaktadır. Jacobsen'a göre ise ismi "*Güneşin Oğlu*" veya "*Rüzgârın Oğlu*" olarak çevrilebilir (Jacobsen, 1968, s.106). Fakat Jacobsen'ın önerisi Enuma Eliş anlatısını da bağlama dahil etmiştir, yani erken dönemler için "*Rüzgârın Oğlu*" ismi geçerli bir önerme değildir (Jacobsen, 1968, s.106). Sumu-la-El (1880-1845) döneminde Larsa'lı Sin-İddinam'ın (MÖ 1849-1843) tanrıça Ninisina'ya yazdığı bir mektupta, "*Marduk, Babil'in kralı, I-l-u-rugu'nun oğlu*" ifadesi geçmektedir (Oshima, 2011, s.45*).* Bu şaşırtıcı bir durumdur çünkü Marduk'un babası, Hammurabi'nin saltanatı sırasında ve sonrasında daima Enki/Ea olarak

kaydedilmiştir. *I-lu-rugu/Ilurugu* "*Nehir Sınavı (Ordali) Tanrısı'dır*" ve ismi de "*İnsanla karşılaşan/karşı karşıya gelen nehir*" anlamına gelmektedir (Frayne ve Stuckey, 2021, s.143). Oshima'ya göre bu durum Marduk'un erken dönemlerde cezalandırıcı bir tanrı olduğuna işaret etmektedir (Oshima, 2011, s.47). Marduk'un isminin Utu'yla olası ilişkisi ve Hammurabi öncesi kaynaklarda I-lu-rugu'nun oğlu olarak kaydedilmesi onun belirsiziliğini gösterir. Sommerfeld'e göre Marduk'un hem isminin hem kendisinin kökeni üçüncü binyıldaki kaynakların eksikliğinden dolayı hiçbir zaman tam olarak tanımlanamaz (Sommerfeld, 1982, s.11).

Marduk ismi üçüncü binyılın başları ve ortasında yani EH dönemlerindeki belgelerde mevcut değildir. Akkad Hanedanı Dönemi'nden gelen tapınak ilahilerinde de Babil'in veya Marduk'un ismiyle karşılaşılmaz (Lambert, 2013, s.251). Bol miktarda belge barındırmasıyla ünlü III. Ur Hanedanı Dönemi kayıtlarında da Marduk ismiyle karşılaşmayız (Sommerfeld, 1982, s.21; Lambert, 2013, s.250). Erken dönemdeki durumunu tam olarak bilemesek de muhtemelen Amurrular arasında tapınılan bir tanrıydı; elbette bunu gösteren somut kanıtlar yok, yalnızca bir varsayım. Marduk'un Hammurabi öncesindeki belirsizliği Oshima'ya göre (Oshima'ya göre Marduk EH dönemlerinden itibaren tapınılan bir tanrıdır ancak bu teoriyi destekleyecek herhangi bir somut delil yoktur) tanrının önemsiz olduğunun göstergesidir (Oshima, 2011, s.39).

Sumu-abum ve Sumu-la-El dönemlerinde birkaç metinde Marduk ismine rastlanmaktadır, ayrıca kişisel isimlerde de Marduk isminin kullanıldığı görülür, ancak bunların sayısı oldukça azdır (Sommerfeld, 1982, s.22). Teoforik bir unsur olarak kişisel isimlerde kullanımı ise ilk kez Sin-muballit'e rastlar (Sommerfeld, 1982, s.22). Üçüncü binyıldaki kaynakların yetersizliği Marduk'un rolünün ne olduğu, nasıl bir soy ağacına sahip olduğu, Babil'deki giderek artan öneminin ardında yatan nedenlerin neler olduğu gibi soruları cevapsız bırakır. Sommerfeld'e göre Sabium, Apil-Sin ve Sin-muballit dönemlerinde yavaş yavaş önem kazanmaya başlamış ve Hammurabi'yle birlikte tarih sahnesine adımını atmıştır (Sommerfeld, 1982, s.27).

3.3.1 Hammurabi ve Marduk

Marduk'un karanlık ve belirsiz varlığı Hammurabi'nın başarılarının ışığıyla aydınlığa kavuşur. Birçok araştırmacıya göre Marduk'un gerçek anlamda bir tanrı olarak ortaya çıkışı Hammurabi'yle birlikte olmuştur (örneğin: Pekşen, 2017, s.104; Schmökel, 1959; Lambert, 1984, s.1; Sommerfeld, 1982, s.27; Oates, 2015, s.71; Oshima, 2007, s.348).

Oshima'ya göre Hammurabi Dönemi'nde Marduk bir kent tanrısının yanı sıra Amurruların ulusal tanrısı haline gelmiştir (Oshima, 2011, s.39). Çoğunlukla Tanrı Amurru Amurruların baş tanrısı sayılırken niçin Marduk'un öne çıktığını tam olarak bilmiyoruz. Muhtemelen Babil'in başarısı Marduk'un öne çıkmasında etkili olan en önemli faktördü. Babil'in kent tanrısı Marduk, Babil'in başarılarından sonra ulusal tanrı statüsüne yükselmiş olabilir.

Hammurabi Dönemi'nde Marduk kültünde ne gibi değişiklikler olmuştur? Öncelikle yayılım alanının pek değişmediğini belirtmekte fayda var. Walter Sommerfeld'in tespitine göre güneye neredeyse hiçbir tesiri yoktur; İsin, Lagaş, Larsa gibi önemli kentlerin hiçbirinde Marduk'a dair bir iz bulunmaz (Sommerfeld, 1982, s.57). Diğer önemli kentlerden Sippar'da, Borsippa'da ve Lagaba'da çok az olmakla birlikte yer yer karşımıza çıkar (Sommerfeld, 1982, s.49). Nippur'da ise tanrılar panteonuna dahil edildiği görülür (Sommerfeld, 1982, s.59). Bu tablo Marduk kültünün, Hammurabi döneminde Babil ve Mezopotamya'nın kuzeyindeki birkaç şehirle sınırlı kaldığını gösterir. Güney Mezopotamya'da Nippur'un haricinde Marduk'a dair herhangi bir tapınak veya kült izi yoktur. Bu nedenle Hammurabi ve Şamşu-iluna dönemlerinde (MÖ 1749-1712) Güney ve Orta Mezopotamya'dan gelen belgelerin hiçbirinde Marduk ismiyle karşılaşmıyor oluşumuz şaşırtıcı değildir (Sommerfeld, 1982, s.61).

Tüm bu kaynakların yokluğuna rağmen birçok modern çalışma Hammurabi'nin döneminde Marduk'un tanrılar panteonunun başına geçirilmeye çalışıldığını, bazılarıysa Hammurabi Dönemi'nin Mezopotamya din tarihinde bir devrim olduğunu iddia eder. Örneğin Clay tarafından Hammurabi Dönemi'nde Marduk'un Enlil'in yerini aldığı iddia edilmiştir (1907, s.276). Hatta güneyin bir zamanlar Elamlılar tarafından yönetilmiş olmasının Marduk'un yükselişini "makul" hale getirdiğini söyler (Clay, 1907, s.276). Benzer şekilde Oshima da Hammurabi'yle birlikte Mezopotamya'da teolojik bir devrim yaşandığını iddia etmektedir (Oshima, 2007, s.348). Pekşen tarafından da Hammurabi'nin kendi otoritesini ülkeye yaymak amacıyla Marduk'un başında olduğu bir ideolojiyi yaymayı amaçladığı öne sürülmüştür (Pekşen, 2017, s.104).

Fakat Hammurabi Dönemi'nde Marduk kültünün yayılmadığı açıkça görülür. Ana kaynaklar neredeyse yalnızca Babil'den gelir ve daima Marduk'u bir kent tanrısı olarak gösterir, evrensel bir tanrı değil. Hartmut Schmökel (1959) *Hammurabi und Marduk* (Hammurabi ve Marduk) adlı çalışmasında konuyu detaylıca incelemiştir. Ona göre

Marduk panteona dahil edilse de geleneksel tanrıların hiçbirinin konumunda herhangi bir değişim görülmez ve Hammurabi'nin baskın tanrısı değildir (Schmökel, 1959, s.183). Güç daima Anu ve Enlil'e ait olarak kalmış ve ne Hammurabi ne de halefleri döneminde bu durum değişmemiştir (Schmökel, 1959, s.184). Marduk'a dair sorunlar Hammurabi'nin politikası bağlamında anlaşılır hale gelir. Marduk hiçbir zaman yüksek tanrılarla eşit tutulmaz. Onların yakınına konumlandırılır; bu Babil gibi nispeten yeni bir siyasi merkezi Mezopotamya'da kabul ettirmek adına izlenen bir politikadır.

Bu sırada elbette Marduk önem kazanmaya başlar. Ne tam anlamıyla panteonun başına geçer ne de etkisiz bir elemandır. Hammurabi'nin uzun saltanatı muhtemelen Marduk'un yavaş yavaş önem kazanmasını sağlamıştır. Oshima'ya göre Marduk görece daha önemsiz tanrıların kimliklerini sindirerek yükselmiştir. İlk dönemlerde ordali metinleriyle ve cezalandırıcı yönüyle anılan tanrı, Eridu'nun tanrılarından olan ve Enki ile ilişkilendirilen *Asalluhi/Asar-lu-he* (Enki'nin oğlu olarak da bilinir) ile birleşmiş ve bu yolla Enki'nin oğlu olarak anılmıştır (Frymer-Kensky, 1983; Oshima, 2007, s.349; Fraynve ve Stuckey, 2021, s.29). Hatta Sommerfeld'e göre Asalluhi'nin tapınımı da Marduk ile birleşmesinden sonra yaygınlaşmıştır (Sommerfeld, 1982, s.15). Stephanie Dalley'e göre Marduk'un yükselişini mümkün kılan Oshima'nın iddiasına benzer bir durumdur. Dalley, Marduk'un tanrıları doğrudan sindirmekten ziyade taklit ettiğini öne sürer; bu yolla halihazırda köklü tanrıları ve onların kültlerini Babil'de toplayabilmiştir (Dalley, 2021, s.50). Böylece hiçbir tanrıya meydan okumadan, onları yerinden etmeye çalışmadan kendine bir alan açmıştır.

3.3.2 Hammurabi Kanunları'na Göre Enlil ve Marduk

Marduk'un öne geçirildiğini destekleyen ve reddeden modern çalışmaların en önemli kaynağı Hammurabi Kanunları olmuştur. Hammurabi Kanunları, dönemin dini anlayışını kavramak ve incelemek için aydınlatıcı olmasının yanı sıra hem Marduk hem de Enlil'e dair önemli bilgiler barındırır, ancak kanun maddelerinde değil, ön söz ve son söz bölümlerinde atıf yapılır. Bu kaynağı değerlendirirken nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği oldukça sorunludur. Bazı çalışmalar niceliksel çıkarımlar yapmıştır (örneğin Schmökel, 1959; Sommerfeld, 1982). Hangi tanrının adının kaç kere geçtiğinden yola çıkılarak bir önem sırası yapılmıştır. Fakat bu çalışmaya göre tanrıların isimlerinin kaç kere geçtiği tanrıların önemine dair gerçek bir gösterge olamaz; önemli olan nicelikten

ziyade niteliktir. Bu bağlamda burada Hammurabi Kanunları söylem analizi yöntemiyle ele alınacak ve tanrıların niteliklerine odaklanılacaktır.

Hammurabi Kanunları'nın ön sözü (giriş olarak da adlandırılır) şu ifadelerle başlar: "*Yüce Anu, Annunakilerin kralı, Tanrı Enlil, göğün ve yerin efendisi*" (Aydın, 2017, s.23; Tosun ve Yalvaç, 1975, s.181). Bu ifade Hammurabi Kanunları'ndan önceki kanun ve reform metinlerinde de sık sık kullanılır.

> ***Urukagina Kanunları (Reformları)***: "*Kanun/Töre, o zamanlarda vardı, Enlil'in kahramanı Ningirsu, Urukagina'ya Lagaş Krallığı'nı verdiği zaman"*;
>
> ***Ur-Nammu Kanunları****: "Tanrı Anu ve Tanrı Enlil, Ur Krallığı'nı Tanrı Nanna'ya verdiklerinde*";
>
> ***Lipit-İştar Kanunları***: "*Tanrıların babası Anu ve tüm diyarların kralı, kaderleri belirleyen efendi Enlil, Anu'nun kızı, dindar kadın Nin-insina için, krallığı neşeyle dolu, parlak yüzü görünen, İsin diyarını kurup tanrı Anu'yu oraya yerleştirdikleri gün, ona hayırlı bir hükümdarlık ve Sümer ile Akkad'ın krallığını verdiler*". (Liverani 2014, s.194; Tosun ve Yalvaç, s.24, s.37; Foxvog 1994; Lambert 1975; Musallam 1965).

Muhtemelen Hammurabi de aynı geleneği izliyordu. En yüce tanrılar olan Anu ve Enlil'e övgüler sunmanın yanı sıra kent tanrısının yetkisinin ardındaki güç olduklarını vurguluyordu: "*Enlil, ülkenin kaderini tayin eden, Ea'nın büyük oğlu Marduk için, tüm ülkenin üzerinde Enlil'liği (hükümdarlığı) tayin etti, onu İgigiler arasında büyüttü ve Babil'in ismini andı, onu ülkede üstün yaptı*" (Aydın, 2017, s.23; Tosun ve Yalvaç, 1975, s.181). Bu ifade Enlil'in gücünün Marduk'a aktarılması olarak da yorumlanır. Örneğin Takayoshi Oshima bu ifadeyi Marduk'un egemenliğinin ilanı olarak kabul etmiştir (Oshima, 2007, s.348). Ancak Hammurabi Kanunları'ndan önceki kanun ve reform metinleri göz önüne alındığında, Enlil'in kent tanrılarına hükümdarlık yetkisi vermesi oldukça olağan bir durumdur ve hiçbiri Enlil'in yerine geçme iddiası taşımaz. Görüldüğü kadarıyla aynı durum Marduk için de geçerlidir. Ayrıca Enlillik'in Marduk'a verilmesi Enlil'in haklarından ve güçlerinden feragat ettiği gibi bir anlam da taşımamaktadır. Bu bağlamda Hammurabi'nin iktidarının ardındaki en temel gücün de Marduk değil, Enlil olduğu görülebilir (Sommerfeld, 1982, s.68). Hammurabi önsözün devamında kanunları yapma motisvasyonunu açıklar.

> "*Tanrı korkusu olan ben Hammurabi'yi, ülkede adaleti oluşturmam, şikâyet ve kötülüğü yok etmem, kuvvetlinin güçsüzü yok etmemesi, güneş gibi insanların üzerinde yükselmem, ülkeyi aydınlatmam, insanların gönlünü almam için, Anu ve Enlil adımı andılar. Tanrı Enlil'in*

çağırdığı çoban Hammurabi'yim ben. Bolluk ve zenginlik yığan, Nippur için her şeyi layığıyla yapan, E-kur'un saygılı koruyucusu, muktedir kral" (Aydın, 2017, s.24; Tosun ve Yalvaç, 1975, s.181-182).

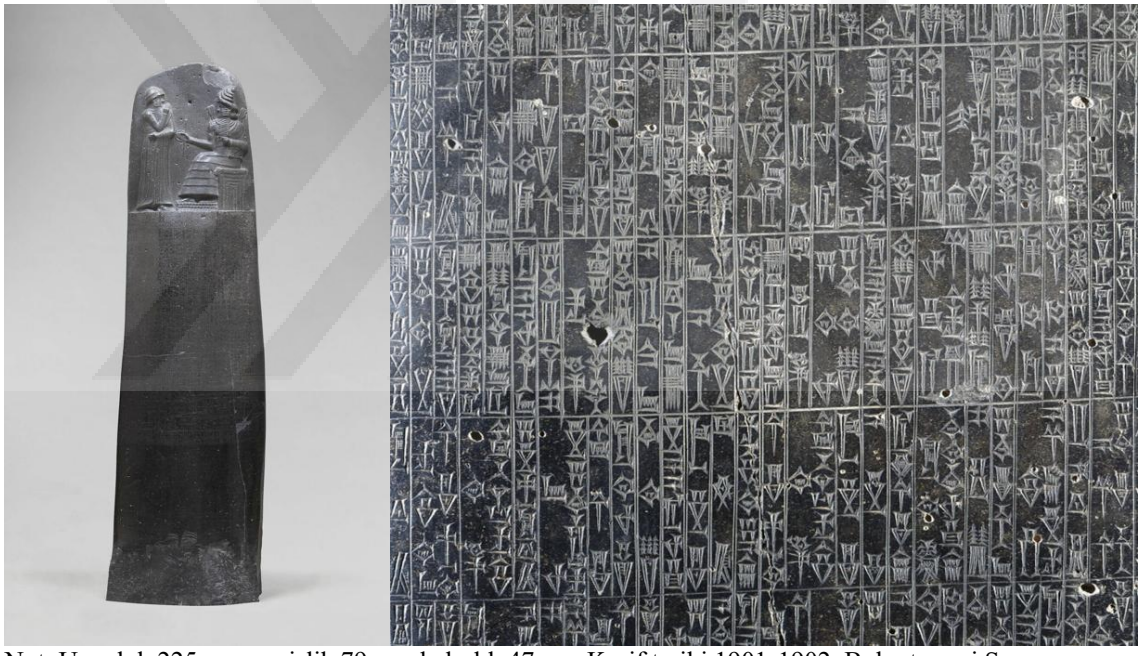
Yukarıdaki ifadelerin ardından çeşitli tanrılara övgüler sunulur:

"*Babil'in adını yücelten, Marduk'u memnun eden, Tanrı Sin'in yarattığı krallığın geleceğini, Ur şehrini geliştiren, güçlü Şamaş'ın sözünü dinleyen/itaat eden, Tanrıça Aya'nın tapınağını yeşerten, Şamaş için Ebabbar'ı yeniden yapan, Eanna'nın başını yükselten, Anu ve İştar için bolluk/zenginlik yığan, Egalmah'ın tapınağının bolluğunu arttıran*" vb. devam eder (Aydın, 2017, s.24-25; Tosun ve Yalvaç, 1975, s.182).

Ön sözün son ifadeleri ise şunlardır: "*Tanrı Marduk, insanları yönetmem ve ülkenin idaresini ele almam için beni görevlendirdiğinde, doğruluğu, adaleti ülkenin diline yerleştirdim, halkı sevindirdim*" (Aydın, 2017, s.30).

Görsel 3.2

Hammurabi Kanunları Steli

Not: Uzunluk 225 cm, genişlik 79 cm, kalınlık 47 cm. Keşif tarihi 1901-1902. Buluntu yeri Susa.
Kaynak: Musée du Louvre (Louvre Müzesi), SB 8, AS 6064

Görüldüğü üzere Anu ve Enlil ön söz boyunca mutlak otoriteler olarak anılmıştır. Marduk'un Hammurabi'ye verdiği yetki ise "insanlarla" sınırlıdır. Ülkeyi yönetme yetkisi yine Anu ve Enlil tarafından verilmiştir. Marduk'un Anu, Enlil ve Ea ile eşit olmadığı açıktır. En iyi ihtimalle tanrısal hiyerarşide dördüncü sıraya yerleştirilebilir.

Son söz de ön söz gibi ifadelerle başlar, "*Hammurabi, muktedir kral benim. Tanrı Enlil'in bana bağışladığı, 'Çoban Tanrısı Marduk'un' bana verdiği kara başlıları asla ihmal*

etmedim" (Aydın, 2017, s.108). En önemli otorite yine Enlil'dir, ön sözün aksine Anu'nun ismi ilk satırlarda anılmaz ve ikinci anılan tanrı Marduk olmuştur. Devam eden satırlarda; "*Marduk'un bana verdiği güçle aşağı ve yukarıdaki düşmanı söküp attım*", "*Tanrı Anu ve Enlil tarafından yükseltilen Babil Kenti'nde*" (Tosun ve Yalvaç, 1975, s.212; Aydın, 2017, s.108-109). İlksel nedenler görüldüğü gibi yine Anu ve Enlil'le bağlantılıdır. En üstün emirler Marduk'tan gelmez, Anu ve Enlil'in emirlerinin uygulayıcısı gibidir. Schmökel'e göre yüksek güçler Anu ve Enlil'de kalırken Marduk, Babil'deki yürütme yetkisini devralmıştır (Schmökel, 1959, s.184).

"*Hammurabi, efendisi Marduk'un sözüne uydu. Yukarıda ve aşağıda (yerde ve gökte?) Marduk'un isteğine, arzularına erişti. Efendisi Marduk'un gönlünü hoş tuttu*" (Tosun ve Yalvaç, 1975, s.213; Aydın, 2017, s.111). Buradan sonraki satırlar ön söze benzer biçimde çeşitli tanrılara ayrılmıştır, Şamaş, Enki, İnanna, Nergal vb. Uzun uzadıya dikilitaşa zarar vermek isteyenlerin başlarına gelebilecek çeşitli musibetler sıralanır. Son ifadeler şunlardır: "*Tanrı Enlil, bu kötülüklerle/lanetlerle onu lanetlesin. Hepsi hemen onu yakalasın (başına gelsin)"* (Tosun ve Yalvaç, 1975, s.217; Aydın, 2017, s.119).

Ön söz Marduk'un, son söz ise Enlil'in sözleriyle bitmiştir. Bu durum bir tesadüf müdür yoksa kasıtlı bir tercih midir bilmek mümkün değil. Belki de iki tanrı arasındaki paralelliklere vurgu yapmak, birbirlerinin tamamlayıcısı olduklarını göstermek için kasten yapılmıştır. Böylece Hammurabi'nin tıpkı siyasi hayatında yaptığı gibi dini hayatında da bir çeşit denge politikası güttüğü düşünülebilir.

Her ne kadar en tepedeki tanrılar değişmemiş olsa da bazı değişikliklerden söz edilebilir. Adı sanı bilinmeyen bir tanrı olan Marduk, Mezopotamya'nın binlerce yıllık tapınımı olan tanrılarıyla aynı satırlarda anılmakta, onlarla birlikte yönetimde aktif bir rol oynamaktadır. Öyle ki İnanna, Nanna gibi tanrılar bile Marduk'tan sonra gelmektedir. Ama hiçbir biçimde Enlil'in tahtına meydan okuduğu, onun yerine geçirilmeye çalışıldığı görülmez.

Hartmurt Schmökel'in dikkat çektiği bir nokta önemlidir. Şamaş'ın dikilitaşta Hammurabi'yle karşı karşıya durması tanrıların rollerine saygı gösterildiğine işaret eder (Schmökel, 1959, s.186). Hammurabi'nin denge ve belki de hürmet politikası olarak isimlendirebileceğimiz bu hareketi, Schmökel'e göre "*Babil'in tanrısı Marduk'u nispeten 'mütevazı' bir şekilde öne çıkarırken, eski ve güçlü tanrıları, rahip sınıflarını ve bilhassa*

Enlil'in yüksek onurunu zedelemeyecek şekilde planlanmıştır". (Schmökel, 1959, s.186; Elsen-Novak ve Novak, 2006).

Sommerfeld'e göre Hammurabi'nin ön söz ve son sözde anlattıklarından şöyle bir çıkarım yapılabilir; "*Babil'in görüşüne göre Babil ve Marduk'un yükselişi, siyasi ve askeri girişimlerin bir sonucu olmaktan ziyade, Anu ve Enlil'in kararlarının gerekli bir sonucu olarak algılanmaktadır*" (Sommerfeld, 1982, s.72). Sommerfeld'in yorumu oldukça isabetlidir çünkü Hammurabi gerçekten de hiçbir zaman eylemlerinin en temel sebebi olarak Marduk'a işaret etmez. Özetle sebep ve sonuç Anu ve Enlil'e bağlıyken, Marduk sürecin sorumlusudur.

3.3.3 Kraliyet Yazıtlarına Göre Enlil ve Marduk

Hammurabi'nin krali yazıtlarında ilk yıllar çoğunlukla inşa faaliyetlerinin kayıtlarından oluşur. Birçoğu Sippar'daki inşa faaliyetlerini ilgilendirir ve Tanrı Şamaş'a odaklanmıştır, Marduk'un adı bir kez geçmektedir (RIME4, E4.3.6.2). Krali yazıtlarda ilk kez yirmi beşinci veya yirmi dokuzuncu saltanat yılına denk gelen bir kayıtta Enlil'in ismiyle karşılaşılır (RIME 4, E4.3.6.2).

> "(*1-5) Göğün ve yerin efendisi Enlil için, tanrıların kralı, efendim, (6-14) Hammurabi, prens, Enlil'in gözdesi, Ninlil'in sevgili çobanı, saygılı, Şamaş'a kulak veren, Marduk'u memnun eden, bilge kral, Babil'in kralı, mütevazı*" *(15-19) Enlil bana ülkeyi ve halkını yönetmem için verdiğinde ve dizginlerini bana emanet ettiğinde, (20-23) O zaman, sevdiği Babil Kenti'nde onu memnun edecek bir tahıl ambarı inşa ettim*" (RIME 4, E4.3.6.3).

Frayne'e göre Babil'de Enlil için bir tahıl ambarı inşa edilmesi Hammurabi'nin Nippur tarafından tanındığı anlamını taşıyor olabilir veya yalnızca bir tesadüftür (Frayne 1990, s.336).

Larsa'ya karşı kazanılan zaferin neticesi olarak dikilmiş bir taş blok, Hammurabi'nin otuz birinci yılına denk düşer. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir;

> "(*1-11) Hammurabi, güçlü adam, yiğit kral, dört diyarı barışa kavuşturan kral, An'ın gözdesi, muhteşem olmasını sağlayan… Enlil'in? (12-17) Tanrılar An ve Enlil onun kaderini yücelttiğinde ve büyük tanrılar onun ismini andığında (18-28) Zincirleriyle düşmanı bağladı, silahıyla kendisine düşman olan orduyu vurdu, savaşta, kötü ülkeyi katletti. Gücüyle itaatsizleri alt etti* (RIME 4, E4.3.6.4).

Hammurabi'nin otuz üçüncü saltanat yılı Nippur ve güneyindeki kentler için hayli önemli olan *Hammu-rāpi-nuhuš-nišl* kanalının kazılmasını anlatır.

> *(1-9) Hammurabi, yüce kral, Babil'in kralı, dört bir yana barış getiren, Tanrı Marduk'un zaferini sağlayan, onu memnun eden kral (10-16) Tanrılar Anu ve Enlil bana Sümer ve Akkad topraklarını yönetmem için verdiklerinde ve dizginlerini emanet ettiklerinde, 'Hammu-rāpi-nuhuš-nišl' (Hammurabi halkın bolluğudur) kanalını kazdım, bu kanal Sümer ve Akkad topraklarına bol su getiriyor*" (RIME 4, E4.3.6.4).

Hammurabi'nin otuz altıncı saltanat yılı:

> *"(1-6) Ben Hammurabi, Anu'nun krallıkla örttüğü ulusun kralı, Enlil'in yüce kaderini belirlediği, saygıdeğer, büyük tanrılara coşkuyla ibadet eden, Sumu-la-El'in soyundan gelen, Sin-muballit'in kudretli varisi (7-16) kudretli kral, Babil'in kralı, tüm Amurru topraklarının kralı. Anu ve Enlil'in yüce fermanlarıyla, Utu ve İşkur'un yardımıyla, Marduk'un yüce kudretiyle ben, Zababa ve İnanna'nın ışığını aşan bir güç yarattım*" (RIME 4, E4.3.6.10).

Hammurabi'nin kırkıncı saltanat yılına tarihlenen yazıt Hammurabi'nin başarılarını ve gücünün korkutucu doğasını anlatır. Yazıtın 12-26. satırlarında Hammurabi, "*ismi Anu tarafından zikredilen kral, kaderi Enlil tarafından yücelikle belirlenen kral*" ifadeleri geçer, Marduk'un ismiyle karşılaşılmaz.

Hammurabi'nin saltanatının kırk üçüncü yılına tarihlendirilen yazıt Sippar'daki bir duvarın onarımını anlatır.

> *"(1-10) Ben Hammurabi, kudretli Babil kralı, dört diyarın kralı, ülkenin kurucusu, yaptıklarıyla Şamaş ve Marduk'u memnun eden kral (buradan sonraki kısım duvarın onarımını anlatır). (25-30) Ben Hammurabi, ülkenin kurucusu, yaptıkları Şamaş ve Marduk'u memnun eden. (31-35) Sippar ve Babil'in sonsuza dek huzurlu bir yerde yaşamasını sağladım. (36-39) Ben Hammurabi, Şamaş'ın gözdesi, Marduk'un sevgilisi (40-46) geçmişin krallarının yapmadığını, hiçbir kralın yapmadığını yaptım, efendim Şamaş için, görkemli bir biçimde yaptım*" (RIME 4, E4.3.6.12).

Hammurabi saltanatının otuz birinci yılında güney kentlerini ele geçirmiştir. Ardından buradaki tapınakların hamiliğini üstlenmiştir. Aşağıdaki yazıtların kesin tarihleri belirsizdir. Kesin olan saltanatının otuz birinci yılından sonra yazılmış olmalıdır (RIME4, E4.3.6.12).

Larsa'da Utu'nun (Şamaş) tapınağı Ebabbar'ın onarımını anlatan bir yazıt:

> "(*1-3) Tanrı Utu için, yerin ve göğün efendisi (4-16) Hammurabi, An tarafından çağırılan, Enlil'e kulak veren (dinleyen), Utu'un gözdesi, Marduk'un sevgili çobanı, güçlü kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akkad topraklarının kralı, dört diyarın kralı, yüce tanrıların mabedlerini onaran kral*" (RIME4, E4.3.6.14).

İnanna'nın Zabala tapınağının inşası:

> *"(1-4) Zabala'nın tanrıçası İnanna, ışığı göğü ve yeri saran (5-20) Hammurabi, Anu tarafından çağırılan, Enlil'i dinleyen, Utu'nun gözdesi, Marduk'un sevgili çobanı, İnanna'nın yüreğindeki sevgili prens, güçlü kral, Babil kralı, Sümer ve Akkad topraklarının kralı, dört diyarın kralı, büyük tanrıların tapınaklarını onaran kral"* (RIME4, E4.3.6.14).

Borsippa'da Marduk için inşa edilen bir tapınağın kaydı:

> *"(1-7) Tanrılara bolluk veren, Esagil ve Ezida'nın efendisi, büyük Tanrı Marduk için (8-19) Hammurabi, Anu tarafından çağırılan, Enlil'i dinleyen, Şamaş'ın gözdesi, Marduk'un sevgili çobanı, Sümer ve Akkad topraklarının kralı, dört diyarın kralı (20-26) Enlil, ülkenin topraklarını ve insanlarının dizginlerini eline verdiğinde (27-33) Yaratıcısı Marduk için, sevgili şehri Borsippa'da ışıldayan Ezida Tapınağı'nı inşa etti"* (RIME4, E4.3.6.17).

Borsippa Yazıtı olarak da adlandırılan bu yazıtta Marduk "tanrılara bolluk veren" olarak anılır. Hammurabi'nin siyasi başarıları Mezopotamya'yı birleştirmiştir. Özellikle kanunlar konusundaki titizliği onun yalnızca bir fatih değil, aynı zamanda iyi bir yönetici olma isteğini gösterir. Toplumsal düzeni tahsis etmiş olan Hammurabi, Babil'in kent tanrısı Marduk'a da benzer bir rol biçmek istemiş olabilir. Hammurabi Babil'i hem siyasi hem de dini bir merkez haline getirmek istiyordu ki henüz Nippur'u ele geçirmeden önce Babil Kenti'nde Enlil için bir tahıl ambarı inşa ettirmesi buna işaret edebilir. Enlil'in yanı sıra İnanna, Utu, Şamaş, Anu için de adaklar ve sunular yapılan Babil, kentin tanrısı Marduk'a da "*tanrılara bolluk veren*" ünvanını kazandırmış olabilir (Sommerfeld, 1982, s.74).

Hammurabi'nin otuz birinci saltanat yılından sonraki tapınak kayıtlarında dikkat çeken bir husus vardır. Utu'nun Ebabbar Tapınağı'nın onarımını anlatan yazıtta Marduk Utu'dan sonra anılır. Ancak İnanna'nın tapınağı söz konusu olduğunda İnanna'dan önce anılır. Hatta Borsippa'da kendi tapınağını anlatan yazıtta bile Utu/Şamaş'tan sonra anılmıştır. Belli ki Babil için Şamaş daima Marduk'tan üstün bir tanrıdır; aynısı en az Şamaş kadar köklü ve saygın bir geçmişi olan İnanna için geçerli değildir.

Genel manzaraya bakıldığında ilk göze çarpan Hammurabi'nin istikrarlı bir şekilde Anu ve Enlil'e bağlılığını dile getirmesidir. Bu durum Mezopotamya dini geleneğini takip ettiğinin göstergesidir. Anu ve Enlil Hammurabi'nin yazgısını belirlemiş, ona ülkenin dört bir yanında hükümdar olma gücünü bahşetmiştir. Marduk'a ise insanlığın yönetimi verilmiş ve Marduk da bunun uygulayıcısı olarak Hammurabi'yi seçmiş, ona güç kazandırmıştır.

Bir diğer dikkat çekici husus ise Marduk'un büyük tanrılarla birlikte sürekli anılıyor oluşudur; özellikle Sippar'daki onarımlar ve inşaat faaliyetlerini kaydeden yazıtlar Şamaş ve Marduk'u birlikte anmaktadırlar. Schmökel'in tespit ettiği üzere aynı "*Marduk-Şamaş formülasyonu*" Hammurabi Dönemi'ndeki bazı mektuplarda da görülür (Schmökel, 1959, s.191). Bu durum çoğunlukla Marduk'un meşruiyetinin kuvvetlendirilmesi için yapılan bir uygulama olarak yorumlanmıştır (Schmökel, 1959; Sommerfeld, 1982; Oshima, 2007).

Hem Hammurabi Kanunları hem de krali yazıtlar benzer bir tablo sunar. En büyük iki tanrı Anu ve Enlil olarak sabit kalmıştır, onları takiben kanunlara göre Enki, krali yazıtlara göre Şamaş gelir. Krali yazıtlarda Şamaş'ın öncellenmesi muhtemelen siyasi ve ekonomik nedenlerledir, o yüzden Enki'nin üçüncü sırada olduğunu düşünmek daha gerçekçidir. Marduk ise neredeyse her zaman dördüncü sırada anılan bir tanrı olmuştur. Bu durum Marduk'un önem kazandığını kanıtlar. Üçüncü binyılın isimsiz, belirsiz tanrısı, şimdi Mezopotamya'nın yüce tanrılarıyla birlikte yönetimde pay sahibidir.

En başta ortaya konan soru Marduk'un Enlil'in yerine geçip geçmediği, Mezopotamya tanrılar panteonun baskın lideri olup olmadığıydı. Marduk'un önem kazandığı aşikâr. Fakat Hammurabi Dönemi'nden gelen kaynaklar Marduk'un tanrılar panteonunun zirvesine yerleştirilmeye çalışıldığını gösteren ibareler barındırmıyor. Büyük tanrılarla birlikte anılmasına ve benzer sıfatlara sahip olmasına rağmen en yüksek tanrılarla eşit sayılmamıştır (Sommerfeld, 1982, s.81). Schmökel'e göre hem teofor isimler hem tapınımlar hem adaklar ve sunular hem de mektuplar dikkate alındığında *"Hammurabi'nin yönetimi altında Marduk'un rolünün neredeyse her yerde önemsiz olduğu sonucuna ulaşılabilir*" (Schmökel, 1959, s.202). Elbette bu metinsel belirsizlik ve eksiklikler tesadüfi olabilir, yani Marduk aslında görünenden daha önemli bir konumda olabilir (Sommerfeld, 1982, s.26). Bir "kent tanrısı" olarak Marduk önem kazanmış, Hammurabi'nin hükümdarlığı sırasında Babil'in kazandığı önem sayesinde panteonda en büyük tanrılarla birlikte anılmıştır. Yine de bu "üstünlük" iddiasının Babil'in dışına yayılmadığı göz önüne alındığında, Marduk kültünün Enlil'in konumunda önemli bir değişikliğe yol açmadığı söylenebilir.

3.4 Nippur ve Sippar

Jacobsen Mezopotamya tarihindeki üç ana evreye dikkat çeker. İlk evre dördüncü binyıla tarihlenir. Bu evrede ibadet ve tapınma ekonomik olarak hayatta kalmanın koşuludur

(Jacobsen, 2017, s.36). Ölen ve dirilen, doğurganlıkla ilişkilendirilen tanrı-tanrıçalar (örneğin Dumuzi-İnanna) tipik figürlerdir (Jacobsen, 1976, s.36). Jacobsen'a göre kralın yalnızca acil durumlarda görev aldığı, devlet mefhumunun tam olarak oturmadığı bir dönemdir (Jacobsen, 1976, s.36). İkinci evre üçüncü binyıla tarihlenir. Tanrıların birer hükümdar şeklini aldıkları, güvenlik ihtiyacının zorunlu ve zorlayıcı bir hal aldığı dönemdir (Jacobsen, 1976, s.36). Bu dönemde iç ve dış tehditler kronikleştiğinde krallık makamı artık kalıcı hale gelmiştir. İxanhua Wang'a göre "bu dönemde başta Enlil olmak üzere Nippur'daki yönetici tanrılar panteonun baskın ve tipik tanrılarıdır" (Wang, 2011, s.29). Üçüncü evre ikinci binyıla tarihlenir. Bireyin servetinin önem kazandığı ve ekonomik ihtiyaçlarla güvenlik ihtiyacının rekabet edebilecek düzeye geldiği dönemdir (Jacobsen, 2017, s.36).

III. Ur Hanedanı'nın yıkılışı Mezopotamya ekonomik hayatında kritik dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönüşümler arasında ilk göze çarpan tarım, ticaret ve zanaatta özel girişimlerin artmasıdır (Klengel, 2001, s.71). Klengel'a göre bu girişimler bir tür "burjuvalaştırma süreci" bile olabilir (Klengel, 2001, s.71). III. Ur Hanedanı'nın çöküşü Mezopotamya'da genel bir istikrarsızlık yaratsa da merkezi devletin yokluğu bireysel girişimler için bir alan, hatta bir fırsattır. Bu değişim bazen Amurrulara atfedilmiştir, ancak Yoffe'ye göre Ur'un düşüşü yeni siyasi stratejilerin yanı sıra başka arayışları da gerektirmiştir ve bunların başında farklı ekonomik yapıların ortaya çıkarılması vardır (Yoffe, 1995, s.297). Yani herhangi bir kavme, kente atfedilemeyecek kadar genele yayılan bir değişimdir. Yoffe, Assur Ticaret Kolonileri'nin de aynı dönemlerde ortaya çıkmasının bahsedilen ekonomik değişimlerin sonucu olabileceğini, hatta merkezi devletin yokluğu sayesinde bu girişimin başarılı olduğunu öne sürer (Yoffe, 1995, s.297).

Yukarıda bahsedilen değişimlerin Sippar ile özel bir ilişkisi vardır. Sippar'ın birkaç uydu kasabadan oluşan bir yerleşimin ana merkezi olduğu düşünülmüktedir (Charpin, 1988, s.13). Kent, Güneş Tanrısı Şamaş (Utu) ile özdeşleşmiş bir kenttir. Şamaş, Güneş'in aydınlatıcı ışınları ve adalet arasında kurulan ilişkiden ötürü daima hukuki uygulamaların ilahi hamisi olmuştur (Shepperson, 2021, s.55). Tapınağı *Beyaz Ev* anlamına gelen *E-babbar*'dır ve adaletin sembolü olduğu düşünülen bir testere ile özdeşleştirilir (Lambert 1990, s.124; Erdoğan, 2024, s.277). Sippar'ın Nippur'a benzer bir statüsü vardır. Ordusu veya hanedanı yoktur, kutsal bir kent olarak varlığını sürdürür. Yine de Nippur'un dini statüsüyle kıyaslanabilecek bir dini statü değildir. Çünkü görüldüğü kadarıyla Şamaş

hiçbir zaman panteonun lideri olmamış veya böyle bir şey iddia edilmemiştir (Gültekin, 2024, s.205). Ancak ikinci binyıldan itibaren daha farklı bir özelliğiyle öne çıkar, o da ticari hayattaki rolüdür.

Sippar'da naditular adı verilen bir grup rahibe bulunmaktadır. Ancak alışılageldik rahibe imajından farklıdırlar. Bahsi geçen rahibelerin faaliyetleri dönemin ekonomik hayatına ışık tutan en önemli unsurlardan birisidir. Çünkü naditular tanrıya bağlılıkları ve sorumluluklarının yanında ticari hayatta da faaliyet göstermişlerdir. Naditular çoğunlukla toplumun üst tabakalarından gelen kimselerdir, hatta aralarında Hammurabi'nin kız kardeşi de bulunmaktadır (Sharlack, 2007, s.68). Üst katmanın yanı sıra orta sınıf gibi gözüken sosyal tabakalardan gelenler de vardır; bunlar genellikle kuyumcuların, katiplerin, hekimlerin, kahinlerin, askeri yetkililerin, yargıçların vb. kızlarıdır (Sharlack, 2007, s.68). Naditu organizasyonunun Sippar'daki özellikle zengin ailelere bir katkısı vardır. Naditular tapınağa geldiklerinde rahibelerin ailesi tapınağa bir çeyiz verirdi ancak bu çeyiz nadituya ait kalırdı, tapınağın mülküne geçmezdi (Klengel, 2001, s.137). Naditu'nun mirası da ölümünden sonra erkek kardeşlerine, yeğenlerine, kuzenlerine dönerdi. Böylece mirasın bölünmesi engellenirdi (Harris, 1976b, s.132).

Sippar'daki ticari faaliyetler naditularla da sınırlı kalmamıştır. Kente çok sayıda yabancı kökenli köleler, kölelerin sahipleri, kısa süreliğine ticari işlerini halletmek için gelen yabancı tüccarlar ve kalıcı olarak yerleşmeye gelen tüccarlar vardır (Harris, 1976a, s.148). Aynı zamanda Sippar'da bu tüccarları denetlemekle görevli yetkililer de bulunmaktadır (Harris, 1962, s.1). Dalley'e göre bu tapınakların getirdiği bankacılık zenginliği Babil'in gelişiminde kritik bir öneme sahip olmuşlardır (Dalley, 2021, s.61). Hatta E-babbar'ın dünyanın ilk bankası olabileceği de düşünülmüştür (Bromberg, 1942, s.78). Mezopotamya'da tapınakların dini merkez, mahkeme, okul ve arşiv deposu olmasının yanında ticari olarak da önem arz ettikleri zaten bilinmektedir. Sippar'daki naditu teşkilatı ise (naditular Mezopotamya'nın çeşitli yerlerine dağılmışlardır ancak en yoğun ve en iyi belgelenmiş yer Sippar'dır) görüldüğü kadarıyla tapınağın ticari etkinliğini bir üst boyuta taşımıştır (Sharlack, 2007, s.68).

Sippar'ın hem dini hem de ekonomik önemi Eski Babil Dönemi'nde kralların şehre özel bir özen göstermesine neden olmuştur. Hammurabi'nin kraliyet yazıtlarında Sippar'ın onarımından sık sık bahsedilmesi, Şamaş'a büyük bir hürmet gösterilmesi de bu

sebepledir. Öyle ki Hammurabi'nin halefi Şamşu-iluna'nın adı, "*Şamaş tanrımızdır*" anlamına gelmektedir (Radner, 2021, s.64).

Mezopotamya'nın hem siyasi hem de ekonomik ekseninin Orta ve Kuzey Mezopotamya'ya doğru kaydığı görülebilir. Sippar'ın öne çıkmasında ekonomik ve dini saiklerin yanı sıra coğrafi konumu da etkili olmuş olmalıdır çünkü Babil'in komşusudur. Hiçbir zaman dile getirilmese de kuzeyde yeni bir Nippur vardır. Hammurabi'nin krali yazıtlarında görüldüğü üzere dini merkez olarak daima Sippar öncellenmiştir. Sippar'daki onarım faaliyetlerine benzer uygulamalar güneyde Larsa'da, Utu'nun tapınağı için yapılmıştır. Enlil için ise bilinen tek girişim Babil'deki tahıl ambarıdır. Hammurabi her ne kadar Enlil'e hürmette kusur etmese ve muhtemelen Nippur'un bakımıyla ilgilense de Nippur'u bir dini merkez olarak Sippar'ın önüne koymadığı açık ve anlaşılırdır.

3.4.1 Nippur Taciri: Enlil

Enlil'in çeşit çeşit ismi, sıfatı, ünvanı olduğundan daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Tanrının çok yönlü kişiliği Mezopotamya'yı ilgilendiren hemen hemen her konuya odaklanmıştır. Yine de Enlil'i doğrudan ticaretle ilişkilendiren anlatılara pek rastlanmaz. Ancak Eski Babil Dönemi'ne ait bir anlatıda Enlil bir "tüccar tanrı" olarak tasvir edilmiştir. "*Enlil, engin toprakların tüccarıdır. Efendi'nin terazileri cömertçe tartar, Efendi'nin ağırlıkları… tutabilir. Oturduğu yerden şehirleri yağmalar, Uyuduğu yer emirler için önemlidir*" (Civil, 1976, s.73, alternatif bir çeviri için bkz. Pritchard, 1969, s.576). *"Enlil, sen yüce lidda (tahıl ölçeği) ölçüsünü getiriyorsun, insanları sepetlere dolduruyorsun, Ey ülkenin efendisi, sen bariga ölçüsünü getir, sen de ticaret için sepetleri taşı. Enlil, sadık olanları hainler karşılığında takas ediyor* (Civil, 1976, s.76).

Enlil'in ticari faaliyetlerdeki rolü siyasi hayattakine benzetilmiştir. Tıpkı bir kralın tebaasına talimatlar vermesi gibi Enlil de tüccarlara talimatlar vererek ticari hayatta var olur. Bunun yanında hainleri tıpkı bir tüccar gibi sadık olanlarla takas eder. Böylece ülkeyi hain ve düşmanlardan arındırır. Faaliyetlerini Nippur'dan yürütür ve uzak yerlerle yapılan ticaret için aracıları kullanır.

Gültekin'e göre (2024, s.203) Enlil'in bir tacir olarak anılması Nippur'un ticaret yolları üzerinde olmasıyla ilgilidir. Faktörlerden birinin bu olduğu kesin olmakla birlikte tek faktör coğrafi konum olmayabilir. Çünkü Nippur'un coğrafi konumu bahsi geçen metin yazılmadan önce de aynıydı ancak Enlil ticari faaliyetlerle doğrudan

ilişkilendirilmiyordu. Öyleyse bu metnin yazılmasının ardında başka ne gibi nedenler olabilir sorusunu sormak gerekiyor.

Bahsedildiği üzere Mezopotamya ikinci binyılda ekonomik hayatında kritik bir dönüşüm yaşamıştı. Bu dönüşümden en çok yararlanan ise Orta ve Kuzey Mezopotamya idi (özellikle Assur ve Sippar). Nippur rahip sınıfı ticari etkinliklerle anılan veya ticarette oynadığı rolüyle öne çıkan bir sınıf değildir. Çoğunlukla Enlil'in getirmiş olduğu saygınlık dolayısıyla zaten Nippur'u himaye edecek, bakımıyla ilgilenecek, tayın ve hayvan yollayacak bir kral, bir hanedan daima vardı. Fakat ikinci binyıldaki bireysel girişimler ve naditu teşkilatının eylemleri Nippur rahip sınıfını teşvik etmiş olabilir. Bu sebeple de Enlil'i geleneksel rolünün dışına çıkararak bir tüccar olarak tasvir etmeye çalışmış olabilirler. Bu yolla siyasi hayatta olduğu gibi ticari hayatta da etkin bir rol üstlenmek istemişlerdir.

Burada iddia edilenlerin aksine Miguel Civil, Enlil'in tüccar olarak anılmasının sıradışı olmadığını çünkü *An=Anum* listelerinde *dam-gar* (tüccar) olarak kaydedilmiş olmasını öne sürer (Civil, 1976). Fakat An=Anum listeleri ikinci binyılın sonlarına doğru (MÖ 1300'ler) derlenmiştir (Lambert, 1975; Asher-Greve ve Westenholz, 2013, s.99). Yani An=Anum'da tüccar sıfatının olmasının nedeni bahsi geçen "Tacir Enlil" adlı metin olabilir. Bu sebeple Enlil'in "tacirliği" hala şüphelidir. Ayrıca Enlil'in yine tüccar tanrı olarak anıldığı ve muhtemelen birinci binyıla tarihlenen metin, yukarıda incelenen metinle bağlantılı olabilir (bkz. CTMMA II, MMA 86.11.182).

Anlatı ilkin Eski Babil Dönemi'nde ticari faaliyetlerin ve tüccarların Mezopotamya toplumunda merkezi bir rol oynadıklarını gösterir. Ele alınan metne göre bu rol öylesine önemlidir ki Tanrı Enlil ticari etkinliklerle bizzat ilgilenir. Enlil'in tacir sıfatı çağın değişen şartlarına adaptasyon sağlamak için yaratılan bir tanımlama olabilir.

Görüldüğü üzere bu sıradışı anlatının arkasında çok faktörlü sorunlar yatmaktadır. Ticari ve siyasi eksenin Orta ve Kuzey Mezopotamya'ya kayması güney kentlerinin geri planda kalmasına neden olmuş olabilir ki Şamşu-iluna'nın saltanatı sırasında çıkan isyanın ardında ekonomik nedenler olduğu düşünülmektedir (Jursa, 2017, s.29; Mieroop, 2018, s.103). Elbette metnin yazılış tarihi net olarak bilinmediğinden kesin bir şey söylemek zor; isyandan önce de yazılmış olabilir sonra da. Bu çalışmaya göre bahsi geçen metnin kaleme alınmasının altında, Mezopotamya'nın tamamını etkileyen ekonomik değişimler yatmaktadır.

3.5 Şamşu-İluna (MÖ 1749-1712)

Şamşu-iluna, babası Hammurabi'nin kurduğu büyük devleti korumakla yükümlüydü. Ancak onun döneminde Babil birçok farklı krizle karşı karşıya kalmıştır. Şamşu-iluna'nın saltanatının dokuzuncu yılında (MÖ 1741) Güney Mezopotamya'da isyanlar patlak vermiştir. İsyanın baş aktörü, Larsa kralı I. Rim-Sin'in yeğeni olan veya I. Rim-Sin'e atfen kendisine Rim-Sin ismini vermiş olan II. Rim-Sin'dir (Gadd, 1965; Mieroop, 2018). İsyanın ardındaki nedenlerden birinin Güney Mezopotamya'da MÖ on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan kuraklık sorunu olduğu düşünülmektedir (Twiss, 2017, s.1). II. Rim-Sin'in tahta çıktığı yıla tarihlenen bazı metinlerde tahılın yüksek fiyatından şikâyet edilmesi de bu görüşü desteklemektedir (Bealieu, 2018, s.100). Aynı dönemde köleliğin, kredi ve kira belgelerinin arttığı da bilinmektedir (Harris, 1976, s.145; Stone, 1977, s.281). II. Rim-Sin ile eşzamanlı olarak Uruk'ta Rim-Anum adlı bir kişi daha isyan etmiştir. MÖ 1742-1740 yılları arasındaki Uruk belgeleri Rim-Anum'u bir kral olarak tanımaktadır (Bealieu, 2018, s.100). Şamşu-iluna, Rim-Anum'un ismini anmasa da toplam yirmi altı isyancı lideri yendiğini aktarmıştır (Bealieu, 2018, s.100-101).

İsyan, kuraklık ve ekonomik kriz gibi sorunların bir çıktısı mıydı yoksa isyan mı bu sorunları tetiklemişti sorusu hala tartışılan bir konudur. Bazı araştırmacılar isyanın kuraklığın ve ekonomik krizin nedeni olduğunu (Stone, 1977) bazıları ise (Dalley, 2020) tam tersini iddia etmektedir. Adams ve Nissen'in (1972) yapmış olduğu yüzey araştırması, Nippur'un çevresindeki su yollarında ciddi değişiklik olduğu ve şehrin susuz kaldığı sonucuna varmıştı (Adams ve Nissen, 1972 aktaran Dalley, 2020, s.12). Bu bağlamda susuzluğun arkasında kasıtlı bir eylem olduğu, Şamşu-iluna'nın isyanı bastırmak adına nehir yataklarında değişiklik yaptırdığı iddiası ortaya atılmıştır (Stone, 1977, s.285). Sonraki kazıların sonuçları ise Nippur'un iddia edildiği gibi bir susuzlukla karşı karşıya kalmamış olabileceğini önermektedir (bkz. Gasche vd., 1998; Dalley, 2020, s.20). Gabbay ve Boivin'e göre (2018, s.38) Hammurabi'nin güneye su temin etmek için kazdırdığı *Hammu-rāpi-nuhuš-nišl Kanalı,* Nippur ve Nippur'un güneyindeki kentlerin susuzlukla karşılaştığına işaret edebilir. Hammurabi'nin yanı sıra Ammi-ditana'nın yirmi ikinci saltanat yılında bu kanalı yeniden kazdırdığı, Kassit krallarının da benzer şekilde I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nı fethettikten sonra Nippur ve güney kentlerine su temin etmek için bir kanal kazdırdığı bilinmektedir (Gabbay ve Boivin, 2018, s.38).

Şamşu-iluna'nın dönemindeki isyanın oldukça şiddetli bir biçimde bastırıldığı hatta bazı kentlerde onarılmaz altyapısal hasarlar bıraktığı, bu sebeple kentlerin büyük oranda terk edildiği de öne sürülmüştür (Mieroop, 2018, s.103). Gerçekten de arkeolojik kayıtlar Şamşu-iluna'dan başlayıp Kassit Dönemi'nin başlangıcına kadar devam eden bir terk edilme evresine işaret etmektedir (Sternitzke, 2020, s.144).

Şamşu-iluna'ya isyan eden II. Rim-Sin, kral listelerinde anılmasa da bazı metinlerde kendini Larsa ve Ur kralı olarak tanıtmıştır ve Keş Kenti'nde taç giymiştir (Dalley, 2020, s.15). İsyanın tarihi tartışmalıdır, Şamşu-iluna'nın dokuzuncu yılından itibaren (MÖ 1741) güney kentlerinden gelen metinlerde II. Rim-Sin'in bir kral olarak tanındığına dair işaretler vardır. Güneyden gelen kaynaklarda II. Rim-Sin'in ismiyle karşılaşılıyor oluşu isyanın ilk aşamada başarılı olduğuna işaret eder (Stone, 1977, s.268). Bu sebeple isyan çoğunlukla dokuzuncu saltanat yılına tarihlendirilir. Bu tarih Kassit isminin de ilk kez kaydedildiği yıldır (Köroğlu, 2015, s.117). Ayrıca Şamşu-iluna'nın dokuzuncu yılına tarihlendirilen iki farklı kayıtta şu ifadeler geçmektedir: "*Kral Şamşu-iluna'nın Kikalla'daki Kassit birliklerinin temelini yıktığı yıl*", "*düşman, kötü Kassitler yabancı ülkelerden, dağlara püskürtülemeyenler*" (Bealieu, 2018, s.101). Yani Şamşu-iluna güneydeki isyanlarla uğraşırken bir yandan Kassitlerin ülkeye sızmasını engellemeye çalışıyor gibi gözükmektedir.

MÖ 1742'de, Nippur'dan gelen metinler Larsa'lı II. Rim-Sin'e tarihlendirilmiştir (Stone, 1977, s.279). Yani isyanın ardından Nippur en az bir yıl Babil'in yörüngesinden çıkmıştır. Sonrasında Nippur geri alınmıştır ancak bunun ne zaman olduğu kesin değildir çünkü hiçbir belge bu olaya gönderme yapmaz (Beranger, 2023, s.30).

Şamşu-iluna'nın yazıtlarında göze çarpan noktalardan birisi babası Hammurabi'nin de kullandığı Anu-Enlil formülasyonunu çok sık kullanmış olmasıdır. Tıpkı babası gibi o da hükümdarlığını ve krallığını Enlil ve Anu'nun ihsanına bağlar (Sommerfeld, 1982, s.84). Şamşu-iluna'nın yirmi dördüncü saltanat yılına ait bir krali yazıttaki "*tanrılar Anu ve Enlil'in emriyle düşmanlık besleyen herkesi öldüren kral*" ifadesi dikkat çekicidir (Frayne 1990 RIME4, s.389). Bu yazıt yüksek ihtimalle güneydeki isyancıları kasteder. Şamşu-iluna böylece güneyde binlerce yıldır saygınlığı olan iki tanrının yani Anu ve Enlil'in hala kendisini desteklediğini iddia eder.

Şamşu-iluna'nın karşı karşıya kaldığı isyanlar ve çatışmalar gözlerin güneye çevrilmesine neden olmuştur. Çünkü özellikle Nippur'dan gelen belgeler güneyde yeni kralların

tanındığını gösterir. Fakat Babil kuzeyde de birçok farklı sorunla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Eşnunna ile yaşanan çatışmalar ve Kassitlerin bölgeye gelişi Babil'i her yönden sıkıştırmıştır (Boer, 2024, s.72). Tüm bunlar Babil'in yavaş yavaş küçülmesine ve devleti savunma pozisyonuna çekilmeye zorlamıştır.

3.6 I. Deniz Ülkesi Hanedanı (MÖ 1721-1475/1340?)

Şamşu-iluna'nın saltanatı sırasındaki bir diğer önemli olay Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'nın (*mat Kaldi*/*Kaldea/mat tamti/ KUR.A.AB.BA*) ortaya çıkışıdır. Deniz Ülkesi Hanedanı MÖ 1721-1475 veya 1721-1340? yılları arasına tarihlendirilen, Mezopotamya'nın güneyindeki bataklık bölgelerinde doğan bir krallıktır. Kral listelerinde *Eurukug* olarak adlandırılmıştır (Boivin 2018, s.237). Özerk bir siyasi güç olan bu hanedanlık siyasi boşluğu ve karmaşayı fırsat bilerek Mezopotamya'nın güney ovalarında kontrolü ele geçirmiştir (Ahmed vd., 2021, s.14; Calderbank, 2020, s.59). Hakkında bilinenler oldukça kısıtlıdır. Eski Babil'den Kassit Hanedanı'na uzanan bu dönem çoğunlukla belirsizliklerle dolu ve yazılı kaynak bakımından zayıf bir dönemdir (Boivin, 2018, s.1). Dönemin karakteri yalnızca yazılı kaynakların eksikliği ile değil, demografik, ekonomik, çevresel, kültürel, siyasi süreç ve olayların çoğu yönünün de güvenle tanımlanamadığı bir dönemdir (Boivin, 2018, s.1).

Hanedana dair bilgimiz Martin Schøyen Koleksiyonu'nda (*CUSAS 9* [*First Sealand Dynasty in the Schøyen Collection, volume 9 in Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology*] Schøyen Koleksiyonu için bkz. Dalley, 2009) bulunan ve çoğunlukla Deniz Ülkesi Hanedanı kralı *Peşgaldarameş* ve halefi *Ayadaragalama* dönemine yani MÖ 1500 civarına (kesin saltanat yılları hala bilinmemektedir) tarihlenen bir çivi yazısı arşivinden gelmektedir. Toplam 506 tabletten oluşan tabletlerin kökeni zamanında kaçak kazılardan çıkarıldıkları, pazarlarda rastgele satıldıkları ve 1990'larda çeşitli koleksiyonlardan toplandıkları için belirsizdir (Boivin, 2020, s.28; Chapin, 2023, s.1).

Deniz Ülkesi Hanedanı Mezopotamya'nın güneyindeki bataklıklarda kurulmuştur ve ilk kuruluş yıllarında Babil Devleti'ne karşı doğal bir koruma sağlamıştır (El-Hamdani, 2020, s.28). El-Hamdani bu bölgenin Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan sonra da birçok kere ve farklı devletlere ev sahipliğini yaptığını ve bölgede bağımsız gölge devletlerin varlığını sürdürdüğünü göstermektedir: "MÖ 1739-1340/1475*? Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı*, MÖ 1025-1004 *İkinci Deniz Ülkesi Hanedanı*, MÖ 796-703 *Bīt-Yakīn*

Deniz Ülkesi Hanedanı, MÖ 650-539 *Yeni Babil Deniz Ülkesi Hanedanı*" (El-Hamdani, 2020, s.29).

Devletin merkezinin neresi olduğu hala tartışmalıdır. Lambert'a göre Larsa ihtimaller dahilindedir (Lambert, 1974, s.209). Ancak Kassitler Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'na saldırdıktan sonra merkezi yıkmış olabilirler ve eğer kalıntılar üzerine tekrardan yerleşim olmadıysa erozyon ve insan tahribatından ötürü tüm izlerin kaybolmuş olması olasıdır (Lambert, 1974, s.210). Stephanie Dalley'e göre ise yönetim merkezi Nippur veya Tell Dehaila (Antik Ur'un 30km batısında) olabilir (Dalley, 2020, s.16). Tell Dehaila'ya benzer şekilde Tell Khaiber'in (Antik Ur'un 19km kuzeybatısında) Deniz Ülkesi Hanedanı için idari bir merkez olabileceği görülmektedir (Campbell vd., 2017, s.43). CUSAS 9 belgelerinde Nippur ve Enlil'in üstün statüsü, Nippur'un Deniz Ülkesi Hanedanı'nın merkezi olabileceğini düşündürse de çanak-çömlek buluntularına göre Deniz Ülkesi'nin merkezi Uruk, Larsa ve Girsu'nun daha kuzeyinde değildir (Al-Dafar, 2015, s.136).

"Tüm toprakların" isyanı olarak anılan ikinci bir isyan dalgası Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kralı olan *İlum-ma-ili* adlı bir kral tarafından başlatılmıştır. II. Rim-Sin kendisinin Larsa'nın halefi olduğunu iddia ediyordu. Benzer şekilde İlum-ma-ili de İsin'in halefi olduğu iddiasıyla güneyde ikinci ayaklanmanın önderi haline geldi (Georges, 1992, s.5). Babil belki de hiçbir zaman Güney Mezopotamya'da kabul görmemişti. Bu sebeple Larsa ve İsin'in mirası güneyde sessizce varlığını sürdürüyordu.

> "*Şamşu-iluna, kudretli kral, Babil kralı, dört diyarın kralı, Tanrı Enlil ona dört bölgeyi yönetmesi için verdiğinde ve dizginlerini emanet ettiğinde, o zaman, Şamşu-iluna, Tanrı Marduk'un yüreğini memnun eden çoban, büyük tanrıların ona verdiği güçle, Tanrı Ea'nın ona bahşettiği bilgelikle, öncekinden de fazla büyüttü, genişletti ve büyük bir dağ gibi yükseltti Nippur'un duvarını*" (RIME 4, E4.3.7.1).

Saltanatının on yedinci yılına tarihlendirilen bu yazıt çoğunlukla Şamşu-iluna'nın savunmaya çekilmesi olarak yorumlanır çünkü Nippur'un duvarlarının güçlendirilmesinin yanı sıra altı kalenin daha güçlendirildiği kaydedilmiştir (RIME4, E4.3.7.5). Fakat Nippur, İlum-ma-ili'yi Şamşu-iluna'nın yirmi dokuzuncu yılından sonra yani yaklaşık MÖ 1720'lerde kral olarak tanımaya devam etmiştir (Gadd, 1965, s.48; Steinmeyer, 2022; Chapin, 2023, s.2). Nippur'dan gelen belgelerde; "*İlum-ma-ili'nin kral olduğu yıl*", "*İlim-ma-ili kral olduktan sonraki yıl*" ifadeleri geçer (Bealieu, 2018, s.108). Şamşu-iluna, yirmi dokuzuncu saltanat yılından sonra yıl adlarında Anu ve Enlil'in

anıldığı uzun ve karmaşık formüller yerine çok daha basit, geçmişin kısa formüllerine dönmüştür (Boivin, 2018, s.194). Bu durum Nippur'un kaybedilmesiyle doğrudan ilişkili gibi gözükmektedir.

Daniel Calderbank Şamşu-iluna'nın on ve on ikinci saltanat yıllarında Ur, Uruk, Larsa, Lagaş ve Girsu'nun, yirmi dokuz ve otuzuncu saltanat yıllarından sonra ise Nippur, İsin ve Umma'nın terk edildiğini öne sürmüştür (Calderbank, 2020, s.59). Şamşu-iluna, II. Rim-Sin'in başlattığı ilk isyandan sonra "*Ur, Larsa ve Uruk'un büyük surlarını*" yıktığını kaydeder (Boivin 2018, s.194). Bu durum ilerleyen yıllarda Babil'e karşı bir hoşnutsuzluk yaratmış olabilir. Eğer durum gerçekten buysa güney kentlerinden güney bataklıklarına göç edilmiş ve neticede Deniz Ülkesi Hanedanı ortaya çıkmış olabilir (Al-Dafar, 2015).

Ur Kenti'nde ne Hammurabi'nin ne de Şamşu-iluna'nın herhangi bir önemli inşaat faaliyeti yürütmemesi, kentin yerleşimindeki ve yazılı kayıtlarındaki kesintiler dikkat çekicidir (Calderbank, 2020, s.89). Ur Kenti'nin Babil'in yörüngesinden çıkması önemli bir sorundur çünkü kent en az Nippur kadar kutsal sayılan, köklü bir kenttir. Bunun yanı sıra Basra Körfezi'ndeki ticari ağ için kritik bir öneme sahiptir. Körfezin kaybı Babil'in ekonomik sorunlarını büyütmüş ve devletin çöküşünü hızlandırmış olabilir (Kuhrt, 2021, s.151).

3.7 Karanlık Çağlarda Nippur

Elizabeth Stone, Şamşu-iluna'ya karşı çıkan ilk isyan dalgasından sonra (MÖ 1741) Nippur'da ev fiyatlarının düştüğünü, bir zamanlar mülk sahibi olan kişilerin artık Nippur'da olmadığını tespit etmiştir (Stone, 1977, s.286). Stone'un kriz sonrası dönem olarak adlandırdığı MÖ 1743-1721 yılları arasındaki mahkeme kayıtları, Nippur'da kalan kişilerin mülkler üzerinde hak iddia ettiğini göstermektedir (Stone, 1977, s.281). Stone'a göre bu durum Nippur'da nüfusun bir kısmının kenti terk ettiğini, kalanların ise gidenlerin yokluğundan faydalanmak istediğini göstermektedir (Stone, 1977, s.281). MÖ 1721'den bir yıl sonra yani İlum-ma-ili'nin kenti ele geçirmesinden sonra Nippur'daki yazılı kayıtlar aniden kesintiye uğramıştır. Bu durum çoğunlukla kentin tamamen terk edildiğini düşündürmüştür.

İlum-ma-ili, Şamşu-iluna'nın saltanatının yirmi dokuzuncu yılında Nippur'un kontrolünü ele geçirmiştir. Sonrasında kenti Şamşu-iluna'nın mı yoksa Abi-eşuh'un mu geri aldığı bilinmemektedir. Ancak uzun yıllar varsayılanın aksine Nippur'un Şamşu-iluna'dan

sonra Babil'in kontrolünden çıktığı ve tamamen terk edildiği iddiası Dur-Abi-eşuh'tan gelen belgelerden ötürü artık geçersizdir (bkz. Beranger, 2023; Beranger, 2019).

Dur-Abi-eşuh'un Hammurabi'nin güneye su temin etmek için kazdırdığı Hammu-rāpi-nuhuš-nišl Kanalı'nı korumak için inşa edilen bir kale/hisar olduğu düşünülmüştür (Redina-Thomas, 2017; Beranger, 2023, 28). Dur-Abi-eşuh'un kesin konumu bilinmese de muhtemelen Nippur'un çevresindeydi (Bealieu, 2018, s.112). Elyze Zomer, Dur-Abi-eşuh'un Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Nippur ve Babil'e erişimini engellemek için inşa edilmiş olabileceğini önermektedir (Zomer, 2019, s.7; Zomer, 2021, s.326).

Dur-Abi-eşuh'tan gelen belgeler Ammi-ditana ve Ammi-şaduqa'nın saltanatı sırasında Nippur'a düzenli bir biçimde koyun ve tahıl gönderildiğini gösterir; teslimatların kayıtları ise Dur-Abi-eşuh'ta tutulmuştur (Beranger, 2023; Gabbay ve Boivin, 2018). Abi-eşuh'un saltanatının dördüncü veya beşinci yılına tarihlenen metinler Babil'in Nippur'daki Enlil kültünün devam ettirilmesi için bazı grupları Nippur'da görevlendirdiğini gösterir.

> "(*1-4) Pī-Kaši'nin başkanına ve ihtiyarlarına söyle, (söyleyen) Lipit-Ištar. (5) Şamaş ve Marduk iyilik ihsan etsin! (6) (Konu) šukûdakum-balıkçıları, İsinli adamlar, aileleriyle birlikte, (7-9) Enlil tapınağının günlük sunuları için Nippur'da görevlendirilenler, (10-12) efendimin emriyle, onları aileleriyle birlikte son iki yıldır Nippur'a yerleştirdim*" (Boer, 2024, s.64).

Yani en azından Abi-eşuh'un dördüncü veya beşinci yılında Nippur'un geri alındığı söylenebilir; dördüncü yılında geri alınması daha muhtemeldir. Çünkü Abi-eşuh'un dördüncü yıl adı "*Kral Abi-eşuh'un, tanrılar An ve Enlil'in yüce emri ve Tanrı Marduk'un büyük gücüyle Kassit birliklerini yendiği yıl*" olarak kaydedilmiştir (Bealieu, 2018, s.111). Aynı zamanda Abi-eşuh "*İlim-ma-ili'yi fethetmek için yola çıktığını*" yazmıştır (Zomer, 2019, s.7). Şamşu-iluna'nın Nippur'u kaybettikten sonra An ve Enlil'i anan formülasyonları kullanmayı bıraktığı göz önüne alınırsa, Abi-eşuh Nippur'un geri alınmasıyla birlikte geleneksel formülasyona dönmüş olabilir.

Dur-Abi-eşuh belgelerine göre Nippur'un rahip sınıfının Dur-Abi-eşuh'ta ikamet etmeye başlamış olması olasıdır (Gabbay ve Boivin, 2018, s.37). Bu görüş beraberinde Ammi-şaduqa döneminde Nippur'da yapılan koyun kurbanlarını da tartışmalı hale getirmiştir. Kentte belirli bir nüfus ikamet etmeye devam etmiş olabilir fakat bu görüş arkeolojik verilerle desteklenmemektedir (Gabbay ve Boivin, 2018, s.38). Böylece en makul cevap Nippur'un bu dönemlerde bir çeşit geçici ibadet merkezi olarak kullanılmış olmasıdır.

Nippur'daki yerleşiminin kesintiye uğramasının nedeni Marine Beranger tarafından yayınlanan mektuplar sayesinde açığa kavuşur (bkz. Beranger, 2019; Beranger, 2023). Güney hattı boyunca kurulan hisarlara yerleştirilen askeri birliklerin Babil'e yolladıkları mektuplar, Nippur'un sık sık saldırılara maruz kaldığını göstermektedir. Mektuplarda saldıranların kim oldukları açıkça belirtilmez, yalnızca *lu.kur* yani "*düşman*" olarak kaydedilmişlerdir (Beranger, 2019, s.114). Bazı görüşler düşmanın Deniz Ülkesi Hanedanı, Elamlılar veya Kassitler olabileceğini öne sürmektedir (örneğin Gabbay ve Boivin, 2018). Fakat Elamlılar ve Kassitlerin saldırıyor oluşu dönemin kayıtları göz önüne alındığında pek akla yatkın değildir. Çünkü Mezopotamya, tarihi boyunca Elamlılarla karşı karşıya kalmıştır ve genellikle kimlikleri açıkça belirtilmiştir. Benzer şekilde Kassitler de artık Mezopotamya'da bilinen bir halktır. Saldıranların kimliklerinin açıkça tanımlanmaması iki ihtimali düşündürür. Birincisi Deniz Ülkesi Hanedanı, ikincisi ise bağımsız haydutlar/çeteler. Fakat Beranger tarafından yayınlanan mektupların bazılarında (bkz. Beranger, 2023, s.30) "düşmanın" beş yüz veya üç yüz kişilik birliklerden oluşabildiği görülür. Bahsi geçen sayılar haydut yahut çeteler için oldukça fazladır. Bu yüzden Deniz Ülkesi Hanedanı en makul seçenektir. CUSAS 9 belgelerinde Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Enlil'e verdiği önem açıkça görülür. Bu bağlamda hanedanın Nippur'u ele geçirmek için çabalamış olması olasıdır.

Ammi-ditana'nın on birinci saltanat yılında Nippur'a ve E-kur'a saldırıldığı kayıtlara geçmiştir; "*beş yüz düşman eşekler ve asker alaylarıyla"* birkaç gün sonra "*üç yüz düşman eşeklerle*" tekrar saldırdı (Beranger, 2023, s.30). Mektupta düşmanların yenilgiye uğratıldığı ancak sık sık saldırmaya devam ettikleri belirtilir (Beranger, 2023, s.30). Ammi-ditana'nın saltanatına denk gelen bir başka mektup Nippur'da yapılacak hayvan kurbanlarından bahsetmektedir. Nippur'a giden kült personeli ve kurbanlık hayvanlara Babil'li yetkililerin ve askeri birliklerin eşlik ettiği kayda geçirilmiştir (Beranger, 2023, s.30). Ammi-ditana'nın saltanatının on altıncı yılına tarihlendirilen bir başka mektupta Nippur'da yapılacak kurbanlardan bahsedilmektedir (Beranger, 2023, s.30).

Ammi-şaduqa'nın sekiz ve dokuzuncu yıllarına tarihlenen iki metin, Enlil, Ninlil, Ninurta ve Nuska'nın tayınları ve Nippur'un eššēšum festivali için Nippur'a getirilen koyunlardan bahsetmektedir (Beranger, 2023, s.30). Nippur'un çevresinde olduğu bilinen üç hisar, *birti* (birti: savunmalı yer) *Nippur*, *birti Baganna* ve *birti Nukar* muhtemelen Nippur'u korumak için inşa edilmiştir. Tüm bunlar Nippur'un hala Babil'in kontrolünde

olduğunu ve kaybedilmemesi için özel bir önem verildiğini kanıtlar. Ancak Nippur'un düzenli olarak saldırıya uğraması muhtemelen tarlaların işlenmesini, dolayısıyla kentte kalıcı yerleşim kurulmasını imkânsız hale getirmiştir. Yani yalnızca düzenli sunular için Nippur'a gidildiği düşünülebilir.

Ammi-şaduqa ve Şamşu-ditana arasına tarihlendirilen bazı idari metinler, Enlil, Ninlil, Ninurta, Nuska'nın tayınları ve koyunlarının artık Nippur'a değil, Dur-Abi-eşuh'a getirildiğini kaydetmektedir (Beranger, 2023, s.31). Aynı zamanda birti Nippur, birti Baganna ve birti Nukar'dan bahseden metinlerin kaybolması da kentin Ammi-şaduqa'nın saltanatı sırasında terk edildiğini, başka bir deyişle taşındığını göstermektedir. Marine Beranger (2023) Nippur'un terk ediliş tarihini MÖ 1631 olarak yani Ammi-şaduqa'nın saltanatına tarihlendirmiştir.

3.7.1 Parak-mar-Enlil

Nippur'daki kültlerin taşınmasıyla *Parak-mar-Enlil* (*Enlil'in oğlunun taht kürsüsü*) adındaki kült merkezinin ortaya çıkışı eşzamanlıdır (Beranger, 2023, s.33). Bu durum Parak-mar-Enlil'in Nippur tanrı kültlerine ev sahipliği yaptığını düşündürmektedir. Dur-Abi-eşuh belgelerinde tapınağın adı on bir kez geçmektedir ve yılda birkaç kez askeri birliklerin koruma amacıyla tapınağa sevk edildiği görülmektedir (Beranger, 2019, s.113).

Beranger, "*parakkum*" yani "taht kürsüsü" kelimesinin çoğunlukla küçük kült yerlerini tanımlamak için kullanılmasından ve standart kent adı belirleyicisi olan *ki*'nin kullanılmamasından ötürü Parak-mar-Enlil'in mütevazı bir açık hava kült alanı olduğunu öne sürmektedir (Beranger, 2023, s.33). Parak-mar-Enlil'in nerede olduğu kesin değildir. En akla yatkın olan Nippur'un kuzeyinde olmasıdır. Çünkü Nippur'un terk edilmesinin en önemli nedeni güneyden gelen saldırılardır. Bu bağlamda yeni kült alanı daha kuzeye taşınmış olmalıdır.

Şamşu-iluna'nın otuzuncu yılında Nippur'un kaybedilmesi, Abi-Eşuh'un dördüncü veya beşinci yılında geri alınmasının ardından Babil'in hükümdarlarının Nippur'u ve Enlil kültünü himaye etmek için özel bir çaba sarf ettikleri görülmektedir. Nippur'un güneyindeki kentlerin hepsi kaybedilmiştir ancak bilindiği kadarıyla Babil buraları geri alma girişiminde bulunmamıştır. Bu bağlamda Enlil kültünün Babil için oldukça önemli olduğu görülür.

3.8 Babil'in Düşüşü

Birinci Babil Hanedanı/Eski Babil Hanedanı uzun yıllar boyunca Mezopotamya'da hüküm sürmüştür. Hammurabi'nin başarılı fetihleri kısa sürede Babil'e geniş topraklar kazandırmıştır. Ancak ölümünü takip eden yıllarda Babil yavaş yavaş, yüz yıldan uzun bir süreye yayılan küçülme evresine girmiştir. Hanedanının son iki hükümdarı Ammi-şaduqa ve Şamşu-ditana'dır. Ammi-şaduqa'nın tahta çıkış yılı şu şekilde anılmıştır: "*Tanrı Enlil'in krallığını yücelttiği, Kral Ammi-şaduqa'nın ülkesinin üzerinde güneş gibi istikrarlı bir şekilde yükseldiği ve tüm halkı için adaleti tesis ettiği yıl*" (Bealieu, 2018, s.114).

Ammi-şaduqa Fermanı güney kentlerinden Uruk, İsin ve Larsa'nın Babil'in kontrolünde olduğunu iddia eder. Fermanda; "*Babil… ticaret merkezi Borsippa… ticaret merkezi İsin… ticaret merkezi Larsa*" ifadeleri geçer (Tosun ve Yalvaç, 1975, s.268). Fermanın aksine arkeolojik veriler Nippur'un güneyindeki birçok kentin yerleşimindeki kesintileri göstermektedir. Belki de bahsi geçen kentler geçici yerleşimlere ev sahipliği yapıyor veya yönetici/rahip nüfusun belli bir kısmını hala barındırıyordu. Tıpkı Nippur'un geçici bir ibadet merkezi olması gibi İsin, Larsa ve Uruk da tüccarların uğrak bölgeleri olmuş olabilir.

Ammi-şaduqa döneminden gelen bazı mektuplar Babil'in kuzeyden gelen saldırılara da göğüs gerdiğini gösterir. Düşman silahlı gruplar, Sippar ve Suhum arasında yıkımlara neden olmuştur (Bealieu, 2018, s.117). Kuzeyde olduğu düşünülen *Dur-Ammi-şaduqa* da muhtemelen bu sebeple inşa edilmiştir (Zomer, 2019, s.12). Güneydeki saldırılarla boğuşan Babil, Ammi-şaduqa döneminde artık ciddi bir tehdit haline gelmiş olan ve yarı bağımsız bir devlet kuran Kassitlere (Sippar'ın kuzeyinde Tell Muhammed'de) karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştır (Zomer, 2019, s.12). Ammi-şaduqa'nın saltanatı sırasında Nippur'un terk edilmesi ve Parak-mar-Enlil'e taşınması artık güneyin tamamen Babil'in kontrolünden çıktığına işaret edebilir.

Ammi-şaduqa'dan sonra tahta geçen Şamşu-ditana (MÖ 1626-1595) hanedanın son kralıdır. Kuzeyde Hitit, Kassit ve Hanigalbat, güneyde Deniz Ülkesi Hanedanı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tıpkı Ammi-ditana dönemindeki mektuplardaki gibi onun zamanında da saldıran kişiler "düşman" olarak anılmaktaydı. Bealieu'ya göre isyanlar o denli çeşitli hale gelmiştir ki artık "düşmanı" tanımlamak mümkün değildir (Bealieu, 2018, s.118). Adı belirtilmeyen bir kentin kuşatmasından bahseden bir metinde

Elam ordusu, Kassit ordusu, İdamara ordusu, Hanigalbat ordusu, Samhar ordusu ve onlarla ittifak kurmuş adı belirtilmeyen yabancı ve askeri birlikler, "*Marduk'a ve Babil kralı Ammi-şaduqa'nın oğlu Şamşu-ditana'ya karşı isyan eden ve sürekli olarak hileler ve düşmanca eylemler arayanlar*" olarak tanımlanır (Bealieu, 2018, s.118).

Güneyde de sorunlar durulmuş değildir. Gulkişar Destanı olarak adlandırılan bir metin Şamşu-ditana ve Deniz Ülkesi Hanedanı arasındaki düşmanlığı açıkça yansıtmaktadır. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın altıncı kralı olan Gulkişar, Şamşu-ditana ile olan mücadelesini şöyle anlatır: "(*6) Kükrerim ve Adad gibi bulutlar yaratırım! (7) Şamşu-ditana askerleri için günü karartırım! (8) Onları yener; onları vururum! (9) Birliklerini dağıtır, savaş alanını cesetleriyle doldururum!*" (Zomer, 2019, s.31).

Marduk-şapik-zeri (MÖ 1077-1065) dönemine ait bir kudurru'nun önsözü, Şamşu-ditana döneminin kargaşasını anlatır: "*Amurruların savaşı, Haneaların isyanı ve Kassitlerin ordusu, Şamşu-ditana'nın hükümdarlığı sırasında Sümer ve Akkad'ın sınırlarını alt üst ettiğinde ve ülke tanınmaz hale geldiğinde*" (Bealieu, 2018, s.122).

Öyle ki Babil'in yıkımı güneyden değil, çok daha uzak bir diyardan, Hititlerden gelmiştir. Yamhad, ardından Halep'i fetheden I. Murşili (MÖ 1620-1590), şimdi gözünü Babil'e dikmiştir. Zomer'e göre bu saldırının ardında Orta ve Kuzey Mezopotamya'daki köle ticareti üzerindeki hakimiyet mücadelesi vardır (Zomer, 2019). Bealieu'ya göre ise esas mesele Suriye'nin kontrolüdür (Bealieu, 2018, s.71). Spesifik nedeni her ne olursa olsun Murşili'nin bir sonraki hedefi Babil olmuştur. Babil kroniklerinde "*Şamşu-ditana döneminde Hititler Akkad üzerine yürüdüler*" ifadesi geçmektedir (Bryce, 2023, s.146). Telepinu Fermanı'nda ise şöyle denmektedir: "*Ve sonra o Halep'e yürüdü ve Halep'i yıktı ve Halep'in esirlerini ve mallarını Hattuşa'ya getirdi. Ancak daha sonra Babil'e yürüdü ve Babil'i yıktı ve Hurri birliklerini yendi ve Babil'in esirlerini ve mallarını Hattuşa'ya getirdi*" (Bealieu, 2018, s.118). Böylece MÖ 1595'te Birinci Babil Hanedanı artık resmen sona ermiş ve bir devir kapanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4 KASSİT HANEDANI'NDAN (MÖ 1595?-1153) II. İSİN HANEDANI'NA (MÖ 1153-1022) ENLİL KÜLTÜ

4.1 I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nda Enlil Kültü

Babil'in düşüşünden Kassitlerin yönetimi ele geçirdiği tarihe (yaklaşık MÖ 1595-1410/1415) kadar Mezopotamya'da neler yaşandığı belirsizliğini korumaktadır. Bu aralıkta kısa bir süreliğine de olsa I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Babil'i yönetmiş olması mümkündür. Ancak Deniz Ülkesi Hanedanı Mezopotamya'nın diğer devletleriyle kıyaslandığında oldukça sorunludur. Hanedanın bilinen bir kraliyet yazıtı, belirgin bir edebiyatı, anıtı yoktur (Richardson, 2020, s.296). Seth Richardson'a göre devlet büyük olasıkla henüz keşfedilmemiş "yeni" bir yerden yönetiliyordu (Richardson, 2020, s.296). Bu sebeple Mezopotamya'nın tarihsel hafızasında yeterli bir iz bırakmamış, belirgin bir ideolojik kimlikten yoksun kalmıştır (Richardson, 2020, s.296).

Tüm bu eksikliklere rağmen Babil Kral Listelerinde I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kralları Eski Babil Hanedanı'nın halefleriymişçesine sıralanmaktadır. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kral listelerinde yer almasının nedeni olarak, Deniz Ülkesi krallarından en az birinin Babil üzerinde kontrol sahibi olması gerektiği öne sürülmüştür; en olası aday ise *Gulkişar*'dır (Zomer, 2019, s.24; Zomer, 2021, s.324). Çünkü Gulkişar Destanı'nda kral, Şamşu-ditana'nın ordularını yendiğini iddia etmektedir; yani Şamşu-ditana'nın çağdaşıdır. Gulkişar ismi "evrenin yok edicisi" veya "dünyanın fatihi" olarak çevrilmektedir. Bu ismin kralın fetih hırslarıyla uyumlu olduğu, hatta belki de Şamşu-ditana'ya karşı kazandığı zaferin neticesinde bu ismi almış olabileceği düşünülmüştür (Zomer, 2019, s.25).

CUSAS 9 belgeleri Deniz Ülkesi Hanedanı'nın panteonunda başta Enlil olmak üzere Nippur tanrılarının (özellikle Ninurta, Ninlil ve Enlil'in veziri Nuska) baskın olduğunu göstermektedir (Dalley, 2009). Deniz Ülkesi Hanedanı'nın bazı tanrı listelerinde sıralama şöyledir: CUSAS9, MS2200/59: "*Enlil, Enki, Ninurta, En.zu, Utu.* (Dalley, 2009, s.60). CUSAS9, MS2200/78: "*Enlil, Nuska, Şamaş ve Ea, Adad?* (Dalley, 2009, s.77). CUSAS 9, MS2200/81: "*Enlil, Ninlil, Ninurta, Nusku, Belet-Nippur, Usumu, Nin-enimma, Marduk.* (Dalley, 2009, s.79). CUSAS9, MS2200/82: *"Enlil, Enki, Su'en, a-si-ib-AN-e (Göklerde ikamet eden tanrı), Ninurta, Şamaş ve Aya, Nusku, Şamaş ve Subur, Marduk.* (Dalley, 2009, s.80).

Enlil çoğu listelerde genelde birinci sırada, çok önemli bir konumda yer almaktadır (CUSAS 9, MS 2200/59; MS 2200/81; MS 2200/82; Dalley, 2009, s.60, 79, 80; Boivin, 2018, s.224). Adak listelerinde bazen Ninurta bazen de Enki/Ea ile birlikte görülür. Özellikle Ninurta'nın statüsü (Anu, Enlil ve Ninlil'den sonra gelmektedir) Nippur panteonunun Deniz Ülkesi Hanedanı için önemini ortaya koymaktadır (Chapin, 2023, s.109).

Bazı araştırmacılar Enlil'in yer yer Ninurta yer yer ise Ea ile birlikte adak almasının Deniz Ülkesi Hanedanı panteonunun icadı olduğunu düşünmektedir (Gabbay ve Boivin, 2018, s.35-36). CUSAS 9 belgelerinde Enlil ve Ea'nın birlikte anılması Odette Boivin tarafından bir "Larsa etkisi" olarak yorumlanmıştır (Boivin, 2018, s.67). Çünkü Larsa kralı I. Rim-Sin, yirmi ikinci yılından itibaren sistematik olarak Anu-Enlil-Ea'yı yıl adlarına dahil etmiştir (Boivin, 2018, s.190). Öyle ki Enlil-Ea birlikteliği Babil'de sık görülmemektedir; yalnızca Larsa'dan gelen bir mektupta "Enlil ve Ea Tapınağı'ndan" bahsedilmektedir (Boivin, 2018, s.224). Ayrıca Şamşu-iluna'ya karşı ayaklanmanın Larsa'da başladığı (II. Rim-Sin) düşünüldüğünde, Larsa kültü Deniz Ülkesi'nin panteonunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamış olabilir.

Uri Gabbay CUSAS 9 metinlerinde Babil ve Sippar (Şamaş'tan bahsedilmesine rağmen) kentlerinin anılmamasına dikkat çeker. Gabbay'e göre bu bilinçli ve politik bir tercihtir (Gabbay, 2014, s.153). Çünkü Babil, Deniz Ülkesi Hanedanı'nın siyasi rakibidir. Hanedan, Babil'in edebi mirasından yararlanırken, Babil Devleti'nin çekirdeği sayılabilecek Babil ve Sippar'ı dışarıda bırakmış, onun yerine "Nippur, Enlil ve Ninurta dokunuşu" katmıştır (Gabbay, 2014, s.153).

Enlil, CUSAS 9 belgelerinde en önemli tanrı olmasına rağmen kişisel isimlerde yalnızca iki kere karşımıza çıkar; "*Enlil-a-a-ba-as* ve *Enlil-ri.su*" (Dalley, 2009, s.289). Benzer bir durum Ninurta için de geçerlidir, yalnızca tek bir isim vardır; "*Nin.urta-qar-ra-ad*" (Dalley, 2009, s.294). Ancak Ea, Enlil ve Ninurta'nın aksine otuz dört benzersiz isimde yer almaktadır (Chapin, 2023, s.112). Michael Chapin Deniz Ülkesi Hanedanı'ndaki isimlerin dağılımlarını tespit etmiştir: "Akkadca %74.6, belirsiz %17.9, Kassit %3, Elamca %2.7, Sümerce %1.2, diğerleri %0.5" (Chapin, 2023, s.139). Chapin'e göre bu istatistik doğrudan bir etnisiteyi yansıtmaz, daha çok Babil kültürünün etkisi olarak anlaşılmalıdır (Chapin, 2023, s.139). Bu durum Enlil'in kişisel isimlerde neredeyse hiç görülmezken niçin devlet panteonunda zirvede olduğunu açıklayabilir. Enlil yerel

panteondan ötürü değil, Deniz Ülkesi Hanedanı'nın devlet panteonundan ötürü önemli bir konumu işgal etmektedir (Boivin, 2018, s.225). Yani Babil'de olduğu gibi Deniz Ülkesi Hanedanı'nda da Enlil tamamen politik nedenlerle panteonun zirvesinde olmalıdır.

Boivin CUSAS 9'da Enlil-Ea ikilisinin Enlil'i "yerelleştirmek" adına kullanılmış olabileceğini önermektedir. Enlil'in statüsü devlet panteonunda geleneksel konumunu korurken, yerel yönü Ea ile olan ilişkisiyle karakterize edilmiştir (Boivin, 2018, s.225). Gulkişar'ın "dünyanın kralı", "evrenin yok edicisi", benzer şekilde torunu veya oğlu Ayadaragalama'nın da "dünyanın efendisi" ünvanları devletin evrensel ideallerini yansıtmaktadır. Enlil de zaten binlerce yıldır Mezopotamya'da bu nevi iddiaların ardındaki kilit tanrı olagelmiştir. Görünen o ki Deniz Ülkesi hükümdarları da meşruiyetlerini ve evrensel hükümdarlık iddialarını Enlil'e dayandırmıştır.

4.1.1 Dur-Enlile

CUSAS 9 metinlerinde *Dur-Enlile* (Enlil'in kalesi) adlı bir yerden bahsedilmektedir. Çoğunlukla Deniz Ülkesi Hanedanı'nın merkezi veya önemli yerleşkelerinden biri olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda Dur-Abi-Eşuh'la birlikte CUSAS 9 belgelerinin geldiği yerlerden biri olduğu öne sürülmüştür (Dalley, 2020, s.16). Bu sebeple Dur-Abi-eşuh'un Dur-Enlile olarak isim değiştirdiği düşünülmüştür, fakat bu görüşü destekleyecek neredeyse hiçbir veri yoktur (Dalley, 2020, s.16). Konumu hala tartışılmaktadır ve uzmanlar farklı konumlar önermiştir. Örneğin Stephanie Dalley, Michael Chapin, Elzye Zomer gibi araştırmacılar Dur-Enlile'nin Nippur yakınlarında olabileceğini öne sürmektedir (Dalley, 2020, s.16; Zomer, 2021, s.329; Chapin, 2023, s.3). Fakat bu öneri genellikle Dur-Enlile isminden ötürü ortaya atılmıştır.

Odette Boivin ise Dur-Enlile'nin "Ur-Larsa-Eridu" üçgeninde olabileceğini söyler (Boivin, 2018, s.69, 238). Kesin konumunu tespit etmek mümkün olmasa da Boivin'in önerisi en akla yatkın olandır. Çünkü kişisel isimlerde Enlil ve Ninurta'nın bu denli az oluşu Dur-Enlile'nin Nippur civarında olmasını düşük bir ihtimal haline getirir. Eski Babil Dönemi kayıtlarında Nippur ve çevresinde en yaygın kişisel isimlerin Enlil ve Ninurta olduğu göz önüne alınırsa, Dur-Enlile'nin daha uzak bir bölgede olduğu düşünülebilir (Boivin, 2018, s. 69; Zadok, 2014).

Erken Krallar Kroniğinde III. Agum'un Dur-Enlile'yi fethederek Deniz Ülkesi Hanedanı'na son darbeyi vurduğu söylenmektedir (Grayson, 1975 aktaran Zomer, 2021, s.329; Bealieu, 2018, s.131). Zomer bu bilgiden yola çıkarak Dur-Enlile'nin Deniz Ülkesi

Hanedanı'nın son kalesi olabileceğini önermiştir (Zomer, 2021, s.329). CUSAS 9 belgelerinde bir yıl adı şöyle söylemektedir "*Kral'ın (?) Dur-Enlile'deki UNU Tapınağı'nı yeniden inşa ettiği yıl"* (Dalley, 2009, s.12). Yani Dur-Enlile bir hisar/kale olmanın yanı sıra dini etkinlikler için de kullanılmıştır. Dur-Enlile'nin I. Şamşi-Adad'ın dönemindeki Şubat-Enlil'e benzediğini söyleyebiliriz. Çünkü Şubat-Enlil de coğrafi olarak Nippur'la ilgisiz bir konumdadır ancak politik nedenlerle Enlil'i onurlandıran bir isim almıştır.

Hakkındaki bilgimiz yok denecek kadar az olduğu için daha fazla yorum yapmak mümkün değildir. Ama en azından Dur-Enlile'nin CUSAS 9 metinlerindeki Enlil'in tanrısal statüsüyle uyumlu bir öneme sahip olmasının, Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Enlil'e verdiği önemi kanıtladığını söyleyebiliriz.

4.2 Enlil'in Çobanı: Ayadaragalama

Deniz Ülkesi Hanedanı'nın krallarından biri olan Ayadaragalama'nın (*A-DARA-GALAM-MA*) ne zaman hüküm sürdüğü kesin değildir. Ayadaragalama'nın saltanatı Dalley'e göre Babil'in düşüşünden sonra, Kassitlerden önce olmalıdır ve MÖ 1560-1480 yılları arasındaki herhangi bir dönemde hüküm sürmüş olabilir (Dalley, 2013, s.177; Dalley, 2009, s.4). Dalley'in önerdiği dönemde Mezopotamya'nın kuzeyi Mitanniler, Babil ise Kassitler tarafından yönetilmekteydi. Ancak Babil'deki erken Kassit krallarının faaliyetlerine tanıklık edecek çok az yazılı belge vardır (Dalley, 2013, s.177).

Ayadaragalama CUSAS 9 belgelerinde *LUGAL.A.AB.BA* yani "*Deniz Ülkesi Kralı*" olarak anılmıştır (Dalley, 2009, s.1). Enlil'in ilahi hamiliği yıl isimlerinde karşımıza çıkar: G yıl ismi: "*Ayadaragalama kral olduğu yıl, Enlil onu tüm dünyanın çobanlığı için atadıktan sonra*". E yıl ismi: "*Kral Ayadaragalama'nın, iki düşmanın birleşmiş gücünün yükseldiği yıl ve Enlil ve Ninurta'nın büyük bira testisinin (?) ortaya çıktığı yıl*". J yıl ismi: "*Kral Ayadaragalama'nın Enlil ve Ea için kırmızı altınla kaplanmış ahşap heykeller diktiği yıl*" (Dalley, 2009, s.11; Dalley, 2013, s.178; Boivin, 2018, s.234).

Ayadaragalama görüldüğü üzere meşruiyetini Enlil'e dayandırmaktadır. Nippur kültlerinin bu denli baskın olması Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Nippur ile özel bir ilişkisi olduğunu gösterir. Ayadaragalama'nın Babil'in yokluğunu fırsat bilerek bir müddet Nippur'u yönetmiş olabileceği de düşünülmektedir (Boivin, 2018, s.234). Ancak arkeolojik veriler Nippur'da Kassit yönetimine kadar yerleşim olmadığını doğrulamaktadır.

CUSAS 9 belgelerinde bazı kişisel isimler doğrudan Dilmun (Bahreyn) tanrılarını (örneğin *İnzak/Anzak/Enzak*) onurlandırmak için alınmıştır (Dalley, 2009, s.3). Yani hanedan güneyde konuşlanmış ve ticarette etkin bir rol oynamış olmalıdır. Bu bağlamda Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Nippur üzerindeki hakimiyeti oldukça sorunludur. Çünkü Nippur'un kontrol edilmesi demek devletin hakimiyet alanını yüzlerce kilometre arttırmak anlamına gelir ve eldeki veriler bu iddiayı desteklemekten uzaktır. Deniz Ülkesi Hanedanı ve Nippur arasındaki ilişkinin sembolik olduğunu düşünmek en güvenilir olanıdır.

4.2.1 Ayadaragalama İlahisi

Ayadaragalama'nın Nippur tanrılarını onurlandırmak için yazdırdığı bir ilahi, 2018 yılında Odette Boivin ve Uri Gabbay tarafından yayınlanmıştır (Gabbay ve Boivin, 2018). İlahinin odağı Nippur tanrıları ve Enlil'dir. Gabbay ve Boivin metnin dilsel açıdan Eski Babil Dönemi'ndeki Sümerce ilahi geleneğini takip ettiğini belirtmektedirler (Gabbay ve Boivin, 2018, s.26). Metnin ilk pasajları anlaşılır değildir, on birinci satırdan itibaren anlaşılır hale gelir:

> "*Üçüncü Şarkı*
>
> *(11) ebedi, Ayadaragalama, senin …? tevazuyla eğilen; silah (12) dört köşede elinde -onun ilahisi (13) Prens (Enlil), ki onun tavsiyesi (?) … üstünlükle donatılmış göklerin yücesi (14) Nuska (Enlil'in veziri), büyük vezir… dağın, günlük, aralıksız. (15) Nippur Kenti'nde, konuşması mükemmel, sözleri hürmet görüyor (16) büyük tanıların (?) tapınaklarında… onların arasına dönüyor… (17) Nuska, E-kur'da sözü geçen kim? Tüm övgüleri aşan, (18) Tanrı ki onun tavsiyesine danışır… danışır (19) Ayadaragalama… görünen kral (20) bütün kara kafalılar üzerinde… onların… çobanlıklarını yapsın (21) E-Urin-ku, Enlil'in emrettiği şehir. (22) Gök ve yer gibi sonsuza dek dağa yaslanan bir yer, Nuska?... olmasın?*
>
> *Dördüncü Şarkı*
>
> *(24) Nuska önemli olanın (Enlil) büyük veziri, E-kur'da dua eden prens Ayadaragalama (25) Enlil'in baktığı kişi- kehanetleri olumlu! (26) Onun ilahisi. (27) Yeryüzünde yüce olan hanım, E-kur'a uygun, sayısız ayinler toplayan, (28) Yeryüzünde yüce olan Nippur hanımı, E-kur'a uygun, sayısız ayinleri toplayan, (29) Enlil'in büyük gelini, büyük hanım Ninmena'nın sevgilisi (30) Tanrılar arasında aşkın olan, Anuna tanrılarının en önde geleni…, onun kültleri büyük bir önem kazandı, (31) Hanım, muhteşem, kültleri üstün, yolları rakipsiz? (32) Maharetli olan, ayinleri mükemmelleştiren, ona ait olan hiçbir şey dağınık değildir (33) Özen gösteren, senin saygılı olanın, yücelikle*" (Gabbay ve Boivin, 2018, s.30).

İlahide en dikkat çekici unsur Nuska'nın adeta büyük tanrılardan biriymişçesine anılmasıdır. Bu durum CUSAS 9 belgeleriyle uyumlu şekilde Nippur panteonunun Deniz Ülkesi Hanedanı için olan önemini ortaya koyar. Gabbay ve Boivin benzer bir durumun Geç Eski Babil Dönemi'nde de yaygın olduğunu belirtmektedirler (Gabbay ve Boivin, 2018, s.25). Enlil-Ninlil-Ninurta-Nuska sıralaması Dur-Abi-eşuh'tan gelen belgelerde de mevcuttur (Gabbay ve Boivin, 2018, s.25). Böylece Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Geç Eski Babil Dönemi Nippur kültlerinden esinlendikleri görülür.

31-32-33. satırlar Ninlil'in ayinlerde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. 25. satırdaki "*Enlil'in baktığı kişi- kehanetleri olumlu!"* ifadesi Enlil'le ilgili birçok metinde karşımıza çıkar. Bahsi geçen ifade Ayadaragalama'nın eylemlerinin Enlil tarafından onaylandığını vurgular.

11. satırdaki ifadenin bir kısmı kırık olsa da muhtemelen Ayadaragalama'nın tanrının önünde tevazuyla eğilmesini ifade etmektedir; kralın Nippur tanrılarına duyduğu hürmete atıf yapılır. Enlil kültünün özel bir önem arz etmesinin ardında muhtemelen Ayadaragalama'nın evrensel krallık iddiası yatmaktadır; "*Ayadaragalama kral olduğu yıl Enlil onu tüm dünyanın çobanlığı için atadıktan sonra*". Bu nevi iddiaları desteklemek, ilahinin yazılma motisvasyonu olmalıdır.

4.3 Erken Kassit Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 1595? /1570?-1410)

Kassitlerin kimliği, varlıklarının yüz yılı aşkın süredir farkında olmamıza rağmen belirsizliğini korumaktadır (Shelley, 2017, s.196). Kassit ismiyle ilk kez Şamşu-iluna'nın dokuzuncu saltanat yılında karşılaşılır. Kassit isminin (Akkadca *kaššûm*) bir yer veya halkın adından türediği düşünülmektedir. Zağros Dağları ve Yukarı Diyala Bölgesi'nden geldikleri kabul edilmektedir. Van Koppen Kassitlerin Mezopotamya'ya tek seferde değil, üç grup halinde göç ettiklerini öne sürmüştür (van Koppen, 2017, s.45). Kassitlerle bağlantılı oldukları düşünülen diğer iki grup *Bimatu* ve *Samharu*'dur, geleneksel olarak Kassit kabileleri olarak anlaşılmışlardır (van Koppen, 2017, s.45). Kassit tanımı Babil ordusunun üyeleri için kullanılırken, Bimatu ve Samharu asi yabancıları tanımlamak için tercih edilen etiketler haline gelmiştir (van Koppen, 2017, s.47; van Koppen, 2010, s.459). Eski Babil Dönemi'nde Kassitler askeri potansiyellerinden ötürü Eski Babil Hanedanı tarafından paralı asker olarak kullanılmışlardır. Bu dönemde Kassit kabileleri kendi şeflerinin yönetimi altında ve parçalı organizasyonlar şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir (van Koppen, 2017, s.53).

Kassitlerin Babil'deki yükselişlerinin ne zaman ve hangi koşullarda gerçekleştiği muğlak bir meseledir. Abi-eşuh ve Ammi-ditana dönemlerine ait metinlerde Kassit askerleri "*wa-si-ib ka.dingir.ra*^{ki}*"*, yani "*Babil'de ikamet eden*" şeklinde tanımlanmışlardır (van Koppen, 2017, s.62). Samharu olarak adlandırılan grubun, Ammi-şaduqa'nın mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Mezopotamya'nın doğusuna ve Diyala'ya yerleştikleri görülür (van Koppen, 2017, s.63). Sürecin detayları kayıp olduğu için Kassit, Samharu ve Bimatu gruplarının birleşerek bir Kassit Devleti mi oluşturduğu, yoksa tek bir grubun öne çıkarak diğerlerini kontrol mü ettiği bilinmemektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere erken dönemlere dair bilgimiz oldukça kısıtlıdır ve şu anki veriler, daha sonraki dönemlerde yazılan kaynaklardan gelmektedir. Anlamlı metinsel kanıtların neredeyse tamamen eksik olması ve çok zayıf belgelenmesi sebebiyle tarihsel yapılandırma büyük oranda varsayımlara dayanmaktadır (Bartelmus, 2017, s.245). Bu bağlamda Babil'in fatihinin kim olduğu bilinmemektedir. Babil'in bir kısmı muhtemelen MÖ 1595'ten çok daha uzun bir müddet sonra Kassitlerin kontrolüne girmiştir (Liverani 2014, s.364; Brinkman, 2017, s.3). Güney Mezopotamya ise on beşinci yüzyılda, kesin olmayan bir tarihte (Deniz Ülkesi Hanedanı'nın yıkılışıyla) Kassitlerin kontrolüne geçmiştir.

4.3.1 Gandaş Yazıtı

Erken dönemlerin muğlaklığı Enlil kültüne dair bilgilerimizi de kısıtlar. Kassitler ve Enlil kültünü bir arada gördüğümüz ilk veri, (Gandaş'ın yaşadığı dönemden gelmemekle birlikte) kral listelerine göre Kassitlerin ilk kralı olan Gandaş'a atfedilmiştir. Tartışmalı olmakla birlikte Şamşu-iluna ve II. Rim-Sin'in çağdaşı olduğu ve 26 yıl hüküm sürdüğü (MÖ 1729-1704) düşünülmektedir (Brinkman, 1975, s.127). Ancak faaliyetlerine dair çağdaş bir kaynak yoktur (Brinkman, 1975, s.127). MÖ birinci binyıldan gelen bir metinde Gandaş, dünyanın dört bir yanının kralı olarak anılır. Yazıttaki "*Işıldayan fırtına*", "*tanrıların boğası*", "*tanrıların tanrısı*" ifadeleri çok büyük ihtimalle Enlil'e hitap etmektedir.

> *"Işıldayan fırtına, tanrıların boğası, tanrıların tanrısı, Gaddaş (Gandaş), dünyanın dört bir yanının kralı, Sümer ve Akkad Ülkesi'nin kralı Babil'in kralı, benim. O zamanlar, Enlil'in E-kur'u, fetih sırasında. Tahrip edilmişti (geri kalan eksik)" (Stein, 2000, s.149-150).*

Kemal Balkan, yazıt sonradan yazılmış olsa da ardında tarihi bir gerçeklik taşıyor olabileceğini öne sürmüştür (Balkan, 1948, s.731). Balkan'a göre E-kur'un bahsi geçen

dönemde tahrip edildiği iddiası tarihi verilerle uyuşmaktadır, bu bağlamda Gandaş gerçekten de Babil'i fethetmiş olabilir (Balkan, 1948, s.731). Fakat E-kur Babil'in fethi sırasında neden zarar görsün? Bu soruya verilebilecek en makul cevap yazıttaki E-kur'un sembolik bir ifade olmasıdır. Bazı uzmanlar E-kur'un Nippur'daki E-kur'u değil, Batı Babil'deki Enlil Tapınağı Enamtila'yı kastediyor olabileceğini önermiştir (Bartelmus, 2017, s.250).

Fakat artık birçok araştırmacı Gandaş Yazıtı'nın Kassitlerin meşruiyetine katkı sağlamak ve tarihlerini olabildiğince geriye götürme amacıyla yazıldığını ve yazıttaki "*dört bir yanın kralı*", "*Sümer ve Akkad kralı*" ünvanlarının uydurma olduğunu öne sürmektedirler (Bealieu, 2018, s.127; Doğan, 2025, s.48-49). Şamşu-iluna ile çağdaş olabileceği göz önüne alındığında, Gandaş'ın Mezopotamya'daki krallık iddiası zaten gerçekçi değildir. Muhtemelen askeri seferlerin abartılı bir anlatısıdır (Doğan, 2025, s.49). Gandaş'ın Enlil ve E-kur'la ilişkisi daha sonraki Kassit krallarının ve Kassit Hanedanı'nın, en başından beri Enlil'in desteğine sahip olduklarını iddia etmek için yazılmış olmalıdır.

Gandaş'tan sonra kral listelerine göre I. Agum gelmektedir. Agum'un da Şamşu-iluna'nın çağdaşı olabileceği düşünülmektedir, fakat hakkında bilinenler yok denilecek kadar azdır (Doğan, 2025, s.49). I. Agum, Şamşu-iluna dönemindeki bir mektupta bahsedilen "*Agum Hanedanları*" olarak bilinen Kassit kabilesinin başıyla özdeşleştirilmiştir (Bealieu, 2018, s.127). I. Agum'dan II. Agum'a kadarki krallara dair bilgimiz Assur Senkronistik Kral Listesi'nden gelmektedir, listeye göre sıralama şu şekildedir; *Gandaş, I. Agum*, *I. Kaştiliaşu*, *Abi-Rattaş*, *I. Kaştiliaşu* (tekrardan I. Kaştiliaşu veya II. Kaştiliaşu), *Ur-zigurumas*, *Harba-Sipak*, *Tiptakzi/Sipta'ulzi*, *Agum-Kakrime/II. Agum*. Ancak listede anılan kralların ne zaman hüküm sürdükleri ve faaliyetleriyle ilgili bilgiye sahip değiliz. Ayrıca adı geçen kişiler birleşik bir Kassit birliğinin mi yoksa parçalı kabilelerin şeflerinin isimleri mi bilmek mümkün değil. Eski Babil kaynakları, özerk Kassit gruplarının kendi kralları olduğunu bildirmektedir ve bazı liderlerin adlarının, daha sonraki kral listelerinde kaydedilen Erken Kassit Dönemi krallarının adlarıyla eşleşmiş olabileceği öne sürülmektedir (van Koppen, 2010, s.459). Daha spekülatif bir yorumla belirli Kassit kabilelerinin ilerleyen tarihlerde birleştiği ve birleşen kabile şeflerinin kral listelerinde anıldığı düşünülebilir; yani tek bir hanedan, halefiyet-selefiyet çizgisinde ilerlememiş olabilir.

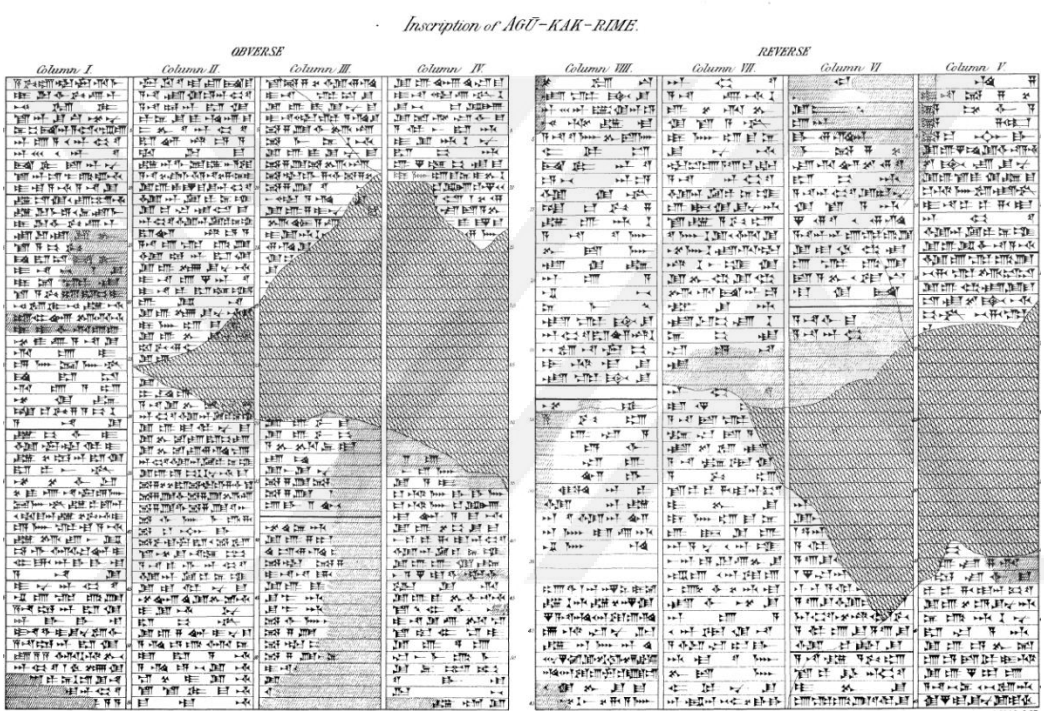
4.3.2 Agum-Kakrime (II. Agum) Yazıtı

Asurbanipal Kütüphanesi'nde bulunan ve Erken Kassit Dönemi'ne atıf yapan, Agum-Kakrime Yazıtı olarak adlandırılan bir yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

> "*(1-10) Tazzigurumaş'ın oğlu, Şuqamu/Şuqamuna'nın saf soyu (torunu?), Anu ve Enlil, Ea ve Marduk, Sin ve Şamaş tarafından ülkenin krallığına atanan (ismiyle çağırdığı?), İştar'ın güçlü genç adamı, tanrıçalar arasında en kahraman olan ben, Agum-Kakrime'yim*" (yazıtın devamı için bkz. Oshima, 2012, s.24. Alternatif çeviriler için bkz. Balkan 1948, s.734; Goodspeed, 2007, s.125).

Görsel 4.1

Agum-Kakrime (II. Agum) Yazıtı

Kaynak: Rawlinson, 1909, s.33

Yazıtın devamında Agum-Kakrime kendisini "*Kassitlerin, Akkadların ve Babil'in kralı olarak tanımlar*" (Balkan, 1948, s.734). Ardından Hititler tarafından ele geçirilen Marduk heykelinin ülkeye geri getirilmesi anlatılır[20]. Yazıt Ninive'de bulunduğu için bazı araştırmacılar yazıtın sonradan Esagila rahipleri tarafından uydurulduğunu öne

[20] Heykelin nereden geri getirildiği tartışmalıdır. I. Murşili'nin heykeli Hattuşa'ya götürmüş olması gerektiği ilk akla gelen seçenektir. Ancak Agum-kakrime'nin Hattuşa'ya gidip heykeli geri getirmesi gerçekçi değildir. Yazıtta "Hanealıların Ülkesi'nden" geri getirildiği söylenmektedir. Hanea=Hana şeklinde yorumlanmış ve bu bağlamda Hana Krallığı'nın en olası aday olduğu ve I. Murşili'nin seferine destek verdikleri düşünülmüştür. Ayrıca Hana'daki epigrafik ve arkeolojik verilerin MÖ on altıncı yüzyılın başında kesilmesi, Kassitlerin Hana'yı yok ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Tartışmanın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Oshima, 2012; Liverani, 2014, s.364.

sürmüşlerdir (örn. Oates, 2015, s.90). Ancak Astour'a göre yazıtta Marduk'un Enlil ve Ea'dan sonra anılması, Kassit resmi diniyle uyumludur, Orta Babil veya Assur ile değil (Astour, 1986, s.329). Ayrıca eğer yazıt çok sonraları yazıldıysa, (yani Marduk'un yükselişinden sonra) Marduk'un Enlil ve Ea'dan sonra anılması olası değildir. En azından hiçbir sahtekâr Esagila rahibi böyle bir tavır sergilemiş olamaz (Astour, 1986, s.329).

Yazıtta Sümer Ülkesi'nden, Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan bahsedilmemesi ilgi çekicidir, ancak nedenini bilemiyoruz. Hem Gandaş'ın hem de Agum-kakrime'nin yazıtında Enlil'in anılması, Kassitlerin ileriki yıllardaki krali teolojisiyle uyumludur. Fakat Enlil erken dönemlerden itibaren mi yoksa sonradan mı önem kazanmıştır kesin değil.

4.3.3 Hašmar-galšu Yazıtı

Kral listelerinde anılmayan, Nippur'un çevresindeki bir bölgede hüküm sürmüş olabileceği düşünülen *Hašmar-galšu* adlı bir hükümdarın, E-kur'un Büyük Kapısı (*ka-mah*) için bir süs tuğlasını adamasını kaydeden bir yazıt Enlil kültüne dair birtakım bilgiler sağlar. Hükümdarlık tarihi için MÖ on beşinci yüzyıl önerilmiştir (Horowitz vd., 2016, s.58). Oldukça kısa olan yazıtta şu ifadeler geçmektedir: "*(1) Bir hediye (2) Hašmar-galšu'nun (3) E-kur'un bir taş levhası (4) Enlil için, (5) kralı*" (Horowitz vd., 2016, s.58).

Yazıtın tarihlendirilmesi sorunlu olmakla birlikte Nippur'a dair bir ipucu sağlamaktadır. Daha önceki bölümlerde Abi-eşuh, Ammi-ditana ve Ammi-şaduqa dönemlerinde Nippur'un bir çeşit geçici ibadet merkezi olarak kullanılmış olabileceğine değinilmişti. Eğer Hašmar-galšu döneminde de aynı durum geçerliyse, Nippur'un ve Enlil kültünün bazı Kassit kabileleri veya hükümdarları tarafından devam ettirildiğini düşünebiliriz. Elbette bunun kanıtlanması hayli zordur. Çünkü arkeolojik ve metinsel kanıtların yokluğu bu görüşü doğrulayamaz. Ayrıca eldeki veriler Hašmar-galšu'nun Kassit Hanedanı ile doğrudan ilişkilendirilmesini mümkün kılmamaktadır; Kassitçe bir isim taşıdığı için Kassit hükümdarı olarak anılmıştır (Doğan, 2025, s.49). Yine de bu adak, Erken Kassit Dönemi'ndeki Enlil ve Nippur'a dair tartışmalı ama ufak bir gösterge sayılabilir.

4.3.4 Enlil'in Emriyle: III. Kaştiliaşu ve Sumundar Kanalı

Kral listelerine göre II. Agum'u takiben Kassit tahtına Burnaburiaş geçmiştir. Ancak hakkında herhangi bir veri yoktur (Doğan, 2025, s.53). Burnaburiaş'ı takiben III. Kaştiliaşu tahta geçmiştir. III. Kaştiliaşu'ya atfedilen bir yazıtın kopyasında, III.

Kaştiliaşu'nun Nippur'a su temin etmek için bir kanal kazdırdığından bahsedilmektedir. *Sumundar Kanalı* adındaki bu kanalın Dicle'den Nippur'a doğru aktığı düşünülmektedir (Bartelmus, 2017, s.252).

> "*(1-4) Ben, Enlil'in valisi Kaştiliaşu, Burna-buriaş'ın oğlu, Enlil'i mutlu eden alçakgönüllü Agum'un torunuyum. (5-9) Enlil, benden Sumundar su yolunu kazmamı istedi. O… Yamutbal topraklarını ve askerlerini bana emanet etti. (10-15) Efendim Enlil'in emriyle, gümüş bir kürekle Sumundar su yolunu kazdım. Toprağı gümüş bir sepette taşıdım. Nippur için edebi su sağladım. (15-17) Bu kürek ve sepeti, efendim Enlil'in evine yerleştirdim.*
>
> *(18-26) Yazılı ismimi silip kendi ismini yazan veya (bu nesneyi) yok edip başka bir amaçla kullanan: efendim Enlil, emri değiştirilemez olan, onu şiddetle lanetlesin. (27-28) Krallığını başka bir ülkeye hediye etsin. (29-32) Ülkesinin dağılmasını ve halkının yok olmasını emretsin*" (Abraham ve Gabbay, 2013, s.184).

III. Kaştiliaşu yazıtta "*Enlil'in valisi*" ünvanını (III. Kaştiliaşu ayrıca "*Enlil'i hoş eden*" ünvanını da kullanmıştır) kullanır. Aynı ünvan yıllar sonra I. Kurigalzu (MÖ 1400? - 1375'ler) tarafından da kullanılacaktır. III. Kaştiliaşu'yla ilgili mevcut bilgiler oldukça kısıtlı olduğu için bu dönemde Nippur'un birleşik bir Kassit Hanedanı yönetimi altında mı olduğu, Enlil kültünün Nippur'da devam mı ettiği gibi soruları yanıtlanamamaktadır. Ancak yazıt, *Hašmar-galšu* yazıtıyla paralel olarak Nippur'da adanmalar yapıldığına (*bu kürek ve sepeti, efendim Enlil'in evine yerleştirdim*) işaret ediyor. Ayrıca Sumundar Kanalı'nın kazılması Nippur'da yerleşim olduğunu veya başladığını gösterebilir; boş bir şehre kanal kazılmış olması pek olası değildir. Bu bağlamda Nippur'da yerleşim olmasa bile kült faaliyetlerinin belli bir oranda devam ettiğini önerebiliriz. Aynı zamanda III. Kaştiliaşu'nun yazıtı Kassit Hanedanı'nda Enlil kültünün ilk ve belirgin kanıtıdır (hatta belki de bir *terminus post quem* sayılabilir) denebilir.

4.3.5 Deniz Ülkesi Hanedanı'nın Yıkılışı

III. Kaştiliaşu'nun ardından Ulam-Buriaş gelmektedir. Ulam-Buriaş'ın güneydeki Deniz Ülkesi Hanedanı'na karşı bir sefer düzenlediği ve yendiği (muhtemelen MÖ 1470'ler) kaydedilmiştir: "*Ea-gamil, Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kralı, Elam'a kaçtı; daha sonra Kassitli Kaştiliaşu'nun kardeşi Ulam-Buriaş, ordusunu topladı, Deniz Ülkesi'ni fethetti ve ülkeyi yönetti*" (Leick, 2005, s.45; Bealieu, 2018, s.131).

Ulam-Buriaş'ın ardından III. Agum da Deniz Ülkesi'ne karşı bir sefere çıkmıştır: "*III. Agum, III. Kaştiliaşu'nun oğlu, ordusunu topladı ve Deniz Ülkesi'ne yürüdü; Dur-Enlile'yi fethetti (ve) oradaki Enlil Tapınağı E-galga-şeşna'yı kirletti*" (Bealieu, 2018,

s.131). Yazıtta ilk göze çarpan *E-galga-şeşna Tapınağı*'dır. Tapınağa dair başka bir veriye rastlanmamıştır. Muhtemelen Dur-Enlile yerleşkesindeki bir tapınaktır.

Ulam-Buriaş'ın seferinden sonra Deniz Ülkesi Hanedanı kralı Ea-gamil Elam'a kaçmıştır. Deniz Ülkesi Hanedanı muhtemelen sona erse de bölgedeki bağımsızlık ruhu bir süre daha yaşamış gibi gözükmektedir. Öyle ki III. Agum tekrardan bir sefer düzenlemiştir.

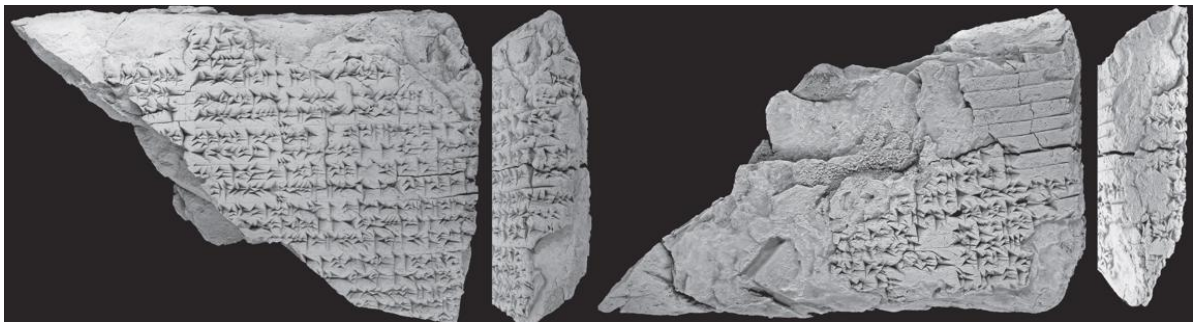
4.3.5.1 Enlil'e Bir Balag

Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan geldiği düşünülen (tabletin Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan geldiğine dair kanıtlar için bkz. Gabbay 2014, s.148-149) bir balag (ağıt) şarkısı Enlil'in kentlerini terk etmesini anlatır.

> "*(1) Terk etme, Eme'ruana! Terk etme. (2) Terk etme Lagaş Meydanı'nın tuğlalarını, terk etme! Kiş'in tuğlalarını terk etme! Eduba'nın tuğlalarını terk etme! Kutha'nın tuğlalarını terk etme! (3) Emeslam'ı terk etme! Dilbat'ın tuğlalarını terk etme! E-ibbi-anum'u (?) terk etme!.. Birisi sana böyle desin! (4) Tanrım, terk etme şehrini! Biri sana böyle diyebilir! Sen onun efendisisin! Sen onun çobanısın! Sana söylesin! Fırtına! O eve geri dön! Sana söylesin, bir dua edilsin! (5) O haberci için, orada olmayan şehir, onun için orada olmayan o şehir! Onun için… olmayan, o şehir, onun için… olmayan o şehir! Yanından geçilmeyen, kimsenin yanından geçmediği delikanlı için!.. sadık ev…! (6) Mullil (Enlil) sadık adamın oğlu orada toprağı toplar, hasat eder! (7) 'İlk şarkı' ile başlayan, bozkırdan gelir (ve aceleci yürüyüşü durdurur!) Sen yaklaşınca, 'ilk şarkı'. Toprakların efendisi, şerefli, toprakların efendisi! (8) Ülkelerin efendisi, yüreği gizli, sözü adil! Sözü geri çevrilemeyen, buyruğu değiştirilemeyen! Yüce Mullil, onun hükmü değiştirilemez! (9) Onurlu kişi, şerefli kişi, -bana ne oldu? (10) Efendi Mullil, Güneş?... Hükmünü kimsenin değiştiremeyeceği efendi! (11) Ey halk, acele edin! Bir ağıt yakalım! Odaya girin, ey halk acele edin! Bir ağıt yakalım! Ey Mullil, E-kur'a nasıl yıkım getirirler! (12) Yüce hanım Keş'ten, nasıl getirirler! Efendi için şarkı tatlı değil, ağıt okunmuyor! Mullil için şarkı tatlı değil, ağıt çalınmıyor! (13) Efendi, Mullil, 'ses çıkaran-ahşap çalgısı'… değildir! Boğazına kılıcı sokan kurgara (kendinden geçmiş)… yapmıyor! 14 E-kur'a övgü düzeyim Kiur'da…! Övgü düzeyim kutsal tepede! (15)…dolaşır! Gündüz vakti tanrı(?) Ve ağıtların balag çalgısı, gündüz yükselmiştir (?)… (16) Fırtına, An'ın o sözü, Mullil'in o sözü? (17) Fırtına, yüce An'ın öfkeli yüreği! Fırtına, Mullil'in şer dolu yüreği! Sözü yukarıda göğü gürletir? (18)… Onun sözü yeryüzünü sarsar!*
>
> *Arka yüz*
>
> *(1-6)… (7) Gökte kim yok etti? Sen yok ettin! (8) Yeryüzünde kim devirdi? Sen devirdin! (9) Ev… (10) Gün, soğukla birlikte sıkı giyinmişleri bile alıp götürdü! (11) Açlıkla, tarlası geniş olanı bile alıp götürdü! (12) Toprağı hasat eden için, toprağı parçaladı! (13) Büyük kuyular açan için, büyük kuyuları parçaladı! (15) Gün, beş kişilik evden beşini çıkarır! (16) Gün, on kişilik evden onunu çıkarır!"* (Gabbay 2014, s.157).

Görsel 4.2

Enlil'e Bir Balag Kil Tableti

Kaynak: Gabbay, 2014, s.153-154.

Metin Enlil'e yakılan ağıtlara (örneğin *Ur'a Ağıt,* [bkz. ETCSL, t.2.2.2] *Nippur'a Ağıt* [bkz. ETCSL, t.2.2.4]) oldukça benzerdir. Fakat niçin yazıldığı hala cevaplanmamış bir sorudur. Burada ağıtın Deniz Ülkesi Hanedanı'nın yıkımıyla ilişkili olabileceği önerilecektir. Çünkü Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan gelen bazı bilgiler ipuçları sağlamaktadır.

Deniz Ülkesi Hanedanı için üç kriz tanımlanabilir. İlki CUSAS 9 belgelerinde Ayadaragalama'nın E yıl ismi olan "*Kral Ayadaragalama'nın, iki düşmanın birleşmiş gücünün yükseldiği (kovduğu?) yıl*" (Dalley, 2009, s.11). İkincisi Ulam-Buriaş'ın saldırısı ve Ea-gamil'in Elam'a kaçışı. Sonuncusu ise III. Agum'un saldırısı. Yukarıdaki balag'ın hangisine denk geldiğini kesin olarak tespit etmek şimdilik mümkün değil, çünkü düşmandan yalnızca *lu.kur* (düşman) olarak bahsedilmiştir (Beranger, 2019, s.114). Metinden anlaşıldığı kadarıyla büyük çaplı bir yıkım söz konusudur (elbette abartılı olması da muhtemeldir).

Ayadaragalama'nın yıl ismi büyük çaplı bir yıkımdan bahsetmiyor. Ayrıca balag'da Enlil çoğunlukla kuzey kentlerini terk ediyor, yani Kassitlerin Deniz Ülkesi Hanedanı'nı güneye çekilmek zorunda bırakması anlatılıyor olabilir. Bu bağlamda ilk akla gelen seçenek Ulam-Buriaş'ın saldırısıdır. Çünkü Ulam-Buriaş'ın saldırısı Ea-gamil'in Elam'a kaçmasına ve Deniz Ülkesi'ni güneye çekilmeye mecbur etmiştir.

Diğer seçenek ise III. Agum'dur. III. Agum'la ilgili önemli bir husus Dilmun'un yani Bahreyn'in kontrolüdür. Dilmun'dan gelen kanıtlar yaklaşık 50 parçadan oluşan bir grup belgenin III. Agum'a tarihlendiğini ortaya koymaktadır (Veldhuis, 2000, s.70). Bu bilgi ışığında III. Agum'un son darbeyi vurmuş olduğunu öne sürebiliriz. Eğer durum böyleyse, bahsi geçen balag III. Agum'dan önce yazılmış olmalıdır.

III. Agum'un seferi Dur-Enlile'nin yıkılması ile sonuçlanmıştır. Bu durum doğrudan Enlil'le ilişkilendirilerek tanrının ülkeyi terk etmesi olarak yorumlanmış olabilir. Ancak balag'da Dur-Enlile'yi çağrıştıran bir yerin yıkımından bahsedilmemesi yalnızca tesadüfi bir eksiklik olamaz. Çünkü E-kur ve Kiur'dan bahsedilirken Dur-Enlile'nin unutulmuş olması olası değildir. O yüzden Ulam-Buriaş'ın saldırısının Enlil'e yazılan ağıtın nedeni olması kuvvetle muhtemeldir.

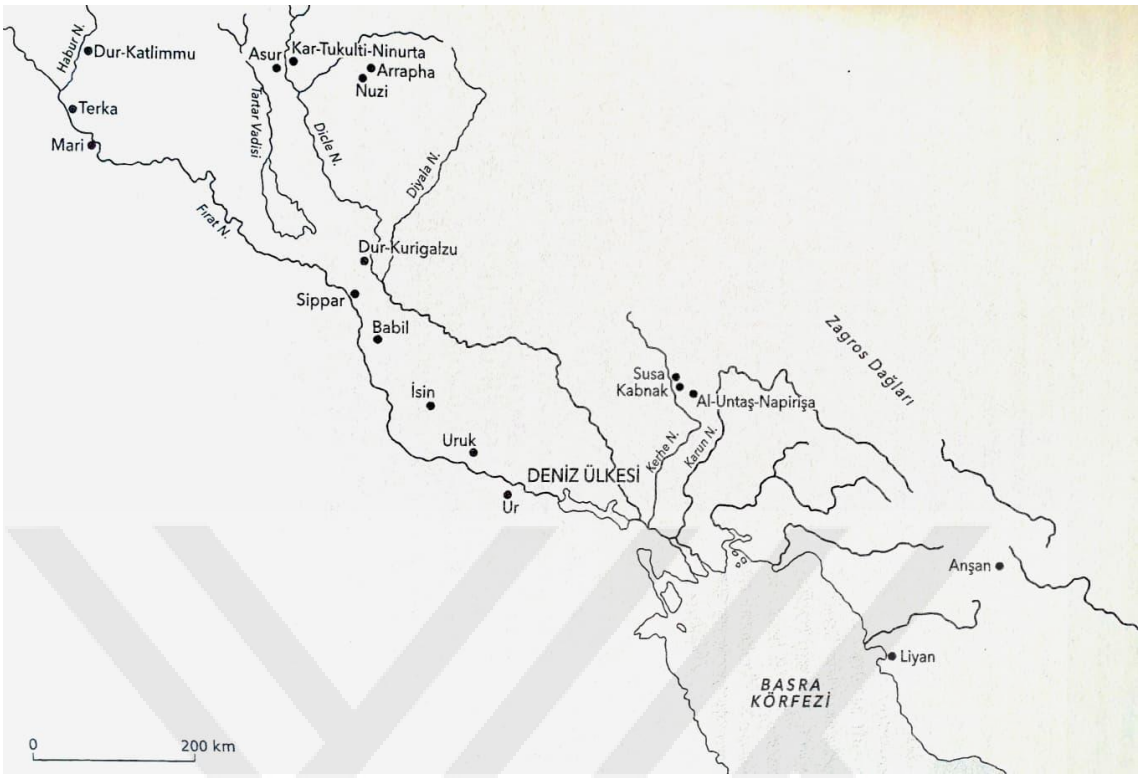
Meşruiyetini Enlil'e dayandıran hanedanların çoğu hem başarılarını hem de yıkımlarını genellikle Enlil ile ilişkilendirmişlerdir. Söz konusu tanrı Enlil olduğunda kendi halkına, kendi ülkesine yıkım getirmek şaşılacak bir durum değildir, bu konuda nahoş bir geçmişi vardır. Belli ki Deniz Ülkesi Hanedanı da aynı "*devletin yıkımı=Enlil'in gazabı*" formülasyonunu kullanmıştır (benzer örnekler: Akkad Devleti'nin yıkılışı=Agade'nin Lanetlenmesi, III. Ur Hanedanı'nın yıkılışı=Ur'a Ağıt, Nippur'a Ağıt). Bu dönemden sonra (kesin olmamakla birlikte MÖ 1470'ler) yazılı belgelerde ciddi bir kesinti görülür. Metinsel kanıtların yeniden ortaya çıkmaya başladığı MÖ 1400'lere yani Orta Kassit Dönemi'ne kadar karanlık bir dönem yaşanmıştır.

4.4 Orta Kassit Dönemi'nde Enlil Kültü (MÖ 1410? -MÖ 1225)

Orta Kassit Dönemi Kassit Hanedanı'nın en parlak dönemidir. Bu dönemde Yakın Doğu'da Mısır, Mitanni, Hitit ve Kassitler en büyük güçlerdir (Miller, 2017, s.95). Orta Kassit Dönemi'nin ilk kralı Kara-indaş'tır. Kara-indaş dönemi artık Kassit tarihinin daha sağlam bir zeminde incelenebildiği bir çağın başlangıcıdır (Balkan, 1948, s.744). Kara-indaş "*kuvvetli kral, Babil Kenti kralı, Sümer ve Akkad kralı, Kassit kralı"* vb. ünvanlar taşımaktadır (Balkan, 1948, s.744). Sahip olduğumuz en eski resmi Kassit yazıtları olan Kara-indaş yazıtları da yine bu döneme atfedilmektedir (Bealieu, 2018, s.125). Kassit krali yazıtlarının birçoğu gibi Kara-indaş yazıtları da Sümerce'dir. Bealieu'ya göre bu bilinçli bir tercihtir çünkü Kassit Hanedanı Mezopotamya'nın en eski gelenekleriyle bağ kurmak, Deniz Ülkesi'nin fethini meşrulaştırmak istemişlerdir (Bealieu, 2018, s.135). Ayrıca Kara-indaş'ın güney kentlerinde inşa ve restorasyon faaliyetlerine girişmesi ülkeyi tekrardan birleştirmek istediğini göstermektedir.

Görsel 4.3

Orta Kassit Dönemi'nde Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2018, s.153

Kara-indaş'ın kullandığı sıfatlardan biri "*Karduniaş kralıdır*". Karduniaş terimi başlangıçta Kassitlerin kuzey sınırlarını ifade etse de sonrasında tüm Mezopotamya'yı kapsayan bir terim haline gelmiştir (Bealieu, 2018, s.135). Kara-indaş döneminde Mısır'la yapılan yazışmalar, diplomatik ilişkiler, karşılıklı hediyeler (Kassitler atlar, savaş arabaları ve lapis lazuli gönderirken, Mısırlılar çoğunlukla altın ve lüks mobilyalar göndermiştir) devletin uluslararası bir konuma eriştiğini yansıtmaktadır (Liverani, 2014, s.364; Bealieu, 2018, s.141). Aynı dönemde kuzeyde Assur ile sınır çatışmaları yaşandığı da bilinmektedir.

Kara-indaş'ı takiben tahta Kadaşman-Harbe geçmiştir. Kadaşman-Harbe'ye dair bilgimiz bir hayli kısıtlıdır. Onun döneminde Mezopotamya'nın kuzeydoğusundan gelebilecek tehditlere karşı savunma girişimleri yapıldığı bilinmektedir (Doğan, 2025, s.59).

4.4.1 Enlil'in Valisi: I. Kurigalzu

I. Kurigalzu (ismi "*Kassitlerin Çobanı*" anlamına gelmektedir) dönemine gelindiğinde artık Kassitlere şu siyasi başarılar atfedilebilir: Babil kenti ve çevresini kontrol altına almak, Deniz Ülkesi Hanedanı'nı yıkıp devletin kuzey ve güneyini birleştirmek (Brinkman, 2017, s.10). Fakat bu başarıların hangi koşullarda gerçekleştiğini bilmediğimizi tekrarlamak gerekiyor.

I. Kurigalzu dönemi Enlil kültünün uzun yıllar sürecek olacak mutlak üstünlüğünün başlangıcıdır. Öyle ki artık Kassitlerin ulusal tanrıları olan *Harbe* (Harbe=Enlil) ve *Maruttaş*'ın (Maruttaş=Ninurta) Enlil ve Ninurta'yla özdeşleştiği ve I. Kurigalzu'nun Nippur'da *Ekurigibarra* adlı bir tapınak inşa ettirdiği bilinmektedir.

Kurigalzu döneminden gelen ve *Kurigalzu Otobiyografisi* olarak adlandırılan bir metinde kral kendisini "*E-kur'un tamamlayıcısı*" olarak tanıtır (Longman, 1991, s.89). Fakat I. Kurigalzu'dan günümüze kalan ve Nippur'da Enlil'in ana tapınağı olan E-kur'un restorasyonundan bahseden hiçbir metin bilinmemektedir (Bartelmus, 2017, s.254-255). Kendisinden sık sık "*Enlil'in valisi*" (*gir$_3$.arad$_2$ ^{d}en-lil$_2$*) olarak bahseden I. Kurigalzu'nun prestijini arttırma fırsatını bilinçli bir şekilde kaçırmış olması akla yatkın değildir. Bu durumun en mantıklı açıklaması E-kur'un kapsamlı bir restorasyonu gerektirmeyecek durumda olmasıdır (Bartelmus, 2017, s.255; Schneider, 2020, s.151). Güney inşaat faaliyetlerine verdiği önemi gösteren bir yazıtta Kurigalzu kendini şu şekilde takdim etmektedir:

> *"Ben An ve Enlil'in gözdesiyim, tanrıların efendisinin (Enlil) seçilmişiyim, tüm kraliyet ataları arasında hiçbirinin dengi olamayacağı kral, Kadaşman-Harbe'nin varisi, eşsiz kral, sınır duvarını tamamlayan, E-kur'u tamamlayan, Ur ve Uruk'u sağlayan, Eridu'nun ritüellerini koruyan, An ve İştar Tapınağı'nı inşa eden, büyük tanrıların hanımının (Nnili?) gelirlerini koruyan kral"* (Bartelmus, 2017, s.298).

I. Kurigalzu ve haleflerinin Sümerce'yi baskın bir biçimde kullanmalarının nedeninin güney ideolojisiyle Kassit Hanedanı'nı bütünleştirmek olması gerektiğinden bahsedilmişti. Tim Clayden I. Kurigalzu'nun "Enlil'in valisi" ünvanını kullanmasının Eski Babil Hanedanı'nın üstünlüğünden önceki döneme dönülmeyi temsil ettiğini öne sürer (Clayden, 2017, s.448). Bu durum çoğunlukla III. Ur Hanedanı, İsin ve Larsa'nın mirasıyla Kassit Hanedanı arasında paralellik kurulmak istenmesi olarak yorumlanmıştır (Miglus, 2017, s.350). Böylece III. Ur Hanedanı, İsin ve Larsa'yla geleneksel bir bağlılık

kurulurken, yeni başkent Dur-Kurigalzu'daki Enlil tapınağı *Eugal* ile de gelenek ve modernite arasında köprü kurulmuştur (Miglus, 2017, s.350). Orta Kassit Dönemi'nde yerleşimlerin Nippur, İsin, Uruk, Ur gibi kentlerde ve etrafında yoğunlaşması da bu görüşü desteklemektedir. Ek olarak kudurru lanet formüllerinin An, Enlil ve Ea ile başlayıp Ninhursag ile tamamlanması da üçüncü binyılın ortalarındaki baskın panteonla uyumludur. Kurigalzu'nun bir yazıtındaki şu ifade de dikkate değerdir: "*eski günlerin kurallarını uzak geleceğe kadar ayakta tutuyorum*" (CKST, Sumer 04, 1-38 A).

I. Kurigalzu döneminin önemli olaylarından biri Elam'ın fethidir. Elam kralı *Hur-batila* (Hurpatilla) ile Dur-Şulgi'de çarpışan Kurigalzu, Hur-batila'yı yenmiş ve ardından Susa'ya sefere çıkmıştır. Susa Şehri'ni yağmalayan Kurigalzu, burada Enlil'e bir asa başı adamıştır (Balkan, 1948, s.750). Ayrıca Şulgi'nin annesi tarafından Tanrıça İnanna'ya adanan bir akik boncuğu, Susa'yı ele geçirdikten sonra Tanrıça Ninlil'e adamıştır. Boncuktaki ifadeler şunlardır: "*Hanımefendisi İnanna için, güçlü adam, Ur kralı Şulgi'nin hayatı için, annesi Watartum, bu nesneyi adadı. Kurigalzu, Babil kralı, Susa Şehri'nin sarayı, Elam'ın, fethetmiştir ve Ninlil için, hanımı için, hayatı için, adamıştır (vermiştir)"* (Roaf, 2017, s.170).

Kurigalzu'nun boncuğu alarak Nippur'a getirdiği ve Ninlil'e adadığı düşünülmektedir (Roaf, 2017, s.170). Kurigalzu'nun Elam seferinin yalnızca bir vurkaç olmadığı görülmektedir. Çünkü Kassitlerin MÖ 1300 civarında Elam'ın bazı bölgelerinde kontrol sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Hatta Nippur'un yiyecek içecek tedariğini iyileştirme amacıyla Namri'deki kentlerden yardım alındığı bilinmektedir (Fuchs, 2017, s.147).

4.4.1.1 Dur-Kurigalzu ve Nippur

I. Kurigalzu dönemindeki iki önemli olay Dur-Kurigalzu'nun (*Kurigalzu Kalesi*) inşası ve Nippur'un tekrardan dini bir merkez olarak yükselişidir. Günümüz Bağdat'ının otuz kilometre batısındaki Dur-Kurigalzu, Kassitler için bir kraliyet yerleşkesi ve siyasi bir merkez görevi görmüştür; fakat burada kralların ne sıklıkla ikamet ettiği tartışmalıdır.

I. Kurigalzu'nun Dur-Kurigalzu'da inşa ettiği tüm tapınaklar, Nippur'un baş tanrıları Enlil (*Eugal Tapınağı*), Ninlil (*Egasanantagal Tapınağı*), Ninurta (*Esagdigirene Tapınağı*) ve Ninurta'nın eşi Nin-Nibru'ya (tapınağın ismi bilinmemektedir) adanmıştır (Malko, 2017, s.481).

""*Enlil için, bütün ülkelerin efendisi, Kurigalzu, Enlil'in vekili, sevgili tapınağı Eugal'ı inşa etti*" (CKST, Iraq Suppl. 1944, 14:16). "*Ninlil için, yüce hanımı, onun hanımı, Kurigalzu, Enlil'in vekili, sevgili tapınağı E-gaşan-antanal'ı (yüksekteki hanımın evi) inşa etti*" (CKST, Iraq Suppl.1944, 14:17). "*Efendisi Ninurta için, Kurigalzu, Enlil'in valisi, Esagdigirene'yi inşa etti*" (CKST, Iraq Suppl.1944, 15:18). "*Ninnibru için, yüce hanım, kim… ortaya çıkarır… kimse anlayamaz ve tüm evrende…'i aşan, onun hanımı, Kurigalzu… sevgili tapınağını inşa etti*" (CKST, Iraq Suppl.1945, PI.5 Fig.6).

Tapınakların tam olarak niçin inşa edildiği bilinmemektedir. Orta Kassit krallarının Enlil'e alışılmadık derecede bağlılık göstermeleri, önceki bölümlerde tartışılan Mezopotamya geleneklerine uyum sağlama çabalarıyla ilgili olmalıdır. Muhtemelen tapınakların inşasının ardındaki neden de budur.

Sümer-Akkad-Babil rahiplerinin gözünde Kassitler Mezopotamya kültürüne yabancı dağ halklarıdır (Liverani, 2014, s.370). Öyle ki Kassitlere karşı indirgemeci yaklaşım, onların kültürlerinin daha en başından önemsizleşmesine yol açmış olabilir (Jarizt, 1960, s.18). Kassit Hanedanı'nın Mezopotamya'yı hangi koşullarda kontrolü altına aldığını bilemesek de böylesi uzun süreli bir iktidarın yalnızca askeri veya ekonomik nedenlere bağlanamayacağı ortadadır. Bu bağlamda Nippur rahiplerinin Kassit Hanedanı'nın meşruiyetine giden yolda rehberlik görevi üstlendikleri öne sürülebilir. Nippur daima kendi içerisinde anlaşılması güç ve karmaşık, esnek bir kültüre sahip olmuştur. Kültürün esnekliği ve mevcut siyasi ortama adapte olma becerisi sayesinde tarihin uzun safhaları boyunca farklı ırktan, dilden ve kültürden hanedanlar ve krallarla karşılıklı çıkara dayanan ilişkiler kurmuştur.

Enlil'in krallara taç giydiren kültünün Kassit Hanedanı'nın siyasi meşruiyetine katkıda bulunduğu da kesindir. Nippur'un seçkin rahip sınıfı ise ritüellerin uygulanması ve Mezopotamya kültürüyle Kassitler arasında köprü görevi görmüş, böylece halk nezdinde Kassitlerin prestijini arttırmış olmalıdır. Bunun karşılığında da Kassit hükümdarları Enlil'e ve Nippur'a büyük bir saygı göstermişlerdir.

Kassit Dönemi'nde Güney Mezopotamya'daki küçük köy yerleşimlerinin hiç olmadığı kadar yüksek bir sıklığa eriştiği görülmektedir (Clayden, 2017, s.439). Nippur'un hem güneyi hem de güneydoğusunda yeni yerleşimler ortaya çıkmıştır ve yerleşimlerin çoğu yeni inşa edilmiş köylerden oluşmaktadır (Brinkman, 2017, s.15). Nippur'un dini başkent olmasının yanı sıra ticari bir merkez olduğu, ek olarak Nippur kült personelinin bir

kısmının Dur-Kurigalzu'ya aktarıldığı bilinmektedir (Bartelmus, 2017, s.254-255). Aynı dönemlerde Nippur'da büyük bir köle ve işçi nüfusu çalışmaktadır, bu kişiler çoğunlukla tapınağın mali işleri, sunular ve adamalar, sulama gibi işleri üstlenmişlerdir (Biggs, 1965, s.95). Ancak bahsi geçen kamu işgücünün büyüklüğünü tahmin etmek veya işçilerle kölelerin oranlarını tespit etmek mümkün değildir (Tenney, 2017, s.218).

Dur-Kurigalzu, Nippur ve Babil, Kassit belgelerinin geldiği en önemli üç kenttir. Nippur özellikle MÖ 1360-1225 yılları arasında açık ara en çok kaynağa (yaklaşık 12.000 tablet, belgelerin yaklaşık %90'ı) sahip olandır (Potts, 1986, s.17).

Babil, eski hanedanın başkentidir. I. ve II. Kurigalzu'nun Babil'de taç giymesini kutlayan ilahiler, Kassit krallarının Eski Babil Hanedanı'nın halefleri olduklarına ve dolayısıyla meşruiyetlerine atıf yapmaktadır (Clayden, 2017, s.448).

Dur-Kurigalzu, krallığın gücünü ve zenginliğini somut bir biçimde ortaya koyar. Dur-Kurigalzu'da Enlil ve akrabalarına adanmış tapınaklar Mezopotamya'nın kadim devlet geleneğine gösterilen hürmeti temsil eder. Ayrıca Enlil'in desteği "evrensel krallığın", başka bir deyişle emperyal hırsların anahtarıdır. Muhtemelen Nippur'a gösterilen ihtimamın ardındaki en önemli nedenlerden biri de budur.

4.4.2 Kadaşman-Enlil'den (MÖ 1374-1360) IV. Kaştiliaşu'ya (MÖ 1232-1225) Enlil Kültü

MÖ 1375'te ölen I. Kurigalzu, oldukça önemli bir kraldı. Mısır ile ittifaklar kurmuş (I. Kurigalzu'nun kızı Mısır firavunu III. Amenhotep'le evlenmiştir), kapsamlı inşa faaliyetlerine girişmiştir. I. Kurigalzu'yu takiben tahta kardeşi I. Kadaşman-Enlil geçmiştir. I. Kadaşman-Enlil döneminde Mısır'la yazışmaların ve diplomatik ilişkilerin oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir (Roaf, 1990, s.141). Onun döneminde Nippur'daki inşa faaliyetlerinin devam ettiği ve Larsa'da da büyük çaplı inşalara girişildiği görülür. İsin'den gelen bir yazıtta kendisini "*Babil kralı, Sümer ve Akkad kralı, An ve Enlil'in gözdesi*" olarak tanıtmıştır (CKST, Sumer 34, 103 IB 0945).

I. Kadaşman-Enlil'in ardından oğlu II. Burna-Buriaş (MÖ 1359-1333) tahta geçmiştir. Tıpkı babası gibi Burna-Buriaş da Nippur'un bakımını üstlenmiş ve inşaat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Yazıtlardan bilinebildiği kadarıyla E-kur'da bir istinat duvarı ve E-kiur'da da aynı şekilde bir istinat duvarı inşa ettirmiştir. Nippur'da Enlil'e bir fildişi topuz ve lapis lazuli bloğu adamıştır. Burna-Buriaş'ın kullandığı ünvanlardan biri şudur:

"*Saygıdeğer…, … E-kur'da dualarını ve kurbanlarını hiç aksatmayan, her gün E-kur'un, tanrının hizmetinde duran, E-kur'un süsü olan mütevazı çoban*" (Bartelmus, 2017, s.298).

Burna-Buriaş döneminde kuzeyde Assur Devleti yükselen bir güçtür. Bu sebeple Kassitler ve Assurlular arasında çatışmaların ve diplomatik ilişkilerin sıklaştığı görülür. Aynı dönemde Kassit-Mısır ilişkilerinde gerilemeler görülmekle birlikte II. Burna-Buriaş'ın kızının Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile evlendiği bilinmektedir (Doğan, 2025, s.66). II. Burna-Buriaş da selefleri gibi Nippur'a ve Enlil kültüne bir hayli ihtimam göstermiştir. Hatta Bartelmus'a göre II. Burna-Buriaş'ın adak yazıtlarından bazılarının elli satır olması (50 sayısı Enlil'i temsil etmektedir) bilinçli bir şekilde Enlil'i onurlandırmak içindir (Bartelmus, 2017, s.260).

II. Burna-Buriaş'tan sonra tahta geçişin tartışmalı olduğu bir huzursuzluk dönemi yaşanmıştır. II. Burna-Buriaş'tan sonra tahta geçen *Kara-Hardaş* bir darbe sonucu tahttan indirilmiş ve yerine *Nazi-Bugaş* geçmiştir. Nazi-Bugaş da Assur kralı Assuruballit'in istilası sonucu idam ettirilmiş ve yerine II. Kurigalzu tahta geçmiştir.

II. Kurigalzu ve IV. Kaştiliaşu (MÖ 1332-1225) arasındaki dönem Kassit Dönemi'nin en iyi belgelenmiş dönemi olmasına rağmen siyasi tarihe dair çok az bilgi verir (Bealieu, 2018, s.143). II. Kurigalzu'nun babasının kim olduğu kesin değildir, Kara-indaş veya II. Burna-Buriaş olabilir. Bir adak yazıtında Nippur'daki Esagdingirene Tapınağı'nı etkileyen, sebebi ve sonucunu bilmediğimiz bir isyandan bahsedilmektedir:

> "*Hiç kimse, ülkede kötü bir düşmanı harekete geçirdi; adı yoktu ve değerli hiçbir malı yoktu. Der'den askerleri müttefik olarak aldı ve Esagdingirene'nin avlusuna girip kılıç çekmeye cüret etti ve Nippur vatandaşlarının kanını su gibi akıttı*" (Bealieu, 2018, s.144).

II. Kurigalzu'nun aynı zamanda Assurlular ile iki kez savaştığı da kaydedilmiştir; muzaffer olan tarafın kim olduğu tartışmalıdır. Ardından Elam'a karşı askeri harekatlar düzenlemiş ve Marhaşi'yi ele geçirmiştir (Doğan, 2025, s.71). II. Kurigalzu ile I. Kurigalzu'nun bazı inşa yazıtları birbirlerine karıştığı için tam olarak tanımlanamamaktadır. Ancak II. Kurigalzu'ya kesin olarak atefedilebilen ve Enlil'e adanmış adaklar mevcuttur. Bu adaklar lapis lazuli bloğu, feldspat levha, mavi camdan yapılma bir balta başıdır (Bartelmus, 2017, s.286).

II. Kurigalzu'yu takiben tahta Nazi-Maruttaş geçmiştir (MÖ 1307-1282). Bu dönemde Assur ile Kassit arasındaki çatışmalar yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Mısır ve Hitit krallıkları arasındaki savaşın Kassitleri Assur karşısında yalnız bırakmasının Kassit-

Assur gerilimini tetiklediği düşünülmektedir (Doğan, 2025, s.72). Kassitler ve Assurlular arasında vuku bulan Kar-İştar Savaşı neticesinde Assur'un egemenliğinin güçlendiği görülür (Doğan, 2025, s.72). Nazi-Maruttaş da selefleri gibi Enlil'e adaklar adamıştır. Toplam beş adet adağın arasında 2 adet magnezit topuz ve 3 adet lapis lazuli disk vardır (Bartelmus, 2017, s.286).

Nazi-Maruttaş'ın ardından tahta sırasıyla Kadaşman-Turgu (MÖ 1281-1264), II. Kadaşman-Enlil (MÖ 1263-1255), Sagarakti-Surias (MÖ 1245-1233) ve IV. Kaştiliaşu geçmiştir. Bahsi geçen kralların hüküm sürdüğü tarihler Yakın Doğu'da siyasi arenanın hayli karmaşık olduğu dönemlerdir. Kadeş Savaşı ve giderek artan Assur tehditi Hititleri müttefik arayışına itmiştir. Kadaşman-Turgu ve II. Kadaşman-Enlil Hitit kralı III. Hattuşili ile diplomatik temaslarda bulunmuştur. Kadaşman-Turgu'nun Enlil'e bir lapis lazuli bloğu adadığı kaydedilmiştir:

> "*Nippur'lu Enlil için, tanrıların babası, İgigi kralı, tüm toprakların kralı-efendisi, Kadaşman-Turgu, Babil kralı, ilgili dindar, hayatı, ülkesi ve toprakları uğruna, 25 (birim?) lapis lazuli bloğunu adamıştır. Bu yazıyı silen kişi; Enlil, efendisi, tüm toprakların kralı, onun temelini yıksın ve soyunu sona erdirsin*" (CKST, BE 01/1, 063).

Kadaşman-Enlil'in ünvanlarından biri "*Babil, Sümer ve Akkad kralı An ve Enlil'in gözdesi olandır*" (Sumer 34, 103 IB 0945). II. Kadaşman Enlil'in ardından tahta Kudur-Enlil (MÖ 1254-1246) geçmiş olsa da onun dönemini aydınlatacak veriler eksiktir. Doğal olarak Enlil kültüne dair de anlamlı bilgilere ulaşamıyoruz. Yalnızca Enlil'e bir lapis lazuli disk adadığı bilinmektedir.

Kudur-Enlil'den sonra Sagarakti-Surias tahta geçmiştir. Sagarakti-Surias'ın dönemi de Kudur-Enlil'e benzer şekilde siyasi tarihi anlamlı bir şekilde oluşturmak için gereken belgelerden yoksundur. Enlil'e bir magnezit topuz ve karnelyan inci adadığı kaydedilmiştir.

IV. Kaştiliaşu devri Kassit-Assur geriliminin artık son demlerine ulaştığı dönemdir. I. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 1233-1196) tahta geçişi Assur'un saldırgan tavrına daha da ivme kazandırmıştır (Doğan, 2025, s.75). Tukulti-Ninurta Kassitlere karşı sefere çıkmış, IV. Kaştiliaşu'yu yenip tutsak etmiş ve tapınakları yağmalamıştır. Tukulti-Ninurta Destanı'nda kendisini şöyle takdim eder:

> "Efendilerim olan büyük tanrılar Assur, Enlil ve Şamaş'ın desteğiyle ve ordumun önünde yürüyen gök ve yeraltı dünyasının hanımı İştar'ın yardımıyla Karduniaş kralı Kaştiliaşu'ya

(IV.) savaşmak için yaklaştım" (RIAo, [Royal Inscriptions of Assyria online], Tukulti-Ninurta I, 23).

Tukulti-Ninurta'nın "*Dilmun kralı*" ünvanını kullanması artık güneyi tamamen kontrol altına aldığını gösterir (RIAo, Tukulti-Ninurta I, 24). Seferin ardından Tukulti-Ninurta, Enlil-nadin-şumi'yi kukla kral olarak Kassitlerin başına geçirmiştir. Bu dönemde Nippur arşivinin de sona erdiği görülür (Mieroop, 2018, s.156).

4.5 İkinci Adam: Sandabakku

Orta Kassit Dönemi'nin en ayırt edici özelliklerinden biri Nippur'daki valilik sistemi olmuştur. Sandabakku adı verilen Nippur valisi, devlet hiyerarşisinde kraldan sonra gelen ikinci adamdır. Her ne kadar valilik seküler bir makam olsa da sandabakkular aynı zamanda Enlil'in yüksek rahipliği (*neşakku*) görevini de üstlenmişlerdir (Mieroop, 2018, s.156).

Sandabakkuların üstün statüsü onların Kassit kraliyet ailesinin üyeleri olabileceklerini düşündürmüştür. Bu bağlamda Nippur'daki *entu* rahibelerinin Kassit prensesleri olabileceği belirtilir. Fakat yine de Nippur valilerinin kraliyet soyundan geldiğine dair bir belge olmadığını belirtmekte fayda var (Brinkman, 2004, s.287).

Sandabakkunun görev ve yetkileri oldukça kapsamlıdır. Büyük bir köle iş gücünün kontrolü, tapınak ve personel için malzeme temini ve Assur temsilcileri ile diğer kentlerden gelen elçilerle ilginmekle meşguldur (Brinkman, 2017, s.18). Aynı zamanda lüks üretim, büyükbaş hayvanların denetimi, sulama gibi işler de sandabakkunun yetkisindedir (Brinkman, 2017, s.18).

Sandabakkuya benzer şekilde Kassit Dönemi'nin önemli yetkililerinden biri de Dilmun valisidir. II. Burna-Buriaş ve II. Kurigalzu dönemlerinde Nippur valisi olan *İlliliya* (diğer ismiyle *Enlil-kidinni*), Dilmun valisi *İli-ippasra*'yla olan bir mektuplaşmasında ona "kardeş" (*ahu*) olarak hitap eder (Potts, 2006, s.115). Potts'a göre (1986, s.170) İli-ippasra'nın Nippur valisine kardeş olarak hitap etmesi bir samimiyet değil eşitlik göstergesidir. Bu durum Nippur ve Dilmun arasında temaslar olduğunu gösterir. İli-ippasra'nın kızı Nippur'daki kraliyet okulunda eğitim görmektedir. İli-ippasra'nın kızının Nippur'daki kraliyet okulunda eğitim görmesi yalnızca babasının yüksek rütbeli olduğunu değil, kraliyetin üst düzey üyelerinden biri olduğunu da gösterebilir. Potts, İli-ippasra'nın aslen Nippurlu olduğunu öne sürer (Potts, 1986, s.170). Eğer durum böyleyse Nippur soylularının ülkenin önemli merkezlerinde görev aldıklarını öne sürebiliriz. Ki

Nippurluların ülkenin en eğitimli elit kesimini oluşturduklarını düşünürsek hiyerarşide en tepelerde olmalarında şaşılacak bir durum yoktur.

Nippur'un Kassit kralları için önemine önceki bölümlerde sık sık değinilmiştir. Kassit kralları yeni yıl festivallerinde kente hac yolculukları düzenlemiş, kentin onarımıyla ilgilenmiş ve görüldüğü kadarıyla yerlilerine de imtiyazlar tanımıştır. Sandabakkunun pozisyonu ve Dilmun valisi İli-ippasra'nın olası Nippur kökeni, yönetim halkasında Nippur elitlerinin ne kadar kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

4.6 Kassit Kraliyet İdeolojisinde Enlil

Orta Kassit Dönemi yazıtlarının (adak, yapı yazıtları, kraliyet ünvanları vb.) çoğunluğu Enlil'e ithaf edilmiştir. I. Kurigalzu'dan itibaren adak yazıtları belgelenmiştir, günümüze ulaşanların çoğu Kurigalzu adını içermektedir (bazılarının I. Kurigalzu'ya mı yoksa II. Kurigalzu'ya ait oldukları kesin değildir). Enlil'den sonra en çok adak alan tanrılar genellikle yine Enlil'in akrabaları yani Nippur panteonunun önde gelen tanrılarıdır (Ninlil, Ninurta, Nuska).

4.6.1 Paralel Panteonlar: Kassit Hanedanı ve Deniz Ülkesi Hanedanı Panteonuna Dair Bir Tartışma

Kassit panteonunu tanımlamak için gereken en önemli belgeler adaklar, adak yazıtları, kraliyet ünvanları, yapı yazıtları gibi kaynaklardır. Tüm bu kaynaklarda göze çarpan Nippur tanrılarının açık ara panteonun zirvesini işgal etmesidir. Böylesi bir duruma Mezopotamya tarihinde pek sık rastlanmaz (Eski Babil Nippur'undan gelen tanrı listelerinde bile Enlil hariç Nippur tanrıları bu kadar öne çıkamayabiliyordu, bkz. DCCLT, HS 1780). Üçüncü binyılın ortalarından itibaren (yani edebiyatın belirgin bir biçimde ortaya çıktığı dönem) Enlil, panteonun tepesinde ya tek başına ya da An ile birlikte anılır. An ve Enlil'i takiben Enki, Ninhursag, Nanna, Utu, İnanna gibi ilahlar gelir; Ninlil, Ninurta ve Nuska değil.

Peki niçin Nippur tanrıları Orta Kassit Dönemi'nde bu kadar önemlidir? Bu soruya verilebilecek kesin bir cevap olmadığını en başından belirtelim; ki muhtemelen tek bir cevabı yoktur. Daha önceki bölümlerde Nippur ve Enlil kültünün Kassitler için niçin önemli olabileceğine değinilmişti. Özetle: "Nippur rahipleri Mezopotamya'ya yabancı olan Kassitlerin kültürel yolculuklarında rehberlik etmiş ve Tanrı Enlil de krali ideolojide kralların meşruiyetine destek olmuştur".

Burada ise başka bir görüş ortaya atılacaktır, o da Kassit Hanedanı'nın panteonunun şekillenmesinde Deniz Ülkesi Hanedanı'nın rol oynamış olabileceğidir. Deniz Ülkesi Hanedanı'yla Kassitlerin arasındaki ilişkiyi tanımlayabilecek kesin verilerimiz yok, çünkü aynı anda var oldukları dönem çok zayıf belgelenmiştir. Yine de CUSAS 9 belgeleri ve Orta Kassit Dönemi'ndeki Kassit panteonu arasında dikkate değer benzerlikler vardır.

CUSAS 9 belgeleri Enlil başta olmak üzere Nippur tanrılarının panteonun zirvesinde olduklarını gösterir (bkz. CUSAS 9 MS2200/59, 78, 81, 82). Aynısı Kassit panteonu için de geçerlidir. Öyleyse Kassitlerin esin kaynağı Deniz Ülkesi Hanedanı olabilir mi, veya bu bir yanılgı mıdır? Yanılgıdan kasıt Kassit kaynaklarının neredeyse tamamının Nippur'dan geliyor oluşudur. Yani Nippur'dan gelen kaynaklarda Nippur tanrılarının baskın olması sürpriz değildir. Diğer taraftan kraliyet ünvanlarında Enlil'in bu denli öne çıkması yalnızca Nippur kaynaklı belgesel bir yığılımın sonucu olamaz. Belli ki Kassitler gerçekten de Enlil'i bir baş tanrı olarak kabul etmiştir. Hatta Enlil, üstünlüğünün tartışmaya dahi açık olmadığı Erken Hanedanlık dönemlerinde dahi bu nevi önemli bir konumda değildir. Öyle ki Nippur valileri tarihin hiçbir safhasında Kassit Dönemi'ndeki gibi geniş yetkilerle donatılmamıştır.

Deniz Ülkesi Hanedanı ve Erken Kassit Dönemi'ne dair bilgimiz kısıtlı olsa da iki toplumun (veya devlet) birbirlerinden haberdar oldukları kesindir. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın siyasi tarihini oluşturmak şimdilik imkansızdır ama en azından Şamşu-iluna'nın saltanatından beri varlığını sürdürebilmiş bir devlettir. Kassitlerin de Mezopotamya'ya aynı dönemlerde geldikleri bilinmektedir. Öyleyse Kassitlerin karşılaştığı Mezopotamya'nın ikiye bölündüğünü söyleyebiliriz: Kuzey ve Orta Mezopotamya Eski Babil Hanedanı, Güney Mezopotamya Deniz Ülkesi Hanedanı tarafından yönetilmektedir. MÖ 1595'te I. Murşili'nin saldırısı bu rekabete son vermiştir; sonrasında en azından Mezopotamya'nın güneyi Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kontrolü altındadır.

Babil'in yıkımı kültürünün de uzun bir müddet kesintiye uğramasına yol açmıştır. Walter Sommerfeld Marduk kültünün Şamşu-iluna'nın saltanatının sonuyla Kadaşman-Enlil dönemine dek kesintiye uğradığını tespit etmiştir (Sommerfeld, 1982, s.149). Kassitlerin karşısında benimsenebilecek ve hala sağlam bir şekilde varlığını sürdüren tek bir kült vardır o da Enlil kültüdür. Eski Babil kültürü tamamen önemsizleşmemiş ve Kassitler

tarafından yok sayılmamıştır. Yine de Dur-Kurigalzu'da Marduk kültünün varlığına dair bir kanıt yoktur. Marduk'un kültü Kassit Dönemi'nde Nippur'a aktarılmıştır ve sağlam bir yer edinmiştir. Bu durum aslında Marduk kültünün Nippur rahiplerinin kontrolünde olduğunu gösterir.

Sonuç olarak, güneyde halihazırda devam eden Enlil kültü ve Nippur'a odaklanmış Deniz Ülkesi Hanedanı panteonunun, Kassitlerin panteonunu şekillendirmiş olması önerilebilir. Somut verilerle desteklenemese de CUSAS 9 belgeleri ve Kassit yazıtları arasındaki göz ardı edilemeyecek paralelliğin tesadüf olması gerçekçi gözükmemektedir.

4.6.2 Kassit Yazıtlarında Enlil

Kassit yazıtlarının birçoğu henüz derlenmemiştir[21]. Yazıtlar çeşitli koleksiyonlara dağılmıştır, bu sebeple bazı yazıtlara ulaşılamamıştır. Kaynakların kısıtlı olması sebebiyle tablolar oluşturulurken Alexa Bartelmus'un "*Die Götter der Kassitenzeit*" (Kassit Dönemi tanrıları) adlı çalışmasındaki tablolar kullanılmıştır (tablolar için bkz. Bartelmus, 2017, s.276-312). Tablolarda Enlil'le ilgili olan bölümler aşağıdaki tablolarda derlenmiştir. Kassit yapı ve adak yazıtlarının büyük çoğunluğu Enlil'e ithaf eder. Özellikle I. Kurigalzu döneminden itibaren Nippur ve Enlil'e gösterilen ihtimam dikkat çekicidir.

[21] Münih Ludwig-Maximilian Üniversitesi tarafından yürütülen (çatı bir proje olan OIMEA Projesi [*Official Inscriptions of the Middle East in Antiquity*] altında) RIKK (*Royal Inscriptions and Kudurrus of the Kassites*) Projesi kapsamında 2030 yılına kadar kralların kraliyet yazıtlarının ve kudurru yazıtlarının yayınlanması planlanmaktadır (Grant Frame ve Alexa Bartelmus tarafından "*Kassit Krallarının Kraliyet Yazıtları*" 2026'da, Alexa Bartelmus tarafından "*Kassit Dönemi Kudurruları birinci cilt*" 2028'de, yine Alexa Bartelmus tarafından "*Kassit Dönemi Kudurruları ikinci cildin*" 2030'da sırasıyla yayınlanacağı belirtilmektedir). Projeyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. https://www.en.ag.geschichte.uni-muenchen.de/research/rikk/index.html

Tablo 4.1

Kassit Yapı Yazıtlarında Enlil

Kral	Atfedilen Tanrı	Kent	Faaliyet
I. Kurigalzu	Enlil	Dur-Kurigalzu	Eugal Tapınağı inşası
	Enlil	Dur-Kurigalzu	Eugal Tapınağı inşası
	Enlil	Dur-Kurigalzu	Eugal Tapınağı inşası
	Enlil	Dur-Kurigalzu	Eugal Tapınağı inşası
	Enlil	Dur-Kurigalzu	Egasangal Tapınağı inşası.
	Enlil	Dur-Kurigalzu	Girizal Kanalı, şehir kapısı ve kapı inşası
I. Kurigalzu	Enlil	Nippur	Ekuriglibara inşası
	Enlil	Nippur	Restorasyon?
I. Kurigalzu	Enlil	Borsippa	(kırık)
I. Kadaşman-Enlil	Enlil	Nippur (E-kur)	Tuğla istinat duvarı inşası.
	Enlil	Nippur (ziggurat)	Tuğla istinat duvarı inşası.
	Enlil	Nippur	Nippur'un dış duvarı?
II. Burna-Buriaş	Enlil	Nippur (E-kur)	Asfalt ve tuğladan yapılmış istinat duvarı.
	Enlil	Nippur (E-kiur)	Asfalt ve tuğladan yapılmış istinat duvarı.
Adad-suma-uşur	Enlil	Nippur (E-kur?)	İnşa?

Kaynak: Bartelmus, 2017, s.281-284

Tablo 4.2

Kassit Adak Yazıtlarında Enlil'in Sıfatları

Tanrı	Buluntu Yeri	Sıfat
Enlil	Borsippa	Tüm toprakların efendisi (*lugal-kur-kur-ra*)
Enlil	Dur-Kurigalzu	Tüm toprakların efendisi (*lugal-kur-kur-ra*)
Enlil	Nippur	Tüm toprakların efendisi (*lugal-kur-kur-ra*)
Enlil	Nippur	Nippurlu, tanrıların babası, İgigi kralı, toprakların efendisi
Enlil	Ninive	Büyük tanrıların önünde korkuyla titrediği efendi, kült kurallarının ve talimatlarının dağıtıcısı, toprakların hükmedicisi, yüce prens, krallığı genişleten (krallığın) günlerini uzatan, yüreğinin savaş arzusunu gerçekleştiren, E-kur'da ikamet eden.

Kaynak: Bartelmus, 2017, s.293.

Tablo 4.3

Kassit Kraliyet Ünvanlarında Enlil

Kral	**Kraliyet Ünvanı**
III. Kaştiliaşu	Enlil'in valisi
I. Kadaşman-Enlil	Enlil'i dinleyen mütevazı çoban.
I. Kadaşman-Enlil	Enlil'e saygıyla hizmet eden, Nippur'a hizmet eden, E-kur'un destekçisi.
II. Burna-Buriaş	Gerçek çoban, Nippur'un destekçisi, Enlil'i dinleyen kişi.
II. Burna-Buriaş	Her gün Enlil'in huzurunda duran gerçek çoban.
II. Burna-Buriaş	Şehrin prensi…, E-kur'un prensi, Enlil ve Ninlil'in kalbini kazanan prens. Sevinç içinde, hayranlık uyandıran, yorulmak bilmeyen,… Her zaman iyilik arayan… eylemleri Enlil ve Ninlil için hayırlı olan kral
Kadaşman-Turgu	Onun (Enlil) saygıdeğer hizmetkarı
II. Kurigalzu	Ondan (Enlil) korkan doğru çoban
II. Kurigalzu	Doğru çoban, ondan (Enlil) korkan kişi
Nazi-Maruttaş	Ondan (Enlil) korkan gerçek çoban

Kaynak: Bartelmus, 2017, s.298.

Yalnızca An ve Enlil kraliyet sıfatlarında diğer tanrılara yazılan yazıtlarda yer alır, bu bağlamda en sık bahsedilen tanrı Enlil'dir (Bartelmus, 2017, s.264). Enlil yapı ve adak yazıtlarında en çok anılan tanrı olmasının yanı sıra belirli bir yerle kısıtlanmamıştır. *Lugal-kur-kur-ra* (tüm toprakların efendisi) sıfatına sahip tek tanrı olarak farklı kentlerdeki yazıtlarda da en önemli tanrı olarak konumlandırılmıştır. Çünkü bu sıfat evrensel ve muazzam bir güç iddiasında bulunmanın yollarından biridir. Benzer şekilde Ninlil için "*nin-kur-kur-ra*" (tüm toprakların kraliçesi/hanımefendisi), "*nin-gal*" (büyük hanım) ve "*nin-an-ta-gal*$_2$" (yüksek hanım) sıfatları kullanılmıştır (Bartelmus, 2017, s.262).

Kraliyet ünvanlarındaki baskın varlığı Enlil'in hala ülkenin en önemli tanrısı olarak kabul edildiğini açık bir şekilde göstermektedir (Bartelmus, 2017, s.246). Orta Kassit Dönemi krallarının isimlerinde de teoforik unsur olarak sık sık kullanılmıştır: Kadaşman-Harbe (Harbe=Enlil), I. Kadaşman-Enlil, II. Kadaşman-Enlil, Kudur-Enlil. Kassit krallarının (Geç Kassit Dönemi) kişisel isimlerinde ancak I. Tukulti-Ninurta'nın fethinden sonra Adad, Marduk, Zababa (*Adad-şuma-iddina, Adad-şuma-usur, Marduk-apla-iddina, Zababa-şuma-iddin*) gibi tanrıların kullanılmaya başlaması, Orta Kassit Dönemi'nde Enlil'in üstünlüğünün tartışmaya açık olmadığını, Tukulti-Ninurta'nın saldırısının

kültürel bir değişime yol açtığını göstermektedir (Bartelmus, 2017, s.249). İleride daha detaylı tartışılacak olan Marduk ve Enlil mücadelesinde bu bilgiler önemli bir kanıt teşkil edecektir.

Çeşitli şehirlerden gelen adak yazıtlarının çoğunluğu Enlil'e adanmıştır (36 adet). Enlil'i takiben 13 adak yazıtıyla Ninurta, 10 adet adak yazıtıyla Ninlil, 8 adet adak yazıtıyla ise Nuska gelir (Bartelmus, 2017, s.258-259). Diğer tanrılar için ise durum şöyledir:

"Adad, bilinmeyen buluntu yerlerinden 3 adet; Zababa, Kiş, Ur ve bilinmeyen buluntu yerlerinden birer (toplam 3) adet; Zababa Assur'dan 1, bilinmeyen buluntu yerlerinden 1 (toplam 2) adet; *İştaran*'a Susa'dan 1 ve Babil'den 1 (toplam 2) adet; Gula'ya bilinmeyen buluntu yerlerinden 1 adet; *Nammu*, *Nin-Eanna* ve *Mar-Biti*'ye bilinmeyen buluntu yerlerinden birer adet adak yazıtı adanmıştır" (Bartelmus, 2017, s.259).

Nippur'dan gelen adak yazıtlarında da benzer bir durum vardır: Enlil 25, Ninurta 8, Nuska 8, Ninlil 5 ve Nin-Nibru 2 adet. Önemli tanrıların Enlil'le ilişkisini vurgulamak için bazen şu isimlerle anılmışlardır: "Ninurta, '*Enlil'in ilk doğan oğlu*', Sin, '*Enlil'in ilk doğan oğlu*'.

Aynı ifadeyle mühür yazıtlarında da karşılaşılmaktadır. Kassit Dönemi'den günümüze pek fazla mühür yazıtı kalmamıştır. Ancak günümüze ulaşan ve okunabilir olan yazıtların çoğunda Enlil'le karşılaşılır.

Nippur'dan gelen mühürler: Muhtemelen Enlil'e ithafen: "*Ey büyük tanrı, göklerin ve yerin kahramanı, merhametli tanrı, yollarımı bilen, dualarımı işiten… Saygıdeğer kuluna merhamet et*!" (CSIK, BE 14, 108). "*Belanum, Enlil'in rahibi, Kadaşman-Enlil'in oğlu, Kurigalzu'nun torunu, dünyanın kralı, Nuska ve Şarrat-Nippuri'nin hizmetkarı*" (CSIK, CBS 03015; CBS 03015a). "*Enlil-damiq, Enlil'in başrahibi, Ninlil'in rahibi, Nippur valisi, Enlil-Kidinni'nin oğlu, Nintiluba'nın yetkilisi(?)*" (CSIK, CBS 03818). "*Nanna, göksel hilal, Enlil'in ilk oğlu, kuralları çiğnenmeyen, büyük tanrıların avlusunda adil kararlar veren*" (CSIK, PBS 14, 0542). "*Nanna, göksel hilal, Enlil'in ilk oğlu, kuralları çiğnenmeyen, büyük tanrıların avlusunda adil kararlar veren*" (CSIK, PBS, 14, 0542). "*En-lil?, Ninurta*?" (CSIK, UM 29-15-003).

Buluntu yeri belirsiz: "*Ey Marduk, büyük efendi, Enlil'in yüce varisi, … sevgilisi, efendi, tüm toprakların büyük bağı… yaşamı, saygıdeğer kulun sevinsin-Şiriş (ti…), ülkenin valisi…, Kurigalzu'nun oğlu*" (CSIK, CDLI 009523).

Tıpkı kraliyet yazıtlarında olduğu gibi mühür yazıtlarında da Enlil'le karşılaşırız. Nanna'nın Enlil'in oğlu olarak anılması tanrının yüceltilmesi içindir. Marduk için Enlil'in büyük varisi ifadesinin kullanılması, Marduk'un yükselişinin Kassit Dönemi'nde yavaş yavaş başladığını gösterebilir.

4.6.3 Kassit Dönemi Kişisel İsimlerinde Enlil Kültüne Dair Bir Değerlendirme

Kassit Dönemi kaynakları Enlil kültüyle ilgili her zaman net bir tablo çizmemize olanak vermemektedir. Bu sebeple Kassit Dönemi'nde Enlil kültünü daha iyi anlayabilmek adına kişisel isimlere dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Kişisel isimler ve isimlendirme evrensel bir olgu olsa da belirli isimler ve isim verme uygulamaları bulundukları kültürlere ayrılmaz bir şekilde bağlıdır (Chapin, 2023, s.2). Bu nedenle isimler, ismi verenin ve taşıyanın kültürel değerlerini ve sosyal tarihlerini yansıtan zengin bir tarihsel kaynaktır (Chapin, 2023, s.2). Eski Mezopotamya'da kişisel isimlerde teoforik unsurların görülmesi genellikle bireylerin kişisel inançlarına ve yerlisi oldukları kentlerin baskın kültlerine bağlıdır. Bu bağlamda kentlerde kişisel isimlerde teoforik unsurların görülme sıklığı bahsi geçen kentteki tanrıların tapınımına dair de bir gösterge sayılmaktadır. Yapı ve adak yazıtlarında, adak eşyalarında, kraliyet ünvanlarında Enlil'in mutlak üstünlüğü görülse de kişisel isimlere gelindiğinde farklı bir manzarayla karşılaşırız. Belgelerin büyük çoğunluğu Nippur'dan gelmesine rağmen ne Enlil ne de Nippur tanrıları kişisel isimlerde ilk sıralarda değildir.

Tablo 4.4

Kassit Dönemi Kişisel İsimlerde Teoforik Unsurlar

Kişisel İsimlerde Teoforik Unsur	Görüldüğü İsim Sayısı
Sin	129
Adad	121
Şamaş	106
Enlil	87
Ninurta	72
Nuska	50
Nergal	48
İştar	45
Ea	42

Kaynak: Bartelmus, 2017, s.301.

Enlil, Ninurta ve Nuska'yla karşılaşmayı bekleyeceğimiz yerde Sin, Adad ve Şamaş'la karşılaşmaktayız. Elbette Sin, Adad ve Şamaş'ın sık görülmesi şaşırtıcı değildir çünkü kudurru lanet formüllerinde de önemli rol oynarlar (Bartelmus, 2017, s.247). An, Enlil, Ea ile başlayıp Ninhursag'la tamamlanan kudurru lanet formüllerini Sin, Şamaş, Adad ve

Marduk izler. Sin, Adad, Marduk ve Şamaş'ın bu denli sık kullanılması Nippur'un dini başkent statüsünden ötürü birçok rahibin Nippur'da bahsi geçen tanrıların kültlerini devam ettirmesi dolayısıyla olabilir.

Neredeyse hiç adak yazıtı almayan tanrıların kişisel isimlerde (Sin, Adad, Marduk, Şamaş) görülmesi bir başka durumu daha düşündürmektedir. Enlil'in Kassit krali ideolojisinde en önemli tanrı olması, halkın gözünde de en önemli tanrı olduğunu göstermez. EH dönemlerinden itibaren Enlil kültü daima siyasetle içli dışlı olmuş ve baskın kimliğini krali ideolojilerde bulmuştur. Bu bağlamda Enlil'i önemsemesi gereken asıl kişiler krallardır, halkın ise ondan korkması yeterlidir.

Nippur'un kendine yeten bir ekonomisi veya ordusu yoktur. Nippur rahipleri Mezopotamya'nın okuma yazma bilen, devletin üst makamlarında görev alan entelektüel ve elit kesimini oluşturur. Gücü kılıçtan değil kalemden gelir. Dolayısıyla Mezopotamya'daki dini hayatın işletilmesinde Nippur rahipleri büyük bir rol oynar. Bu bağlamda Enlil kişisel ismini taşıyanlar Nippur'un yerli ve elit kesimi olabilir. Eğer durum buysa, Kassit Dönemi'nde Enlil kültünün belirli bir sosyal sınıf içerisinde sıkıştığını öne sürebiliriz.

Benzer bir duruma daha önceki bölümlerde Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan bahsederken de değinilmişti. CUSAS 9 belgelerindeki tanrı listeleri ve adaklarda Nippur tanrıları ve Enlil'in mutlak üstünlüğü açıkça görülse de kişisel isimlerde çok nadiren rastlanır. Kassit Dönemi kişisel isimlerine benzer şekilde CUSAS 9'da da Sin, Şamaş, Adad ilk sıralardadır. Kassit Dönemi'yle CUSAS 9 arasındaki en belirgin fark Enlil ve Marduk'un kişisel isimlerde görülme sıklığıdır (bkz. *Tablo 4.4 Kassit Dönemi Kişisel İsimlerde Teoforik Unsurlar*).

Tablo 4.5

Kassit ve CUSAS 9 Belgelerindeki Teoforik Unsurların Karşılaştırılması

Kassit Dönemi Kişisel İsimlerinde Görülme Sıklığına Göre Teoforik Unsurlar	**CUSAS 9 Belgelerindeki Kişisel İsimlerde Görülme Sıklığına Göre Teoforik Unsurlar**
Sin	Sin
Adad	Şamaş
Marduk	Ea
Şamaş	Adad
Enlil	Amurru

Kaynak: Dalley, 2009 (CUSAS 9), s.306-309; Bartelmus, 2017, s.301; Chapin, 2023, s.105.

Kassit Dönemi'nde hem Enlil hem de Marduk teofor unsurlarının artışı Babil ve Nippur'un tekrardan Mezopotamya'da etkin olmasıyla alakalıdır. Kassit kişisel isimlerinde Adad'ın ikinci en popüler isim olması muhtemelen Kuzey Mezopotamya'yla kurulan sıkı ilişki dolayısıyladır.

Özetle hem Deniz Ülkesi Hanedanı hem de Kassit Dönemi'nde Enlil'in kraliyet ideolojisinde en önemli, fakat kişisel dindarlık alanında aynı oranda önemli olmadığı söylenebilir.

4.7 Orta Assur'da Enlil Kültü

Assur'un İşme-Dagan'dan (MÖ 1737) Asur-uballit'e (MÖ 1363-1328) kadar olan tarihi bir karmaşa dönemi olarak tanımlanmaktadır (Elayi, 2023, s.34). Siyasi devamlılığın sürdüğü tapınak restorasyonlarından bahseden metinler sayesinde bilinse de genişleme fırsatlarının oldukça kısıtlı olduğu ve krallığın çekirdeğine indirgendiği bir dönemdir (Liverani, 2014, s.347).

Orta Assur Devleti'nin kaderi başlangıçta Mitanni Devleti'yle bağlantılıdır. Mitanni kralı Şauştatar, Assur'u fethetmiş ve Assur'un yöneticileri küçük ve bağımlı bir devleti yönetmişlerdir (Jakob, 2017, s.127). İlerleyen dönemlerde Mitanni Devleti içerisindeki iktidar mücadelesi devletin bölünmesine yol almıştır. Durumu fırsat bilen Assur-uballit Assurlulara bağımsızlıklarını kazandıran lider olmuştur. Bu dönemdem itibaren Assur yöneticileri "*şar*" yani "kral" ünvanını kullanmıştır (Radner, 2015, s.3). Assurlular uluslararası diplomasi oyunlarını dikkatle oynarak Kassit ve Mısır gibi devletlerle kendi çıkarlarına hizmet edecek ilişkiler kurmuşlardır (Radner, 2015, s.3). Asur-uballit'in çağdaşı olan II. Burna-Buriaş, Asur-uballit'in kızı Muballitat-Şerua ile evlenerek iki hanedanı diplomatik bir evlilikle birleştirmiştir (Elayi, 2023, s.37).

Bu sırada Kassitlerin içindeki iktidar mücadelesi Burna-Buriaş'ın oğlu Kara-indaş'ın devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Babil'e yürüyen Assur-uballit Burna-Buriaş'ın diğer oğlu olan II. Kurigalzu'yu Kassit Hanedanı'nın başına geçirmiştir (Jakob, 2017, s.118).

MÖ 1318 civarında ölen Assur-uballit'in yerine halefi Enlil-nirari (MÖ 1317-1308) geçmiştir. II. Kurigalzu Assurlulara sadık kalmamış ve Enlil-nirari'yle savaşmıştır; iki taraf da galip olduğunu iddia etmiştir.

Enlil-nirari'nin ardından Arik-din-ili (MÖ 1307-1296) tahta geçmiştir. Arik-din-ili'den günümüze pek fazla belge kalmamıştır. Onun döneminden gelen birkaç yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Assur önemli bir başarı elde etmemiştir.

Arik-din-ili'nin oğlu I. Adad-nirari (MÖ 1295-1264) babasının aksine daha aktif bir hükümdardır. Kendisine dedesi Enlil-nirari'yi örnek aldığını belirten I. Adad-nirari, Kassit kralı Nazi-Maruttaş'ı yenmiş ve Assur Krallığı'nı güneye doğru genişletmiştir (Jakob, 2017, s.121).

I. Adad-nirari'nin ardından tahta I. Şalmaneser geçmiştir (MÖ 1263-1234). Onun döneminde Hititlere karşı seferler düzenlenmiştir. I. Şalmaneser'in önemli faaliyetlerinden biri Assur-Enlil'in Tapınağı'nın restore edilmesidir.

I. Şalmaneser'in ardından I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1197) tahta geçmiştir. Tukulti-Ninurta döneminde emperyal atılımlar gerçekleştirilmiştir. Seleflerinin döneminden beri süren Kassit-Assur mücadelesi Tukulti-Ninurta'nın saltanatı sırasında da devam etmiştir.

> "*Saltanatımın başlangıcında, Fırat Nehri'nin ötesinden 28.800 Hititliyi yerinden söktüm ve onları topraklarıma getirdim, Kutu, Uqumani, Elhunia ve Şarnida topraklarını ve Mehri topraklarını fethettim*" (RIAo, Tukulti-Ninurta I, 24).

Askeri seferlerinin yanı sıra Tanrı Assur için bir şehir inşa ettiği de kaydedilmiştir.

> "*Beni seven Tanrı Assur'un emriyle, şehrim Assur'un önünde, Dicle Nehri'nin karşısındaki kıyıda, ekilmemiş ovalar ve çayırlarda ne ev ne de mesken bulunmayan ne yıkıntı tepesi ne de toprak birikmemiş ve ne de tuğla döşenmemiş bir yerde, Tanrı Assur için bir şehir inşa ettim. Ona Kar-Tukulti-Ninurta adını verdim*" (RIAo, Tukulti-Ninurta I, 24).

Tukulti-Ninurta'nın saltanatının ikinci yarısı Kassitlerle mücadele etmekle geçmiştir (Liverani, 2014, s.354). IV. Kaştiliaşu'yu yenip Kassit tahtına kukla kral Enlil-nadin-şumi'yi geçirmiştir. Ancak kralın tüm bu başarılarına rağmen Kar-Tukulti-Ninurta'da isyan çıkmıştır (Liverani, 2014, s.355). MÖ 1197 civarında oğlu Assur-nasir-apli'nin de içinde olduğu komplocular tarafından öldürülmüştür (Elayi, 2023, s.39).

Taht mücadeleleri başlamış ve kralın diğer oğlu Assur-nadin-apli tahtı ele geçirmiştir. Üç yıl Assur'u yönettikten sonra tahta III. Assur-nirari geçmiştir. Bu dönemde Kassitler karmaşayı fırsat bilerek Assur üzerinde hakimiyet kurmuşlardır. Ardından Kassitlere sığınmış olan Assur prensi Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1181-1169), Assur'un başına geçmiş ve devlete istikrar kazandırmıştır (Elayi, 2023, s.39).

Deniz Kavimleri'nin MÖ on ikinci yüzyılda Yakın Doğu'ya akın etmesi, devletlerin adeta zincirleme şekilde çökmelerine neden olmuştur. Eric Cline bu "domino etkisinin" dönemin küreselleşmiş dünyasında, uygarlıkların çöküşlerinin birbirlerini tetiklemesine bağlamaktadır (Cline, 2023, s.205). Aynı yıllarda Elamlılar krizleri fırsat bilerek Mezopotamya'ya saldırmıştır. Elam kralı Şutruk-Nahhunte (MÖ 1184-1155) Babil'e saldırmış, Zabata-şuma-iddina'yı tahttan indirmiş, kentleri ve tapınakları yağmalamıştır. MÖ 1155'te ise oğlu II. Kuttir-Nahhunte tekrardan saldırmış ve Kassit Hanedanı'na son vermiştir (Elayi, 2023, s.40).

4.7.1 Tanrı Assur ve Enlil

Enlil hem Eski Assur hem de Orta Assur devletleri için daima sembolik bir öneme sahip olmuştur. Assurlular için esas önemli ve baş tanrı olan Tanrı Assur'dur. Assurlar Mezopotamya'nın güneyindeki önemli tanrıları panteona katmış olsa da bu tanrıların hiçbiri Tanrı Assur'u tahtından etmemiştir. Bu durumun göstergelerinden biri kraliyet yazıtlarındaki tanrıların statüsüdür.

Aşağıdaki tablo kraliyet ünvanlarında Enlil'ın teoforik unsur olarak kullanıma göre düzenlenmiştir. Yazıtlarda "**İthaf edilen tanrı**" ibaresinin altında Enlil, anıldığı tanrıyla birlikte verilmektedir. Ancak bağımsız bir biçimde ayrıca anılıyorsa yalnızca Enlil şeklinde belirtilmiştir.

Tablo oluşturulurken kraliyet ünvanları dikkatlice incelenmiştir. Birçok kraliyet ünvanında Enlil yalnızca ünvanın başında anıldığı için ünvanın devamına yer verilmemiştir. Yazıt ve ünvanların tamamı için tablodaki "**Yazıt**" başlığı altındaki referanslara bakınız. Tablodaki kralların sıralaması alfabetik değil tarihsel kronoloji esas alınarak hazırlanmıştır. Kronolojik sırada olması gereken ancak tabloda anılmayan kralların kraliyet ünvanlarında Enlil ismiyle karşılaşılmamıştır.

Tablo 4.6

Orta Assur Kraliyet Ünvanlarında Enlil

Kral	İthaf Edilen Tanrı	Yazıt	Ünvan
Asur-uballit	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.73.1	Asur-uballit, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
Asur-uballit	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.73.2	Tanrı Assur'un vekili, Asur-uballit, Tanrı Enlil'in atadığı kişi
Asur-uballit	Enlil	RIMA 1, A.0.73.5	Asur-uballit, Tanrı Enlil'in, hayatı ve şehrinin iyiliği için atadığı kişi
I. Adad-nirari	Enlil, Adad ve İştar	RIMA 1, A.0.76.1	Adad, İştar ve Enlil'in yüce rahibi
I. Adad-nirari	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.76.1	Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Adad-nirari	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.76.13	Adad-nirari, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Adad-nirari	Enlil ve Assur	RIAo, Adad-narari I, 15	Adad-nirari, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Adad-nirari	Enlil ve Assur	RIAo, Adad-narari I, 17	Adad-nirari, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.1	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un kutsal vekili
I. Şalmaneser	Enlil (Nunamnir) ve Assur	RIMA 1, A.0.77.2	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili tanrıların mabedi olan Ekur'un ve Tanrı Nunamnir'in (Enlil) ikametgahının kurucusu
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIAo, Shalmaneser I, 03	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil (Nunamnir) ve Assur	RIMA 1, A.0.77.4	Şalmaneser, tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili, güçlü kral, tüm halkın kralı, insanlığın çobanı, tanrıların arzuladığı Ekur'un gözetmeni (ve) Tanrı Nunnamnir'in (Enlil) dağı…
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.5	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili

Tablo 4.6 (Devam) *Orta Assur Kraliyet Ünvanlarında Enlil*

I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.6	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.8	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.9	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.77.10	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil (Nunamnir) ve Assur	RIMA 1, A.0.79.11	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili, tanrıların mabedi E-kur'un ve Tanrı Nunamnir'in ikametgahının kurucusu
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.12	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.12	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.17	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.18	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili Tanrıların arzuladığı E-kur'un ve Tanrı Nunamnir'in dağının gözetmeni
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.19	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.20	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Şalmaneser	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.79.29	Şalmaneser, Tanrı Enlil'in atadığı kişi, Tanrı Assur'un vekili
I. Tukulti-Ninurta	Enlil, Anu ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 01	Tukulti-Ninurta, dünyanın kralı, güçlü kral, Assur kralı, Tanrı Assur'un seçilmişi, dikkatli çoban, tanrılar Anu ve Enlil'in gözdesi Tanrı Assur'un seçilmişi, Tanrı Assur'un vekili…

Tablo 4.6 (Devam) *Orta Assur Kraliyet Ünvanlarında Enlil*

I. Tukulti-Ninurta	Enlil	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 08	E-kur'daki rahipliği ve tüm halk üzerindeki yönetimi eski zamanlardan beri Tanrı Enlil tarafından yüceltilen
I. Tukulti-Ninurta	Enlil, Anu ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 10	Tukulti-Ninurta, dünyanın kralı, güçlü kral, Assur kralı, Tanrı Assur'un seçilmişi, dikkatli çoban, tanrılar Anu ve Enlil'in gözdesi
I. Tukulti-Ninurta	Enlil ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 10	Tukulti-Ninurta, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Tukulti-Ninurta	Enlil, Assur ve Şamaş	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 10	Tukultī-Ninurta, dünyanın kralı, güçlü kral, Assur kralı, Sümer ve Akkad kralı, dünyanın dört köşesinin kralı, tanrılar Assur ve Şamaş'ın seçilmişi, dikkatli hükümdar, Tanrı Enlil'in seçtiği kral
I. Tukulti-Ninurta	Enlil ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 26	Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
I. Tukulti-Ninurta	Enlil ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 27	E-kur'un baş veziri, adalet asasının taşıyıcısı, Tanrı Assur ve Enlil'in saray mensubu
I. Tukulti-Ninurta	Enlil ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 43add	Tukulti-Ninurta, Assur ve Enlil'in seçilmişi
I. Tukulti-Ninurta	Enlil ve Assur	RIAo, Tukulti-Ninurta I, 44add	Tanrı Assur'un vekili, Tanrı Enlil'in maharetli gözdesi
Assur-nadin-apli	Enlil ve Assur	RIAo, Assur-nadin-apli, 1	Assur-nadin-apli, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili
Ninurta-apil-Ekur	Enlil, Assur ve Ninurta	RIMA 1, A.0.82	Ninurta-apil-Ekur, Assur'un vekili, Enlil ve Ninurta'nın seçilmişi
Ninurta-apil-Ekur	Enlil ve Ninurta	RIMA 1, A.0.82.2	Tanrılar Enlil ve Ninurta'nın seçtiği
I. Assur-reş-işi	Enlil, Assur, Anu ve Ea	RIMA 1, A.0.86.1	Assur-reş-işi, Enlil'in atadığı, Assur'un vekili, büyük tanrılar Anu, Enlil ve Ea'nın annesinin rahminde sadakatle sahiplendiği

			Assur-reş-işi, Enlil'in atadığı, Assur'un vekili

Tablo 4.6 (Devam) *Orta Assur Kraliyet Ünvanlarında Enlil*

I. Assur-reş-işi	Enlil ve Assur	RIMA 1, A.0.86.1	Assur-reş-işi, Enlil'in atadığı, Assur'un vekili
I. Assur-reş-işi	Enlil, Assur, Anu ve Ea	RIMA 1, A.0.86.4	Anu, Enlil ve Ea'nın, Assur'un uygun yönetimi için atadıkları ve rahipliğini kutsadıkları güçlü kral, dünyanın kralı, Assur kralı
I. Tiglat Pileser	Enlil ve Assur	RIMA 2, A.0.87.1014	Tiglat-Pileser, Enlil'in atadığı, Tanrı Assur (?)
Assur-bel-kala	Enlil ve Assur	RIMA 2, A.0.89.4	Assur-bel-kala, Ekur'a hizmet eden, Tanrı Assur'un seçtiği, toprakların efendisi Enlil'in atadığı
Eriba-Adad	Enlil, Assur ve Ninurta	RIMA 2, A.0.90.1	Tanrı Assur'un seçtiği, Tanrı Ninurta'nın koruyucu eli altında olan kutsal rahip, Enlil'in seçimi
IV. Şamşi-Adad	Enlil ve Assur	RIMA 2, A.0.91.3	Tanrı Enlil'in vekili, Tanrı Assur'un vekili
I. Asurnasirpal	Enlil ve Assur	RIMA 2, A.92.1	(IV. Şamşi-Adad'a ithafen) Tanrı Assur'un, Şamşi-Adad'ın oğlu, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Assur'un vekili

Kaynak: RIAo https://oracc.museum.upenn.edu/riao/; Grayson, 1987 (RIMA 1); Grayson, 1991 (RIMA 2).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Orta Assur krallarının kraliyet ünvanlarında Enlil'e yer verildiği ancak neredeyse daima Tanrı Assur'la birlikte anıldığı görülmektedir. Peki bu durum Enlil kültünün Orta Assur'daki durumuna dair nasıl bir bilgi sağlar? Öncelikle Enlil ismi her ne kadar kraliyet ünvanlarında karşımıza çıksa da her yazıtta geçmez. Ek olarak, birkaç istisna haricinde Enlil genellikle yazıtın başında, kraliyet ünvanında yer alır ve "*Enlil'in atadığı kişi*" ibaresinden sonra nadiren tekrar anılır. Askeri seferler, inşa faaliyetlerinden bahseden yazıtlarda genellikle emri veren, yönlendiren ve yazıtın esas muhatabı Tanrı Assur'dur.

Orta Assur yazıtlarında Enlil'in adının anıldığı kraliyet ünvanlarında en sık görülen formülasyon "*Tanrı Enlil'in vekili/atadığı, Tanrı Assur'un vekili/atadığıdır*". Bu ünvan her ne kadar ilk bakışta Enlil'in uzun müddet Orta Assur'da önemli olduğu intibasını yaratsa da muhtemelen krallar "Enlil'in atadığı-Assur'un vekili" ifadesini kalıplaştığı ve selefleriyle olan bağlarına atıf yapmak için kullanıyorlardı.

Kraliyet ünvanlarının yanı sıra kimi yazıtlar tanrısal hiyerarşiyi gösterir. I. Adad-nirari'nin bazı yazıtlarında şu ifadeler geçmektedir: "*Efendim, Tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar Anu, Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, İştar ve tanrıların en güçlüsü olan müthiş tanrı Nergal'in*[22] *desteğiyle*" (RIAo, Adad-narari I, 03). "*Yüce Tanrı Assur, Ehursagkurkurra'da ikamet eden tanrı, Anu, Enlil, Ea ve Ninmah tanrıları, büyük tanrılar ve göğün tanrıları İgugu tanrıları ve yeraltı dünyasının Anunnaku tanrıları*" (RIAo, Adad-narari I, 02).

Yukarıdaki iki yazıt tanrılar hiyerarşisini net bir biçimde ortaya koyuyor. Enlil ancak Tanrı Assur ve Anu'dan sonra anılıyor. Yazıtlardaki dikkat çekici bir başka durumsa İgigilerin ve Anunnakilerin yer değiştirmiş olmasıdır. Bu bilinçli bir tercih miydi bilmiyoruz. Ancak tanrılar hiyerarşisi her iki yazıtta da Güney Mezopotamya tanrılar panteonuyla uyumlu: Tanrı Assur hariç.

I. Asur-uballit Tanrı Enlil'in atadığı (RIMA 1, A.0.73.1; RIMA 1, A.0.73.2) ünvanını kullanmışken kendinden sonraki iki halefi kullanmamıştır. Hem Enlil-nirari (RIAo, Enlil-narari I, 1; RIAo, Enlil-narari I, 1001) hem de Arik-din-ili yalnızca Tanrı Assur'un vekili ünvanını kullanmışlardır. Aynı zamanda Arik-din-ili Assur-uballit'den bahsederken yalnızca "*Tanrı Assur'un vekiliydi*" demektedir, Assur-uballit'in yazıtlarındaki "*Enlil'in atadığı kişi*" ifadesini kullanmaz (RIMA 1, A.0.75.3).

I. Adad-nirari ise Enlil'e kraliyet ünvanlarında sık sık yer vermiştir. Ayrıca bazı yazıtlarında kendisini E-kur rahibi olarak tanıtmıştır: "*Assur-uballit'in soyundan gelen, güçlü kral, rahipliği E-kur'da öne çıkan*" (TSAE, Adad-nirari I 01).

Orta Assur kralları arasında Enlil'e özel bir ilgi göstermiş olabilecek olan kral I. Şalmaneser'dir. Hem Assur-Enlil tapınağını restore ettirmiş hem de kraliyet ünvanlarında

[22] Eski Babil Dönemi'nde başarılı bir savaşın ardından askerlerin Nergal'e kılıçlar adadığı kaydedilmiştir: "*Ubsalum hükümdarı Nergal, düşmanların yenilgisinde sizin ve ordunuzun yanındaydı. Yapmaya söz verdiğiniz her şeyi ve büyük bir bronz kılıcı yapın ve Ubsalum hükümdarı Nergal'e sunun*!" (Radner ve Kroll, 2006, s.218). Nergal'in tüm tanrıların en güçlüsü olarak anılması bu sebepledir.

Enlil'i onurlandıran atipik ifadelere yer vermiştir. I. Şalmaneser kraliyet ünvanlarında hem Enlil hem de Enlil'in bir başka ismi olan Nunamnir'i kullanmıştır (RIMA 1, A.0.79.18).

I. Şalmaneser'in alışılmadık ünvanları arasında "*Ekur'un ve Tanrı Nunamnir'in ikametgahının kurucusu*" (RIMA 1, A.0.77.2), "*Ekur'un gözetmeni ve Tanrı Nunamnir'in dağı*" (RIMA 1, A.0.77.4), "*Ekur'un kurucusu-tanrıların tapınağı (ve) Tanrı Nunamnir'in ikametgahı*" (RIMA 1, A.0.77.5), "*Ekur'un ve Tanrı Nunamnir'in ikametgahının kurucusu*" (RIMA 1, A.0.77.11), "*Ekur'un ve Tanrı Nunamnir'in dağının gözetmeni*" (RIMA 1, A.0.77.18) vardır. Elbette bu ünvanların hepsinin Assur Kenti'ndeki inşa faaliyetleriyle ilgili olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bir başka yazıtında da şu ifadeler geçmektedir:

> "*Tanrı Enlil iyilik arasın […]. Krallığımı sevsin. Çobanlığımı ve (tapınakların) himayesinin sonsuza dek parlamasını sağlasın. Gelecekteki bir hükümdar, anma yazıtlarımı ve diğer yazıtlarımı yerlerine geri getirsin, Tanrı Enlil o zaman dualarını dinleyecektir*" (RIAo, Shalmaneser I, 1008).

I. Tukulti-Ninurta'nın yazıtlarında da farklı ünvanlarla karşılaşmaktayız. "*Ekur'un baş veziri ve adalet asasının taşıyıcısı, Tanrı Assur ve Enlil'in saray mensubu*" (RIMA 1, A.0.78.27) "*Tanrı Enlil'in maharetli gözdesi*" (RIAo, Tukulti-Ninurta I, 44add). Ayrıca bir yapı yazıtında oldukça enteresan bir ifade vardır:

> "*O zamanlar, efendim Assur-Enlil tanrısı, şehrimin karşısındaki kıyıda benden bir ibadet merkezi (inşa etmemi) istedi ve bana kutsal yerini inşa etmemi emretti*" (RIAo Tukulti-Ninurta I 22).

Buradaki "*Assur-Enlil tanrısı*" ifadesi tekil bir tanrıyı kastettiği için şaşırtıcıdır. Gültekin'e göre bu durum Tanrı Assur'un Enlil ile birleştirilme çabasıdır (Gültekin, 2024, s.223). Bir başka olasılık ise Tanrı Assur ile Enlil'in eşit olduğunun vurgulanmak istenmesi olabilir. Fakat münferit bir ifade olduğu için anlamı tam olarak saptanamamaktadır.

Kraliyet ünvanlarında çok sık görülmemekle birlikte Ninurta'nın ismiyle de karşılaşılır. Ancak genellikle Enlil'le birlikte anılmaz. Bunun istisnası Ninurta-apil-Ekur'un yazıtlarıdır. Ninurta-apil-Ekur, "*Ninurta-apil-Ekur, dünyanın kralı, Assur'un vekili, Enlil ve Ninurta tanrılarının seçilmişi*" (RIMA 1, A.0.82), "*Tanrılar Enlil ve Ninurta'nın seçtiği, dünyanın kralı, Assur kralı Ninurta-epil Ekur*" (RIMA 1, A.0.82.2) ünvanlarını

kullanmıştır. Ninurta-epil-Ekur'un bir müddet Babil'de yaşamış olması Ninurta-Enlil birlikteliğinde etkili olmuş olabilir.

I. Tiglat-Pileser'in bir yazıtı Enlil'e dair farklı bir ifadeyi içerir:

> "*Tanrı Assur, büyük efendi, tüm tanrıları gerektiği gibi yöneten, asa ve tacın bahşedicisi, krallığın sürdürücüsü; Tanrı Enlil, efendi, tüm Anunnaku tanrılarının kralı, tanrıların babası, toprakların efendisi*"
>
> "*Tanrı Assur, büyük efendi, tüm tanrıları gerektiği gibi yöneten, asa ve tacın bahşedicisi, krallığın sürdürücüsü; Tanrı Enlil, evrenin efendisi, tüm Anunnaku tanrılarının kralı, tanrıların babası, toprakların efendisi*" (RIMA 2, A.0.87.1; RIMA 2, A.0.87.2).

Burada en dikkat çeken Tanrı Assur'un krallıkla olan ilişkisidir. Güney Mezopotamya panteonunda tanrıları yöneten, asa ve tacı bahşeden, krallığı sürdüren daima Enlil olmuştur. Tiglat-Pileser'in yazıtı ise bu güçlerin Tanrı Assur'da olduğunu gösterir. Enlil ise Anunnaki kralı, tanrıların babası, toprakların efendisi olarak anılır. Sonuç olarak Enlil'in Orta Assur'da belirgin bir varlığı olduğu görülür. Hiçbir zaman panteonun en önemli tanrısı olmasa da sembolik bir yer edindiği gözlemlenebilmektedir.

4.8 Kassit Hanedanı'nın Sonu

I. Tukulti-Ninurta'nın Kassitlere saldırısı Kassit Hanedanı için oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Tukulti-Ninurta Kassitlerin başına kendi atadığı bir valiyi getirmiş ve ülkeyi uzun yıllar bu şekilde yönetmiştir. Tukulti-Ninurta'nın saldırısı Kassit Hanedanı'na zarar verdiği ölçüde Nippur'a da zarar vermiştir. Nippur'da MÖ 1225'ten sonra yerleşimin gerilediği ve metinsel kanıtlarda azalma olduğu görülmektedir (Veldhuis, 2000, s.71).

IV. Kaştiliaşu'dan sonra tahta geçen Enlil-nadin-şumi (MÖ 1224-?) döneminde Elam kralı Kiden-Hutran saldırmış ve Der ve Nippur'u ele geçirmiştir (Doğan, 2025, s.76). Bu saldırı öylesine önemlidir ki Nippur'dan gelen belgelerin neredeyse tamamen kesilmesine yol açmıştır; MÖ 1225-1155 tarihleri arasından çoğunluğu idari meselelerden bahseden yüz adet belge vardır (Brinkman, 2017, s.27). Kiden-Hutran Enlil-nadin-şumi'yi tahttan indirmiştir ve yerine Adad-şuma-iddina geçmiştir. Ancak o da Enlil-nadin-şumi gibi kısa bir müddet sonra Kiden-Hutran tarafından tahttan indirilmiştir.

Elam saldırısı Assur'un Kassitler üzerindeki hakimiyetini zayıflatmış ve Adad-şuma-uşur'un tahta geçişini kolaylaştırmıştır (Bealieu, 2018, s.149). Adad-şuma-uşur bu dönemde büyük bir güç kazanmıştır. Öyle ki Assur taht mücadelelerinde rol oynamıştır. Assur prensi Ninurta-apil-Ekur Kassitlere sığınmış, Adad-şuma-uşur Assur kralı Enlil-

kudurri-usur'u yenmiş ve tahta Ninurta-apil-Ekur geçmiştir (Doğan, 2025, s.78). Adad-şuma-uşur döneminde Nippur'da inşa faaliyetleri yapıldığı bilinmektedir:

> "*Enlil için, tüm toprakların kralı, kralı… Adad-şuma-uşur, itaatkâr çoban, Nippur'un sağlayıcısı, Ekur'a sürekli ihtimam gösteren, sevgili tapınağı E-kur'u pişmiş tuğlalardan inşa etti*" (CTMMA I, [Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art volume I] Nippur Kassite no.119).

Adad-şuma-uşur'un ardından oğlu Meli-Sipak (MÖ 1186-1172) tahta geçmiştir. Meli-Sipak'ın dönemi Assur'la nispeten barış içinde geçen bir dönemdir. Ancak Elam kralı Şutruk-Nahhunte Meli-Sipak'ın kızıyla evlenmiş ve Kassit ülkesinde hak iddia etmiştir (Doğan, 2025, s.78). Meli-Sipak'ın aynı zamanda Nippur ve İsin'de inşaat faaliyetleri yürüttüğü kaydedilmiştir (Bealieu, 2018, s.150).

Meli-Sipak'ın ardından tahta Marduk-apla-iddina (MÖ 1171-1159) geçmiştir. Onun dönemi çoğunlukla barışçıl geçmiştir (Bealieu, 2018, s.150).

Marduk-apla-iddina'nın ardından tahta geçen Zababa-suma-iddina'nın (MÖ 1159-1158) Kassit kraliyet ailesiyle olan bağı tam olarak bilinememektedir (Doğan, 2025, s.79). Bu dönemde Assur kralı I. Assur-dan Kassitlere saldırmıştır (Doğan, 2025, s.79).

Meli-Sipak'ın kızıyla evlendiği için Babil tahtını talep eden Elam kralı Şutruk-Nahhunte, Dur-Kurigalzu, Agade, Sippar ve Opis şehirlerine saldırmış, altın, gümüş ve diğer malları yağmalamıştır (Bealieu, 2018, s.150). Şutruk-Nahhunte Hammurabi Kanunları Steli'ni, Naram-Sin'in Zafer Steli'ni ve çok sayıda kudurruyu Susa'ya götürmüştür. Kassit kralı Enlil-nadin-ahi (MÖ 1157-1155) döneminde kısa süreli bir direniş olsa da Şutruk-Nahhunte, oğlu Kutir-Nahhunte'yi naip olarak atamış, Enlil-nadin-ahi'yi yakalayıp Elam'a götürmüştür (Bealieu, 2018, s.150). Böylece Kassit Hanedanı resmen sona ermiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5 II. İSİN HANEDANI'NDAN İKİNCİ BİNYILIN SONUNA ENLİL KÜLTÜ VE ENLİL KÜLTÜNÜN GERİLEMESİ

5.1 II. İsin Hanedanı Dönemi'nde Enlil Kültü

Kassit Hanedanı'ndan sonra Elamlılar Mezopotamya'nın bir bölümünü işgal etmiştir. Sonrasında iktidar belirsiz koşullar altında II. İsin Hanedanı'na geçmiştir. II. İsin Hanedanı kral listelerinde "*pale İşin*" olarak geçmektedir. Modern araştırmacılar III. Ur Hanedanı'ndan sonra yönetime gelen I. İsin Hanedanı'ndan ayırmak için II. İsin Hanedanı ismini vermişlerdir (Bealieu, 2018, s.154).

II. İsin Hanedanı'nın kraliyet yazıtları çok az tarihsel bilgi içermektedir. Yazıtların çoğunluğu bina ve adak yazıtlarından oluşmaktadır. II. İsin Hanedanı'nın yönetimi hangi şartlar altında ele geçirdiğini bilmesek de Kassitlerle II. İsin arasında kültürel ve kurumsal bir süreklilik olduğu görülmektedir. Kassitli bazı kimseler saraylarda ve yönetimin üst kademelerinde önemli pozisyonları işgal etmişlerdir (Bealieu, 2018, s.155). Her ne kadar kurumsal süreklilik devam etse bu dönemin en göze çarpan değişimi artık Nippur'un üst düzey valilik makamı olan sandabakku makamının var olmadığıdır. Sandabakkuların yerini *şaknu* ünvanını taşıyan İsin valileri almıştır (Bealieu, 2018, s.155-156).

İsin'in ilk hükümdarları hakkında çok az bilgi vardır. Marduk-kabit-ahheşu'nun (MÖ 1153-1136? /1157-1140?) kraliyet yazıtları günümüze ulaşmamıştır. Marduk-kabit-ahheşu'dan sonra tahta geçen İtti-Marduk-balatu'nun (İtti-Marduk-balatu 1135-1128? /1139-1132) günümüze ulaşan tek yazıtında ise şu ifadeler geçmektedir: "*İtti-Marduk-balatu, kralların kralı, tanrıların gözdesi, Marduk-kabit-ahheşu'nun oğlu, dindar ve mükemmel prens, Babil valisi, tanrılar Anu ve Dagan tarafından seçilen, Tanrı Enlil ve Tanrıça Ninlil, güçlü kralın vekili, Sümer ve Akkad kralı*" (RIMB 2, B.2.2.1).

İtti-Marduk-balatu'dan sonra tahta geçen Ninurta-nadin-şumi'nin (MÖ 1127-1122? /1131-1126?) günümüze ulaşan tek yazıtındaki ifadeler ise şunlardır: "*Ninurta-nadin-şumi, dünyanın kralı, Babil kralı, Sümer ve Akkad kralı*" (RIBo, Ninurta-nadin-şumi, 1).

Ninurta-nadin-şumi'den sonra tahta geçen I. Nebukadnezar (MÖ 1121/1100? /-1125-1104?) hem selefleri hem de haleflerinin aksine oldukça aktif bir hükümdardır. Kendisinin soyunun uzak geçmişe dayandığını iddia etmektedir: "*Babil kralı Nebukadnezar, tüm kült merkezlerini doğru bir şekilde yönetir ve düzenli adakları*

onaylar, krallığın uzak soyundan gelen, Tufan'dan önce korunmuş tohum, Sippar kralı Enmeduranki'nin soyundan" (Dalley, 2021, s.186).

Görsel 5.1

MÖ 1200 Civarında Mezopotamya

Kaynak: Mieroop, 2018, s.170

Onun döneminden gelen kraliyet yazıtları nispeten az da olsa anlamlı bir tarihsel anlatı oluşturmayı sağlamaktadır. Nebukadnezar'ın en bilindik başarısı Elam seferidir. Elamlıların saldırısı sonucu tapınaklar yağmalanmış ve Marduk heykeli de Elam'a götürülmüştür: "*O, büyük efendi Tanrı Marduk'u tahtından kaldırdı, Sümer ve Akkad'ın ... ganimetini Elam'a götürdü, Enlil-nadin-ahi'yi Elam'a götürdü, ... ve onun saltanatına son verdi. Babilli olmayan, düşman olan*" (RIBo, Nebukadnezar I, 06).

Yazıtın devamında Elam seferi anlatılır. I. Nebukadnezar Marduk heykelini geri getirmek konusunda kararlıdır. Tanrıya acıması için yalvarır ve Marduk sonunda bir talimat yollar: *"... seninle kendim konuştum. Hayırlar vaat eden talimatlar gönderdim. Benim desteğimle Amurru ülkesine saldıracaksın. ...talimatlarının verilmesini dinle! Beni Elam'dan Babil'e götür! Bırak, ... Babil'in efendisi ben, Elam'ı sana vereyim!"* (RIBo, Nebukadnezar I, 05).

I. Nebukadnezar Marduk'un talimatını dinlemiş ve sefere çıkmıştır. Ardından Elam ordusunu yener: "*Tanrı Enlil tarafından bana bahşedilen güçle ... sahip olamazdım; Elam Ülkesi'nin kralı geri çekildi. Yenilgisi gerçekleşti*" (RIBo, Nebukadnezar I, 07). "*Tanrı Marduk'u gördüm. Dahası, ... emretmiş olan ... ülkenin tanrıları da onunla birlikteydi. Cesaretlendim… Hayran kaldım. Kontrolsüzce ağladım. Büyük efendinin, Tanrı Marduk'un elinden tuttum ve onu kendi ülkesine doğru yola çıkardım*" (RIBo, Nebukadnezar I, 07).

Nebukadnezar görevini layığıyla yerine getirmiş, Marduk ise muzaffer bir tanrı olarak ülkesine dönmüştür. I. Nebukadnezar'ın yazıtları çoğunlukla yukarıda bahsedilen anlatıya odaklanmıştır. Bir yazıtında Unu-mah'ın onarımını Enlil için yaptığını kaydetmiştir: "*Toprakların efendisi Enlil için, onun efendisi, dua eden prens Nebukadnezar, pişmiş tuğlalar yaptı ve onlarla Unumah'ın temelini inşa etti*" (RIBo, Nebukadnezar I, 02).

Nebukadnezar döneminde Marduk'un müthiş bir ivmeyle yükseldiği görülmektedir. Diğer tanrılar dışlanmasa da neredeyse anlatıların tamamı Marduk'a odaklanmıştır. II. İsin Hanedanı kendilerinden önceki hanedanın yani Kassitlerin aksine kraliyet ideolojisindeki en önemli tanrı olarak Enlil'i değil Marduk'u benimsemiştir. I. Nebukadnezar'ın saltanatında yazıldığı düşünülen Enuma Eliş anlatısı da II. İsin Hanedanı'nın kraliyet yazıtlarıyla uyumludur. Ancak bu konu ileride daha ayrıntılı tartışılacağı için şimdilik bir kenara bırakılacaktır.

I. Nebukadnezar'dan sonra tahta geçen Enlil-nadin-apli'nin (MÖ 1099-1096/ 1103-1100?) günümüze tek bir yazıtı ulaşmıştır: *"(Eşya) Enlil-nadin-apli'nin, dünyanın kralı, Babil kralı, Sümer ve Akkad kralının*" (RIBo, Enlil-nadin-apli, 1).

Enlil-nadin-apli'den sonra tahta Marduk-nadin-ahhe (MÖ 1095-1078) geçmiştir. Onun döneminde kuzeyde Assur'un gücünü topladığı görülür. II. İsin Hanedanı ile Assur bu dönemlerde çatışma halindedir (Bealieu, 2018, s.165). I. Tiglat-Pileser Kassitlere saldırmış ve kenti yağmalamıştır: "*Karduniaş kralı Marduk-nadin-ahhe'ye ait Babil Kenti'nin saraylarını yıktım ve saraylarından çok miktarda mal ele geçirdim*" (Bealieu, 2018, s.166).

Fakat Assur'un ivmesi birden yavaşladı. Yeni düşman II. İsin Hanedanı değil, Assur Krallığı'nın batı sınırını istila eden Aramilerdi. Doğal olarak Assur Babil'le ilgilenemez hale geldi (Bealieu, 2018, s.167).

> "*[O o o]'nun adını taşıyan yılda halk birbirlerinin etini yedi [o o o o o o] Arami evleri çoğaldı, yağmaladı […], fethetti ve Assur'un birçok müstahkem şehrini ele geçirdi. Halk canlarını kurtarmak için Habruri dağlarına kaçtı. Onlar (Aramiler) altınlarını, gümüşlerini ve mallarını aldılar. Sonra Karduniaş kralı Marduk-nahin-ahhe ortadan kayboldu. Marduk-şapik-zeri babasının tahtına geçti*" (Bealieu, 2018, s.167).

Marduk-nadin-ahhe'nin oğlu Marduk-şapik-zeri (MÖ 1077-1065) döneminde Babil surları tekrardan inşa edilmiş, Ezida Tapınağı onarılmıştır (RIBo, Marduk-şapik-zeri, 1; RIBo, Marduk-şapik-zeri, 2). Marduk-şapik-zeri'nin Assur kralı Assur-bel-kala ile dostane bir anlaşma yaptığı, Assur'a diplomatik bir gezi düzenlediği bilinmektedir (Bealieu, 2018, s.168).

Nippur'da bulunan bir taş ağırlığın üzerinde, on mina ağırlığında olduğunu ve Marduk-şapik-zeri'nin hizmetkarı Napsamenni'ye ait olduğunu belirten Sümerce bir yazıt bulunmaktadır (Frame, 2002, s.49). "*On mina*[23] *ağırlığında taş ağırlık. Napsamenni, kahinlerin gözetmeni, neşakku görevlisi, Tanrı Enlil'in hizmetkarı, Marduk-şapik-zeri'nin hizmetkarı, Babil kralı*" (RIMB 2, B.2.7.2001).

Yazıttaki ifadelerden anlaşıldığı kadar Napsamenni Nippur'un üst düzey rahiplerinden (*neşakku*) biridir. Günümüze ulaşan bilgiler oldukça kısıtlı olduğundan Nippur rahiplerinin bu dönemdeki pozisyonunu aydınlatamıyoruz. Oldukça zayıf bir kanıt olmasına rağmen Napsamenni'nin kendisini Marduk-şapik-zeri'nin hizmetkarı olarak adlandırması, Nippur rahiplerinin devletin üst makamlarında görev aldıklarına işaret edebilir (RIMB 2 B.2.7.2001).

Marduk-şapik zeri'den sonra tahta geçen Adad-apla-iddina'nın (MÖ 1064-1063) yazıtları onun döneminde kapsamlı inşa ve restorasyon faaliyetlerine ağırlık verildiğini göstermektedir (bkz. RIBo, Adad-apla-iddina, 01, 04, 06, 07, 08, 09, 10, 11). İnşaat ve restorasyonlar Mezopotamya'nın köklü ve önemli kent ve tapınaklarını kapsar (Uruk, Babil, Larsa, İsin, Nippur). Adad-apla-iddina yaklaşan Arami tehlikesine karşı ülkeyi birleştirmek adına bu denli kapsamlı inşaat faaliyetlerine girişmiş olmalıdır.

Adad-apla-iddina'dan sonra sırasıyla tahta Marduk-ahhe-eriba (MÖ 1042-?), Marduk-zer(?)-x (MÖ 1041-1030) ve Nabu-şumu-libru (MÖ 1029-1022) geçmiştir. Marduk-ahhe-eriba ve Marduk-zer(?)-x'in kraliyet yazıtları günümüze ulaşmamıştır.

[23] Bir mina=0.5 kg (Klengel, 2001, s.85).

Nabu-şumu-libru'nun günümüze ulaşan tek yazıtı olan bir ağırlık taşında şu ifadeler geçmektedir: "*Otuz mina, doğru ağırlık. Dünyanın kralı Nabu-şumu-libru'un mülkiyeti*" (RIMB 2, 2.11.1).

Nabu-şumu-libru'nun döneminden gelen bir kaynakta Nippur'un sandabakkusu olan, Nazi-Enlil'in oğlu Nusku-zera-iddina'ya (bir Kassit ismi) bir toprak satışından bahsedilmektedir (Bealieu, 2018, s.169). İlk bakışta anlamlı bir kaynak gibi gözükmese de sandabakkuluk makamının II. İsin Hanedanı Dönemi'ndeki tek bahsidir. Konu II. İsin Hanedanı'ndan sonra kurulan II. Deniz Ülkesi Hanedanı'yla doğrudan bağlantılı olduğu için aşağıdaki başlık altında incelenecektir.

5.2 Enlil'e Bir Taht: II. Deniz Ülkesi Hanedanı (MÖ 1025-1008)

II. İsin Hanedanı belirsiz koşullar altında ortadan kalkmış, iktidar güneydeki II. Deniz Ülkesi Hanedanı'na, yine belirsiz koşullar altında geçmiştir. Oldukça kısa süren hanedandan günümüze pek bilgi kalmamıştır. Hanedanın ilk kralı Simbar-Sipak'ın bir yazıtı Enlil'e adanan bir tahttan ve bazı tarihsel olaylardan bahsetmektedir:

> "*Yüce efendi, yüce, evrenin kralı, görkemli önder, göklerin ve yeraltı dünyasının hükümdarı, kaderleri belirleyen, saygıdeğer, görkemli, tüm tanrılar arasında hükümdarlığı eşsiz olan, tanrıların kralı, göklerin tüm genişliğinin efendisi, sözüyle tüm İgugu tanrılarının korkuyla inlediği ve emrini verdiğinde tüm Anunnaki tanrılarının kamış gibi titrediği, Ekur ve Nippur'un efendisi, Ekurigigal'de ikamet eden Enlil için: Simbar-Sipak, adil kral, onun saygılı hizmetkarı, Anu ve Dagan tanrılarının ayinlerini doğru bir şekilde yöneten ve kült ayinlerini gerektiği gibi yerine getiren. Önceki kral Nebukadnezar'ın, Babil kralı Adad-apla-iddina'nın, hükümdarlığı sırasında Ekur ve Nippur'un düşmanları olan Aramiler ve Sutiler'in yaptırdığı Ekurigigal'deki Tanrı Enlil'in tahtı ile ilgili olarak, Duranki'yi kirleten, Sippar'daki eski şehri ve tanrıların büyük yargıcının ikametgahını altüst eden, kült ayinlerini yıkan, Sümer ve Akkad topraklarını yağmalayan ve tüm tapınakları yıkan düşman Aramiler ve Sutiler, ibadetlerini yıktılar. Aramilerin ve Subartuların götürdüğü, daha sonra Enlil'in emriyle tanrıların yüce hükümdarı, efendilerin efendisi Tanrı Marduk'un, evrenin kralı, bir bölgeyi ıssızlaştırma ve yeniden yerleştirme gücüne sahip ve Tanrı Utulu'nun düşmanlarının korkusu, düşmanlarının katili, emriyle Enlil'in mallarını ve mülkünü bir Assurlu tanıdı ve onları Baltil'e (Assur Kenti) getirdi. Baltil'den Duranki'deki yerine geri döndü. Tanrı Enlil'in vekili, bilge, tanrının sevgilisi (...), saygılı çoban, bilge Tanrı Enlil'in kutsal yerlerine özen gösteren Simbar-Sipak, Ekur ve Nippur'un yenilenmesiyle son derece ilgileniyordu. O dayanıklı ağaç olan mesu ağacından yapılmış, kaideleri şariru altından yapılmış ve büyük olan bir taht inşa edip kurmuştu; yüce tanrı olarak Enlil'in yüce konumuna uygun bir taht. Bu nedenle, Tanrı Marduk, büyük efendi, Tanrıların Enlil'i, tanrı, bu tahta oturduğunda, adil*

kral, çoban ve Tanrı Marduk'un gözdesi Simbar-Sipak'ın kaderi olumlu yönde belirlensin" (RIMB 2, 3.1.1).

Simbar-Sipak'ın II. İsin Hanedanı'nın kraliyet ideolojisine aşina olduğu ilk bakışta görülür. Çünkü tanrılar Anu ve Dagan ifadesi, İtti-Marduk-balati'nin yazıtında da karşımıza çıkar (RIMB 2, B.2.2.1). II. İsin Hanedanı'nda Tanrı Marduk'un öncellendiği hem yazıtlardan hem de kuvvetle muhtemel II. İsin Dönemi'nde yazılmış olan Enuma Eliş anlatısından ötürü bilinmektedir.

Bir diğer önemli husus Marduk'un "*tanrıların Enlil'i*" olarak anılmasıdır. Bu durum Enuma Eliş anlatısındaki Marduk imajıyla birebir uyumludur. II. İsin Hanedanı'nın Marduk'u yükselttiği pozisyon, belli ki devlet yıkıldıktan sonra da sağlam kalmıştır. Öyle ki yukarıdaki yazıtta Marduk'tan: "*efendilerin efendisi Tanrı Marduk'un, evrenin kralı, bir bölgeyi ıssızlaştırma ve yeniden yerleştirme gücüne sahip*", "*Tanrı Marduk, büyük efendi, Tanrıların Enlil'i*", "*Tanrı Marduk'un gözdesi Simbar-Sipak*" olarak bahsedilmiştir (RIMB 2, 3.1.1). Yazıt Enlil'e övgülerle başlarken Marduk'a övgülerle son bulur. Enlil'e adamayı kaydeden bir yazıtta Marduk'un bu denli öne çıkması dikkat çekicidir.

Simbar-Sipak'ın yazıtı belki de II. Deniz Ülkesi Hanedanı'nı Enlil ve Marduk adı altında tekrardan güçlendirmeyi hedefliyordu. Çünkü aynı yazıttaki tarihsel anlatı Mezopotamya'da Aramiler ve Sutilerin saldırılarının önemli zararlar verdiğini kanıtlar ki I. Tiglat-Pileser'in yazıtları da Aramilerin istilasının ne kadar yıkıcı olduğunu göstermektedir. II. İsin Hanedanı Dönemi'nde Marduk kültünün edindiği statü artık Marduk'u sıradan bir tanrı olarak anmayı imkânsız hale getirmiştir. Enlil kültü ise zaten binlerce yıllık saygınlığa sahiptir. Yani Enlil-Marduk birleşimi Mezopotamya'da kimsenin itiraz etmeye cüret edemeyeceği (Assur hariç) bir birleşimdir.

Simbar-Sipak'ın yazıtı Nabu-şumu-libru'nun döneminden gelen toprak satışı kaydını akla getirmektedir. Yazıtta Nippur'un sandabakkusundan bahsedilmesi ve Nabu-şumu-libru'nun II. İsin Hanedanı'nın son kralı olması, güneyde Nippur'un son bir yükselişe geçtiğine işaret edebilir. Çünkü II. İsin Hanedanı Dönemi boyunca sandabakkulardan bahsedilmezken devletin çöküşe geçtiği yılda sandabakku makamından bahsedilmesi tesadüf olamaz. Belki de Nippur II. İsin Hanedanı'nın zafiyetinden yararlanarak kendi nüfuzunu arttırmıştır. Simbar-Sipak'ın Enlil'e taht adamasıyla sandabakku makamı

birleştiğinde, Güney Mezopotamya'da Enlil-Marduk-Nippur destekli bir hanedanın kurulmaya çalışıldığını düşündürmektedir.

Simbar-Sipak'tan sonra tahta geçen Ea-mukin-zeri (MÖ 1008) sadece beş ay hüküm sürmüştür (Frame, 2002, s.75). Ea-mukin-zeri'ye ait ne bir kraliyet yazıtı ne de hükümdarlık yıllarına göre tarihlendirilmiş bir belge bulunmamaktadır (Frame, 2002, s.75).

II. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın üçüncü ve son kralı olan Kassu-nadin-ahhe (MÖ 1007-1005) üç yıl tahtta kalmıştır. Onun döneminden yalnızca bronz bir ok ucundaki kısa bir yazıtı korunmuştur: *"Kassu-nadin-ahhe, dünyanın kralı*" (RIMB 2, B.3.3.1). Tıpkı II. İsin Hanedanı gibi II. Deniz Ülkesi Hanedanı da bilinmezlik içinde tarihin tozlu sayfalarına gömülmüştür.

5.3 Enlil Kültünün Gerilemesi: Birinci Aşama

Orta Kassit Dönemi'nde Enlil'e verilen önem açık bir şekilde görüldüğünden Enlil kültünün gerilemesi en erken Geç Kassit Dönemi'ne tarihlendirilebilir. I. Tukulti-Ninurta'nın Kassitlere saldırısı hanedan için yıkıcı olduğu kadar Nippur için de olmuştur. MÖ 1200'lerde Nippur'dan gelen belgelerde ciddi bir azalma görülür (Veldhuis, 2000, s.71). Bu dönemde yerel ve küçük bir nüfusun kentte yaşadığı bilinse de sayısı neredeyse dörtte bire inmiştir (Mieroop, 2018, s.174).

Nippur'un sandabakku makamının ortadan kalkması Enlil kültünün zayıflamasının başlangıcını oluşturabilir. Wilfred Lambert'a göre Kassitler Mezopotamya'ya oldukça yabancı olan bir "dini emperyalizm" uygulamışlardır (Lambert, 2013, s.274). Ancak bu durum Mezopotamya dini geleneğine uygun değildir çünkü tanrıların hepsinin bir yeri ve önemi vardır, öyle ki tanrılar bile kararlarını mecliste alırlar. Özellikle Orta Kassit Dönemi'nde Nippur rahiplerinin edindiği üst düzey makamlara bakılırsa bu durumdan rahatsız olmamışlardır. Kassit Hanedanı'nın kraliyet yerleşkesi olan Dur-Kurigalzu'da Nippur tanrılarının baskın olması diğer tanrı kültlerinin bir nevi dışarıda bırakıldığını göstermektedir.

Mevcut durumdan rahatsız olan diğer rahip gruplarının (özellikle Esagila rahipleri) Kassit emperyalizminden Enlil'i ve Nippur rahiplerini sorumlu tutmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durum Enlil'i tahtından indirip yerine Marduk'u koyacak olan Enuma Eliş'in yazılmasına giden süreci tetiklemiş olabilir.

5.3.1 Marduk'un Yükselişi

Şamşu-iluna'nın saltanatının sonuyla Kadaşman-Enlil dönemine kadar Marduk kültü uzun yıllar Babil, Borsippa ve Sippar kentlerinin çevresine hapsolmuştur (Sommerfeld, 1982, s.149). Enlil ise I. Deniz Ülkesi Hanedanı ve Kassit Dönemi'nde kraliyet ideolojisindeki en önemli tanrıdır. Öyleyse mevcut veriler ışığında tıpkı Enlil kültünün gerilemesi gibi Marduk'un yükselişi de en erken Geç Kassit Dönemi'ne yerleştirilebilir (Bartelmus, 2017, s.246).

Orta Kassit Dönemi'nde Marduk'un yüceltilmesi mümkün değildi çünkü Kassit kralları kendilerini destekleyen Enlil'in üstüne başka bir tanrıyı koymazlardı (Lambert, 2013, s.274). Ancak Kassit Hanedanı ortadan kaybolduktan sonra da Marduk yüceltilemedi, çünkü Marduk heykeli Elamlılar tarafından alıkonulmuştu (Lambert, 2013, s.274). Ancak I. Nebukadnezar uzun zamandır kült merkezlerine kızgın olan Marduk'u muzaffer bir şekilde ülkesine geri getirmişti (RIBo, Nebukadnezar I, 07). I. Nebukadnezar'ın yazıtlarında Marduk: "*Kaderleri belirleyen, tanrıların kralı Tanrı Marduk*", "*Tanrıların Enlil'i*" olarak anılmaktadır (RIBo, Nebukadnezar I, 08). Kaderleri belirlemek ve tanrıların kralı olmak Enlil'le özdeşleşmiş güçlerdir. Yani bu ifadeler Marduk'un gerçekten Enlil'in yerine koyulmak istenmesini yansıtmaktadır.

I. Nebukadnezar'ın halefi Enlil-nadin-apli döneminden gelen bir sınır taşındaki şu ifadeler dikkat çekicidir: "*Marduk, tanrıların kralı*" (BBSt [Babylonian boundary-stones and memorial-tablets in the British Museum], s.79). Marduk'un tanrıların kralı olarak anılmasının I. Nebukadnezar'ın yazıtıyla taşıdığı benzerlik tesadüf olmasa gerek (RIBo, Nebukadnezar I, 08; BBSt, s.79). Yukarıdaki sınır taşı Marduk'un yükselişinin I. Nebukadnezar'dan sonra da devam ettiğine dair bir kanıt sayılabilir. Ayrıca MÖ 977'den 942'ye kadar hüküm süren, *E Hanedanı* olarak adlandırılan bir hanedanın kralı olan Nabu-mukin-apli'nin bir sınır taşındaki "*Marduk, tanrıların kralı"* ifadesi de bu görüşü destekler niteliktedir (BBSt, s.61; Lambert, 2013, s.273).

Tüm bu bahsedilenlerin yanı sıra Kassit Hanedanı'nın kralları Marduk'u onurlandıran tek bir isim (*Marduk-apla-iddina*) almışken, Enlil'i onurlandıran beş isim (*I. Kadaşman-Enlil, II. Kadaşman-Enlil, Kudur-Enlil, Enlil-nadin-şumi, Enlil-nadin-ahi*) almışlardır. Buna karşın II. İsin Hanedanı'nın onbir kralından altısı Marduk'u onurlandıran isimler (*Marduk-kabit-ahheşu, Marduk-balatu, Marduk-nadin-ahhe, Marduk-şapik-zeri, Marduk-ahhe-eriba, Marduk(?)-x*) taşırken, Enlil'i onurlandıran yalnızca tek bir isim

taşımışlardır (*Enlil-nadin-apli*). Ayrıca hem I. Nebukadnezar (*Nabu-kudurri-usur* [*Ey Nabu varisimi koru*]) hem de II. İsin Hanedanı'nın son kralı olan Nabu-şumu-libru'nun (*Ey Nabu, neslimin sağlıklı kalmasını sağla*), Marduk'un oğlu olarak yükselen Nabu'yu onurlandıran isimler almaları da önemlidir (Bealieu, 2018, s.157).

Nabu ilk kez Eski Babil Dönemi'nde görülür. Döneme ait kaynaklar onun bir yazı tanrısı olduğunu göstermektedir (Bealieu, 2018, s.157). Borsippa'daki Ezida Tapınağı ve Babil'deki Esagil'de tapınakları bulunan Nabu, Kassit Dönemi'nde Marduk'un oğlu olarak yükselmiş ve kudurru lanet formüllerinde Marduk'la birlikte anılmıştır (Bealieu, 2018, s.157). Nabu II. İsin Hanedanı Dönemi'nden sonra kraliyet onomastiğine de dahil olmuştur. Kral listelerine göre II. İsin Hanedanı'ndan sonra hiçbir kral Enlil'i onurlandıran bir isim taşımamıştır. Fakat Marduk ve Nabu'yu onurlandıran isimler Seleukos Hanedanı'na kadar yaygın biçimde kullanılmıştır.

5.4 Enlil Kültünün Gerilemesi: İkinci Aşama

II. İsin Hanedanı Marduk'u zaten yükseltmişti. Elam ülkesinin zaferini vaat eden Marduk, I. Nebukadnezar'a büyük bir galibiyet bahşetmişti. Şimdi ise Marduk'un tanrıların kralı oluşunun resmen ilan edilmesi gerekmektedir.

5.4.1 Enuma Eliş'in Tarihlendirilmesi ve Enlil Kültünün Gerilemesi

Wilfred Lambert'a göre Marduk'un yükseltilmesi, Enuma Eliş'ten önce olmalıdır. II. İsin Hanedanı Dönemi'nde Marduk'un yükselişinin önünde bir engel olmadığı, hatta siyasi koşulların yeterince olgunlaştığı görülür. Lambert, Enuma Eliş'in en erken II. İsin Hanedanı Dönemi'nde, daha spesifik olarak I. Nebukadnezar'ın saltanatında yazıldığını öne sürmektedir ve bu konuda önemli bir bulgusu vardır (Lambert, 2013, s.274). Eğer Marduk I. Nebukadnezar döneminde yüceltildiyse buna karşı bazı tepkiler olmuş olmalıdır ve bu tepkilerin Nippur'dan gelmesi beklenmelidir. I. Nebukadnezar dönemine ait, değişime karşı direnişin bir örneği olması kuvvetle muhtemel olan ve Nippur yakınlarından gelen bir sınır taşında şu ifadeler geçmektedir:

> "*Enlil, yüce efendi, cennetin ve yeraltının seçkini, soylu, her şeyin efendisi, büyük tanrıların kralı, cennette ve yeraltı dünyasında ona rakip olabilecek hiçbir tanrı olmayan, talimatlarını verdiğinde İgigilerin saygıyla diz çöktüğü ve Anunnakilerin ona danıştıklarında alçakgönüllülükle sessiz kaldıkları, efendilerin efendisi, sözünü hiçbir tanrının geçersiz kılamayacağı"* (Lambert, 2013, s.274).

Hiçbir sınır taşı tanrıya övgüyle başlamaz, (örnekler için bkz. BBSt, no.90850, no.90829, no.102588, no.90827) dahası, Enlil'in diğer tanrılar üzerindeki üstünlüğünü muhtemelen başka hiçbir yerde olmadığı kadar güçlü bir şekilde ifade eder (Lambert, 2013, s.274). Yazıt gerçekten de Enlil'in statüsünü koruma ve hatırlatma amacıyla yazılmış gibi görünmektedir. Yine de kesin bir şey söylemek zor. En iyi ihtimalle çok kuvvetli bir dolaylı kanıt sayılabilir.

Lambert'ın tarihlendirmesi (II. İsin Hanedanı) bugün hala yaygın olarak kabul edilmektedir; her ne kadar kanıtların neredeyse hepsi güçlü ama dolaylı kanıtlar olsa da. Enrique Jimenez'in 2025 yılında yayınlanan "*Marduk and the battle with the sea: On the dating of Enuma Elish*" (Marduk ve denizin savaşı: Enuma Eliş'in tarihlendirilmesi üzerine) adlı çalışması yeni bir kanıt sunmaktadır. Jimenez, "*karsa şanu*" yani "*karın doyurmak*" ifadesinin çok nadir olduğunu ve Enuma Eliş dışında yalnızca bir kez, II. İsin Hanedanı kralı Marduk-nadin-ahhe'nin bir sınır taşı üzerindeki yazıtında geçtiğini tespit etmiştir (Jimenez, 2025, s.102). Jimenez'e göre bu Enuma Eliş'in yazılış tarihi için bir terminus ante quemdir (olabilecek en geç tarih) (Jimenez, 2025, s.105).

Aganutulli laneti adlı, suyla ilgili bir hastalığın Marduk'la ilişkilendirilmesi Jimenez'in ikinci önemli bulgusudur. Aganutulli lanetiyle ilk kez Kassit kralı Meli-Şipak'ın saltanatı sırasında karşılaşılır (Jimenez, 2025, s.106). Onun döneminde hastalık Sin'le ilişkilendirilirken, I. Marduk-apla-iddina'yla birlikte Marduk'la ilişkilendirilmeye başlamıştır (Jimenez, 2025, s.106). Sonrasında Marduk, II. İsin Hanedanı kralları olan I. Nebukadnezar, Enlil-nadin-apli ve Marduk-nadin-ahhe'nin yazıtlarında sistematik olarak aganutillu hastalığıyla ilişkilendirilmeye başlar (Jimenez, 2025, s.106). Enuma Eliş'te Marduk'un suyla özdeşleştirilen Apsu ve Tiamat'la savaşması ve Enuma Eliş'in "*su içinlen her yerde onun (Marduk) adı anılsın*" ifadeleriyle bitmesi önemlidir. Bu durum Enuma Eliş'in yazılış tarihinin II. İsin Hanedanı olduğuna dair yeni bir dolaylı kanıt olarak kabul edilmektedir. Jimenez'in bulguları Lambert'ı desteklemekle birlikte Enuma Eliş'in nasıl ilmek ilmek işlendiğini göstermektedir.

5.4.2 Enuma Eliş Destanı

Enuma Eliş'le ilgili en iyi tanımlama yine Enuma Eliş'in son sözlerinden gelir: "*Marduk'un şarkısı*". Enuma Eliş'in ana amacı Tanrı Marduk'u panteonun kralı yapmaktır. Yeni Yıl Festivali olan Akitu'da Enuma Eliş, "baş rahip tarafından baştan sona Bel'e (Marduk) okunmaktadır" (Debourse, 2025, s.117). Bu yalnızca dini bir gelenek

değildir, çünkü ritüel talimatlarında şu ifadeler geçmektedir: "*baş rahip Bel'e Enuma Eliş'i okuduğu sürece, Anu'nun tacı ve Enlil'in tahtı örtülü kalacaktır*" (Debourse, 2025, s.123). Her yıl Marduk'un tanrıların kralı olması anılıyor ve Babil'in Mezopotamya'nın köklü ve kutsal kentleri olan Uruk ve Nippur'un üzerindeki üstünlüğü vurgulanıyordu (Debourse, 2025, s.123). Enuma Eliş özellikle Geç Babil okullarında en sık kullanılan metindir çünkü destandaki "*Bilgeler ve bilginler bunları birlikte tartışsınlar, baba onları tekrarlasın ve oğluna kavratsın, çobanların ve sürülerin sahiplerinin kulaklarını açsınlar*" (Enuma Eliş, VII, 160-161) ifadeleri Marduk kültünün halkın her tabakasına yayılması talimatını verir (Frahm, 2025, s.152).

Enuma Eliş Mezopotamya'da hiç görülmeyen, bilinmeyen bir hikâye aktarmaz. Metinde daha önceki birçok mitolojik anlatıya (örneğin Atra-Hasis) sık sık gönderme yapılır. Böylece anlatı Mezopotamyalılar için tanıdık olduğu kadar, diğer mitlerden nerelerde ayrıldığını da ortaya koyar. Enuma Eliş, diğer tanrıların hiyerarşik konumunu, dünya düzenini, insanın yaratılışını eski metinlerle harmanlasa da hepsinin Marduk'un marifeti veya talimatı olduğu iddiasını taşır. Böylece birçok metni hafızalarda canladıran ancak hiçbirine benzemeyen eşsiz bir anlatı sunar (Konstantopoulus, 2025, s.170).

Hikâye dünyanın ve evrenin en eski geçmişiyle başlar. Henüz insanların hatta tanrıların bile olmadığı bir dünyadır. Ortada hiç kimse ve hiçbir şey yokken Apsu (tatlı sular) ve Tiamat (tuzlu sular) birbirine karışır ve tanrılar Lahmu ile Lahamu doğar (Adalı ve Görgü, 2018, s.xi). Onları takiben Anşar ve Kişar, Anşar ve Kişar'dan Anu ve Anu'dan Ea (Nudimmud) doğar (Heinrich ve Helle, 2025, s.27; Enuma Eliş, I, 15-20). Tanrıların sayısı arttıkça gürültüleri de artar. Durumdan rahatsız olan Apsu, Tiamat'a tanrıları yok edeceğini söyler.

Ancak fikir Tiamat'ın hiç hoşuna gitmez. "*Ne! Kendi yarattığımız şeyi yok mu edeceğiz?*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.29; Enuma Eliş, I, 45). Tiamat haklıdır, çocukları her ne kadar uykularını bölse de bu onları öldürmek için bir gerekçe olmamalıdır (Haubold, 2025, s.200). İşler ters gider ve ortalığı karıştırma konusunda usta olan Ea, Apsu ile Mummu'yu öldürür. Kışkırtılan Tiamat yeni eşi Kingu'yu kral ilan eder ve ordusunu kurar.

Ea ve Tanrıça Damkina'dan, hikâyenin baş kahramanı olan Marduk doğar: "*Babası Ea onu yarattı, annesi Damkina onu dünyaya getirdi*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.31; Enuma Eliş I, 80-84). Marduk öyle bir çocuktur ki dedesi Anu onu görünce gözleri parıldar, dadısı ona korkunçluk aşılar ve baştan beri yüce ve güçlüdür (Heinrich ve Helle, 2025, s.31;

Enuma Eliş, I, 85-90). "*Dört gözü dört kulağı olan, dudakları kıpırdağında alevler saçılan*" bu çocuğu dedesi Anu mükemmelleştirir (Heinrich ve Helle, 2025, s.31; Enuma Eliş, I, 90-95).

Bu sırada Tiamat ortalığı kasıp kavurur. Çocukları Tiamat'ı kışkırtmayı devam ederler: "*Sevgilin Apsu'yu öldürdüklerinde, onun yanında yer almadın, sessizce oturdun!*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.33; Enuma Eliş, I, 110-115). "*Savaş aç, intikamlarını al! Planladıkları her şeyi unutulmaya terk et! Tiamat dinledi, mantıklı buldu; önerdiğin her şeyi bugün yapalım!"* (Heinrich ve Helle, 2025, s.33; Enuma Eliş, I, 120-125).

Tiamat bir konsey kurar. Öfkeyle kaynayan, savaş çıkarmak için toplanan bir konsey. Savaş hazırlıkları başlar, bedenleri kan yerine zehirle dolar. Çeşit çeşit canavar orduya katılır, Kingu'ya Kadet Tabletleri verilir ve yüceltilir. Savaş Ea'ya bildirilir. Şaşkına dönen Ea odasında "*dilsiz ve sessizce oturur, düşünür, öfkesi yatışınca babası Anşar'a giderek olan biteni anlatır*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.37; Enuma Eliş, II, 1-10). Anşar öfkelenir, "*Ne!*" diye bağırır, zihni öfke, kalbi huzursuzluk dolar ve Ea'ya karşı kükrer: "*Bu çatışmayı sen kışkırttın, şimdi sorumluluğu da sen üstleneceksin!*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.39; Enuma Eliş, II, 50-55). Ancak kıvrak zekasıyla ün salmış Ea, babasını sakinleştirmek için Apsu'yu öldürmeseydi neler olabileceğini hatırlatır. Anşar sakinleşir ve Ea'ya hak verir. Tiamat'ı durdurmak için yola çıkan Ea'nın, gördükleri karşısında nutku tutulur, "*Tiamat'ın yaptıkları beni aşar*!" (Adalı ve Görgü, 2018, s.16; Enuma Eliş, II, 85). Tiamat'ın gücünden korkan Ea geri çekilir. Anşar Tiamat'a karşı gelebilecek olan Anu'yu yollar. Ancak Anu bile durduramaz, şaşkına döner ve geri çekilir.

Tüm Anunnaki ve İgigiler toplanır. Hepsi sessizlik ve umutsuzluk içinde otururlar. Bu sırada genç kahraman Marduk ortaya çıkar; "*Tiamat'ı mı yenemediler, yani bir kadını mı?*" (Heinrich ve Helle, 2025, s.43; Enuma Eliş, II, 140-145). Marduk Tiamat'ı yeneceğini taahhüt eder. Fakat şartı, tüm evrenin hakimiyetidir (Heinrich ve Helle, s.45; Enuma Eliş, II, 155-160).

Tanrıların kabul etmekten başka çaresi yoktur. Marduk için kader belirlenir. Ubşukinna'da huzurla oturmak için, Marduk'un emirleri değiştirilemez, geri çevrilemez olmalıdır. Tanrılar mecliste toplanır, bu genç ve cesur kurtarıcıyı kutlarlar, ziyafet çeker, coşkuyla dolarlar (Heinrich ve Helle, 2025, s.53; Enuma Eliş, III, 130-138).

"*Marduk, sen büyük tanrılar arasında en önemlisisin, kaderin eşsiz, emrin Anu'nunki gibi. Bugünden itibaren emrin değişmeyecek: yükseltmek ve alçaltmak senin elinde*

olacak" (Heinrich ve Helle, 2025, s.55; Enuma Eliş, IV, 1-10). Marduk Tiamat'la savaşmaya gider, yanına çeşit çeşit silah ve büyü alır. Ardından Tiamat'la teke tek dövüşe girer, Tiamat'ı yener ve Tiamat'ın ordusu dağılır. Kaçmaya çalışanlar kuşatılıp yakalanır ve esir edilir. Kingu'nun elinden Kader Tabletlerini alan Marduk onu mühürler ve kendi göğsüne asar.

Marduk Tiamat'ı yendikten sonra tanrılar Anu, Enlil ve Ea'yı tapınaklarına yerleştirir. Gökyüzü ve yılları düzenler, Enlil ve Ea'yı gökteki yerlerine yerleştirir. Tanrılar dünyayı ve evreni düzenleyen Marduk'a çeşit çeşit armağanlar verir. Bu armağanlar sıra sıra Marduk'un üstünlüğünü ve yüceliğini vurgular.

Çatışmadan sorumlu tutulan Kingu öldürülür ve kanından insan yaratılır. Böylece tanrılar angarya işlerle uğraşmak zorunda kalmaz. Esagila yükseltilir, Anu, Enlil ve Ea'nın evleri kurulur. Evrenin merkezi artık Babil'dir: "*Burası Babil, sizin ikamet yeriniz. Burada neşeyle şarkılar söyleyin, neşeyle oturun!"* (Heinrich ve Helle, 2025, s.79; Enuma Eliş, VI, 70-75).

İktidara yükselişinin bir iplik gibi uzandığı Enuma Eliş'te son kademe Marduk'un sıra sıra isimler almaya başlamasıdır (Gabriel, 2025, s.182). Anşar tanrılara Marduk'un elli ismini saymaya başlar, tanrılar aynı şekilde sayarlar ve Marduk, kimliğini karakterize edecek güçleri toplar (Mieroop, 2025, s.320). Destanın doruk noktası olan bu bölümde Marduk tanrıların güçlerini özümser. Destan'da Marduk üç kez yükselir, birincisi Tiamat'la olan savaşından önce, ikincisi savaştan sonra ve üçüncüsü Babil'de. Böylece Marduk tanrıların kralı olurken, Babil Kenti evrenin merkezi haline gelmiştir.

5.5 Enlil Kültünün Gerilemesi Üçüncü Aşama: Enuma Eliş'in Gözünden Enlil

Enuma Eliş modern dönemlerde bir yaratılış hikayesinden ziyade siyasi bir anlatı olarak okunmaktadır (Sonik, 2025, s.215). Her ne kadar kozmogonik unsurları kapsasa da anlatının temel amacı Marduk'u tanrıların kralı, Babil'i ise evrenin, başka bir ifadeyle Mezopotamya'nın merkezi haline getirmektir.

Enuma Eliş'te ismi en az görülen tanrılardan biri Enlil'dir. Özellikle tanrılar meclisinde kararlar alınırken Enlil'in hiçbir rolü yoktur. Bu bağlamda Enlil'in resmen dışlandığı, ona bağlı birçok gücün tanrılara dağıtıldığı ve sonunda Marduk tarafından devralındığı görülmektedir (Enuma Eliş, II.; Enuma Eliş, III.; Enuma Eliş, VII).

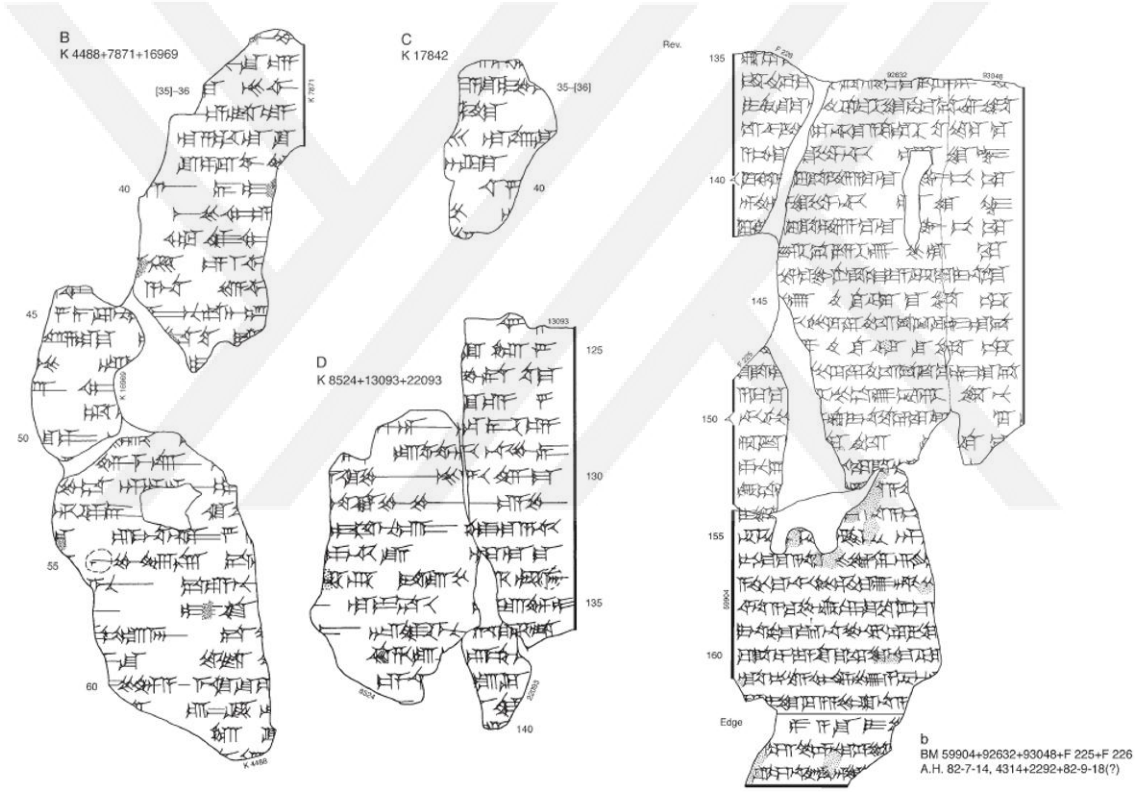
5.5.1 Enuma Eliş I. ve II. Tablet

Enuma Eliş'in hikayesinin temeli oluşturulurken büyük tanrılardan ve soybağlarından bahsedilir. Burada dikkat çeken Enlil'den bahsedilmemesidir. Enuma Eliş'teki örtük meydan okuma doğrudan Enlil'e hitap eder. Evrenin ve tanrıların kralı olacak Marduk'un krallığını meşrulaştırmak adına, zaten halihazırda var olan kralın meşruiyetinin ortadan kaldırılması gerekir (Gabriel, 2025, s.189).

Birinci tabletten itibaren Enlil'e göndermeler başlar. İlk gönderme Atra-Hasis Destanı'ndan gelir. Apsu, tıpkı Atra-Hasis'teki Enlil gibi gürültüden rahatsız olur ve uyuyamaz.

Görsel 5.2

Enuma Eliş I. ve II. Tabletlerden Parçalar

Kaynak: Lambert, 2013, s.535; s.546.

Atra-Hasis: *"(Enlil) İnsanların gürültüsü artık çok şiddetli! Onların gürültüsü uykularımı kaçırıyor. Kesin gıdalarını bitki kıtlığı olsun, Adad yağmuru durdursun. Rüzgâr essin ve toprağı kavursun*" (Lambert ve Millard, 1969, s.73).

Enuma Eliş: "*Apsu sözlerini hazırladı ve yüksek sesle Tiamat'a şöyle dedi: 'Beni rahatsız ediyorlar, gündüzleri dinlenemiyorum, geceleri uyuyamıyorum. Yollarını yok edeceğim,*

bozacağım! Sessizlik sağlansın ki uyuyabilelim" (Heinrich ve Helle, 2025, s.29). Ardından Atra-Hasis'te Enki ve Enlil'in diyaloğunun aynısı gelir.

Atra-Hasis: "*(Enki) Yarattıklarıma el kaldırabilir miyim? Ve de şu sözünü ettiğiniz şu Tufan da neyin nesi bilmiyorum! Ben mi çıkartacağım? Hayır! Enlil'in işi bu! O karar versin ve komuta etsin*" (Kramer ve Bottero, 2019, s.626).

Enuma Eliş: "*(Apsu) onları yok edeceğim, düzenlerini bozacağım! Sessizlik sağlansın da uyuyalım. Tiamat bunu duyunca öfkelendi ve eşine bağırdı. Ne! Kendi yarattıklarımızı mı yok edeceğiz?"* (Heinrich ve Helle, 2025, s.29).

Öyle ya, Tiamat gibi kötücül bir varlığın bile gösterdiği merhameti Enlil göstermemiştir. Buradaki "gürültü" šabû ile ifade edilir ve Atra-Hasis'te de aynı şekilde kullanılmaktadır (Wisnom, 2025, s.266). Enuma Eliş asla Enlil'in adını anmasa da açıkça onun tiranlığına saldırır. Tanrılar yalvarsa da yakarsa da bu taş kalpli tanrı yumuşamaz: "*Tanrılar son kararı verdiler, Enlil kötü bir oyun oynamıştı insanlara*!" (Kramer ve Bottero, 2019, s.626). Böylece Marduk eylemlerinin sonuçlarını hesaplayan bilge bir tanrıyken, Enlil aceleci ve vurdumduymaz bir tanrı pozisyonuna getirilir (Gabriel, 2025, s.188). Enlil daha en başından tanrıların soyuna dahil edilmemiş ve nahoş geçmişine atıflar yapılmıştır. Tarihi seyirde Enlil gitgide insanlardan uzaklaşmış ve düşmanca bir pozisyona gelmiştir (Oppenheim, 1977, s.195). Enuma Eliş'i yazanlar da bunu ustalıkla Enlil'e karşı bir silaha çevirmiştir.

Selena Wisnom Apsu'nun yalnızca Enlil'e bir gönderme değil, örtülü bir biçimde doğrudan Enlil'i temsil ettiğini öne sürmektedir. Çünkü öfkeli deniz, tufan ve fırtınalar çoğunlukla Enlil'in soyut varlığının somut tezahürleridir (Wisnom, 2025, s.273). Dolaylı metinler aracılığıyla yapılan bu göndermeler Enlil'in küçümsenmesine, yok sayılmasına ve statüsünün yerle bir olmasına sebep olmaktadır (Wisnom, 2025, s.273). "Enlil=Apsu" denklemi, "Apsu'nun yenilgisi=Enlil'in tahttan indirilmesi" anlamına gelir. Böylece yüreği kötülük dolu bu tanrının yerini kurtarıcı, şefkatli ve merhametli Marduk alır.

Yüce tanrıların soyu Apsu, Anşar, Anu, Ea ve takiben Marduk'tur. Bu sayede Marduk Anşar'ın soyundan geldiğini iddia edebilir. Anu'nun oğlu olarak anılması beklenen Enlil ve Ea yerine yalnızca Ea anılır. Ea da Marduk'un babası olduğuna göre Marduk'un tanrıların kralı olması iddiası gayet doğal ve meşrudur. Öyle ki daha doğumunda 50 tane korkunç halesi vardır (Adalı ve Görgü, 2018, s.7; Enuma Eliş, I, 104). Elli sayısı Enlil'i belirtmenin sayısal yoludur ve Enlil'in statüsünün daha doğumunda Marduk tarafından

devralındığını gösterir (Mieroop, 2025, s.321). Gösta Gabriel'a göre Enlil'in ilk doğan oğullardan olmaması onu dolaylı olarak gasıp bir tanrı yapar (Gabriel, 2025, s.190). Yine Gabriel'a göre anlatıda en önemli bölümlerde ısrarla Enlil'in isminin anılmaması, birçok sözden daha anlamlıdır (Gabriel, 2025, s.190).

Birinci tabletin sonunda Tiamat yeni eşi Kingu'ya Kader Tabletleri'ni verir. Enlil'in belki de en önemli gücü kaderleri belirlemesidir ve Kader Tabletleri Enlil'e aittir. Ancak anlatı açık bir biçimde bu gücü Enlil'in elinden almıştır. Destan'daki bir diğer ifade şudur: "*Şimdi, Kingu yüceltildi, Tanrıların Babası Anu gibi oldu*" (Adalı ve Görgü, 2018, s.9; Enuma Eliş, I, 159). Böylece Kader Tabletlerinin mülkiyeti yalnızca iki tanrıyla ilişkilendirilir: Kingu ve Anu.

Tıpkı birinci tablette olduğu gibi ikinci tablette de Enlil'den bahsedilmez. Tiamat'ın savaş kararı tanrılar meclisine bildirilir ve hikayedeki diyalog Anşar-Anu-Ea-Marduk dörtlüsüne odaklanır. Bahsi geçen dört tanrı aynı zamanda meşru ve karar alıcı tanrıları simgeler. Kingu yüceltilirken Tiamat'ın ona söylediği sözler ve Kingu'nun edindiği güçler manidardır. Çünkü "*kimse sözlerini değiştiremeyecek*" Enlil'in aldığı kararlar için en sık kullanılan ifadedir. Yani metin sıklıkla Enlil'e gönderme yapar, bunu yaparken Enlil ismini kullanmaz. Böylece kötücül bir varlık olan Kingu'nun adı anıldığında, Enlil canlanır, fakat hiçbir surette Enlil'e açıkça hakaret etmez. Yani ustaca kurgulanmış bir propagandadır.

Tiamat'la savaşmanın yollarını aramak için toplanan meclise İgigi tanrıları bile katılır. Ancak Enlil yine ortalıkta yoktur. Bu korkunç canavarlara karşı çıkmak için ortaya atılan Marduk, daha şimdiden destanın ana kahramanı olur.

5.5.2 Enuma Eliş III. ve IV. Tablet

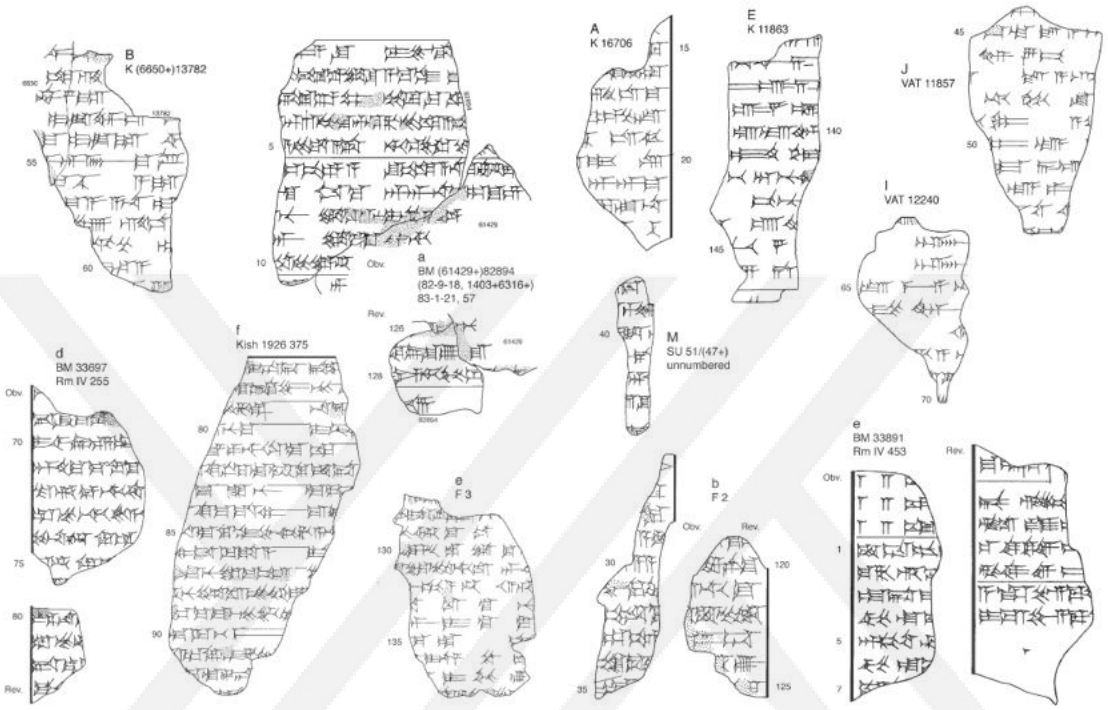
Savaş hazırlıkları yapılır. Tanrıların hepsi korkmuş ve nutku tutulmuş halde bekleyişe geçerler. Genç tanrı Marduk öne çıkar, savaşmaya gönüllü olur. Tüm tanrıların yüreklerine su serpen hareketten sonra tanrılar kendilerini neşeye ve ziyafete verirler (Enuma Eliş, V., 130-135).

Marduk kendisi için yapılan tahta oturduğunda tanrılar ona bağırır: "*Büyük tanrılar arasında en yücesi sensin*!" (Adalı ve Görgü, 2018, s.31; Enuma Eliş, IV, 2). Marduk henüz Tiamat'ı yenmeden tanrıların kralı olmuştur bile. Buradan itibaren Tiamat'ın Kingu'ya sarf ettiği sözler Marduk'a sarf edilir. "Senin emrinin üstüne kimse emir

veremeyecek, emirlerin geri çevrilemeyecek". Daha önce de bahsedildiği üzere bu ifadeler Enlil'le özdeşleşmiş ifadelerdir. Ardından tüm evrenin hakimiyeti Marduk'a devredilir. Marduk artık yaratma ve yok etme gücüne de sahiptir. Tek emriyle gökteki yıldızlar kaybolur, sonra hepsini geri getirir (Adalı ve Görgü, 2018, s.31).

Görsel 5.3

Enuma Eliş III. ve IV. Tabletlerden Parçalar

Kaynak: Lambert, 2013, s.549; s.551.

Marduk'a buradan itibaren Bel (efendi) sıfatı verilir ve anlatıda Marduk'un eş anlamlısı haline gelir. Artık tek efendi yani *Bel*, Marduk'tur. Dördüncü tabletin 41-47. satırlarında Enlil'e gönderme yapan ifadeler görülür. Marduk bir ağ hazırlar, Tiamat ve ordusuyla savaşılırken kullanılacak bir ağ. "*Tiamat'ı tuzağa düşürmek için bir ağ yaptı, dört rüzgârı hazırladı ki hiçbiri kaçamasın: güney rüzgârı, kuzey rüzgârı, doğu rüzgârı, batı rüzgârı. Babası Anu'nun hediyesi olan bu ağı yanına koydu*" Heinrich ve Helle, 2025, s.57; Enuma Eliş IV, 4045). Bu ağ Enlil'in ağlarına benzer: "*Onun (Enlil) planı ne? Ne geçiyor efendinin yüreğinden? Ne geçiyor efendinin zihninden? Bana karşı ne planlıyor? Bir ağ örüyor, düşmanca bir ağ; bir tuzak kuruyor, düşmanca bir tuzak*" (Jacobsen, 2017, s.136).

Enlil'in ağı sıradan ve masum insanları tuzağa düşürürken, Marduk'un ağı kahramanca amaçlara hizmet eder (Wisnom, 2025, s.268). Tek gönderme de bu değildir. Marduk bu

sırada tüm rüzgarlara emir verir; Enlil'in yıkıcı rüzgarları insanlığı yok ederken, Marduk'un rüzgarları düşmanları yok eder. Ardından üçüncü gönderme Tufan'a yani Atra-Hasis'edir. Marduk Tufan'ı Tiamat'ı yok etmek için kullanır, Enlil ise insanlığı yok etmek için kullanmıştır. Böylece Enlil'in kötü emelleri için kullandığı silahlar, Marduk'un elinde birer kurtarıcıya dönüşür.

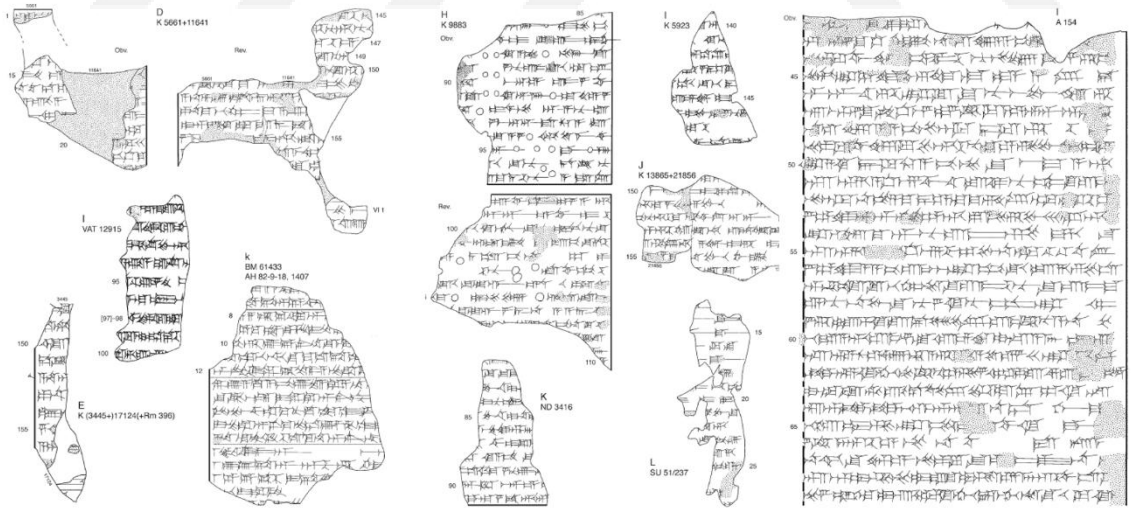
IV. tabletin son satırlarında Enlil ismiyle karşılaşırız: "*Bel, Apsu'nun şeklini ölçtü ve Esgalla'nın sureti Esarra'yı kurdu, Esgalla'da, Esarra'yı yarattı ve gökte, Anu, Enlil ve Ea'yı tapınaklarına yerleştirdi"* (Heinrich ve Helle, 2025, s.63; Enuma Eliş, IV, 145-146). Enlil'in adı geçse de artık her şey olup bitmiştir. Ne savaşın öncesi ne de savaş sırasında Enlil yoktur. Şimdi ise Marduk onun yaşayacağı yeri, gökteki konumunu tayin etmektedir.

5.5.3 Enuma Eliş V., VI. ve VII. Tabletler

Tiamat yenildikten sonra Marduk evreni düzenlemeye başlar. Muffs'a göre Tiamat'ın yenilgisi aynı zamanda gençliğin yaratıcılığından nefret eden yaşlı tanrıların da yok edilmesidir (Muffs, 1978, s.81). Siyasi değişimler yalnızca devletleri değil, panteonunun eski tanrılarını da etkiler ve genç ve enerjik tanrıların öne çıkmasını sağlayabilir (Kurt ve Bulut, 2019, s.178). Enuma Eliş Anşar, Anu, Ea gibi yaşlı tanrıları kademeli olarak aşağı çekerken Marduk'u yükseltir, yani yeni kozmosta ihtiyarlara yer yoktur.

Görsel 5.4

Enuma Eliş V.-VI. ve VII. Tabletlerden Parçalar

Kaynak: Lambert, 2013, s.553; s.556; s.562.

Marduk, tanrıların gökteki evlerini inşa eder, yıldız kümeleri yaratılır. Ardından metinde önemli bir ifade kullanılır: "*Kimse Marduk'un düzenini ihlal etmesin, onlara herkes itaat etsin diye, Ellil'in ve Ea'nın göksel evini kendi evinin yanına kurdu*" (Adalı ve Görgü, 2018, s.39; Enuma Eliş, V, 7-8). Marduk kendi düzenini güvene almak için Enlil ve Ea'nın evlerini kendi evinin yanına yerleştirir. Anlatı burada çelişkiye düşer çünkü Enlil neredeyse metinde anılmamıştır bile. Belki de burada Enlil'in gücünün inkâr edilmediği ancak yalnızca Marduk'un kurduğu düzen içinde var olabileceği ima edilmektedir.

Marduk evreni ve dünyayı düzenlemeye devam eder. Tiamat parçalara ayrılmış ve her bir uzvu yaşamın ve evrenin bileşenleri haline gelmiştir. Kafası bir dağ, bir gözü Fırat Nehri diğeri Dicle Nehri, uzak dağlar göğüsleri (Adalı ve Görgü, 2018, s.41). Ardından su kuyuları açılır ve yeraltı suları akar. Tüm tanrılar Marduk'un maharetlerine hayran kalır ve Anşar onu "Muzaffer Kral" ilan eder (Adalı ve Görgü, 2018, s.41). Anu, Enlil ve Ea ona hediyeler verir. Şaşırtıcı biçimde tanrılar sıralanırken geleneksel biçim izlenmiştir yani Anu-Enlil-Ea. Fakat Enuma Eliş'in iddiası bu değildir. Hikâyenin en başından beri Anşar, Anu, Ea, Marduk sıralaması izlenir. Hatta Ea'nın Anu'dan bile güçlü olduğu vurgulanırken, Anu-Enlil-Ea'nın gözden kaçırılmış olması olası değildir.

Enuma Eliş'in yazarlarının kasıtlı olarak Enlil'i bağlamın dışında bırakmak istedikleri açıktır. Muhtemelen hikâyenin başlarında Enlil'in isminin anılmaması bilinçli bir tercihti çünkü zaten Apsu-Kingu ikilisi Enlil'i anımsatan birçok imge taşıyordu. Enlil'in isminin anılması düşmanın o olmadığını kastederdi. Fakat Apsu ve Kingu ortadan kalktıktan sonra Enlil'i anmanın önünde bir engel kalmamıştır. Çünkü örtük bir biçimde Enlil'den bahsedilmiştir. Şimdi ise Marduk zaten tanrıların kralıdır. Enlil ise Marduk'un astlarından biridir, yani artık bir tehdit değildir. Göksel evi Marduk'un evinin yanına kurulmuş ve Marduk'un düzeninin garantörlerinden biri olarak yerini almıştır. Enuma Eliş sinsice her şeyi alt üst etmiş ancak bunu açıkça hiçbir tanrının kültüne meydan okumadan yapmıştır. Enuma Eliş destansı bir anlatı olmasının yanı sıra Göbre Gabriel'in dediği gibi "politik bir başyapıttır" (Gabriel, 2025).

Anunnaki tanrıları Marduk'un ayaklarını öper, bağlılıklarını göstermek için toplanırlar. Ardından Marduk insanın yaratılmasına karar verir. İsyana teşvikle suçlanan Kingu tanrılar meclisine getirilir ve kanından insan yaratılır. Yaratılış anlatılarında sıra insana geldiğinde genellikle yaratıcı, yapıcı tanrı daima Ea olmuştur. Fakat Enuma Eliş Ea'yı

bile çiğner, akıl veren taraf olarak Marduk'u gösterir. Anlaşılan Enuma Eliş'in yazarlarının, her kim olursa olsun Marduk'a şirk koşulmasına tahammülleri yok.

Tanrılar yeni ve yüce kralları Marduk'a hizmet etmek için ellerinden geleni ardlarına koymazlar. Ona bir tapınak yapmak ve o tapınağın tüm tanrıların evi olmasını önerirler. Hiç şaşırtıcı olmayan bir şekilde Babil ve Esagil'in inşasına karar verilir. Esagil'in kulesi dikilir ancak yazarlar burada da bir hile yapmıştır. Kule, Apsu'nunkinin tıptatıp aynısıdır ve gökteki Esarra'ya kadar "boynuzlarıyla" uzanır. Kuvvetle muhtemel gönderme yapılan Ekur'dur. Çünkü Apsu ve Enlil arasındaki paralellikler ortadadır. Ayrıca Esarra Enlil'in gökteki konumudur ve yeni Esagil kulesi Esarra'ya kadar boynuz gibi yükselir. Bu Esagil'in Ekur'un yerine geçmesini temsil eder (Lambert, 2013, s.199).

Tüm tanrılar gökteki ve yerdeki yerlerini bölüşmüşlerdir. Elli tanrı oturup Marduk'un belirleyeceği kaderlerini beklemeye başlar. Herkes kendisi için belirlenen kadere boyun eğdikten sonra Marduk'un elli adı zikredilir. Ardından "*su içilen her yerde onun adı anılsın*" denir (Lambert, 2013, s.133; Adalı ve Görgü, 2018, s.63; Heinrich ve Helle, 2025, s.95; Enuma Eliş, VII, 160). Böylece her gün yapılan bir eylem Marduk'un Tiamat'a karşı savaşının minyatür bir canlandırmasının yeniden düşünülmesini sağlar (Helle, 2025, s.280).

Anlatının VII. tableti destanın doruk noktasıdır. Artık Marduk teker teker tanrıların isimlerini kendisinde toplamaya başlar. İsim Mezopotamya geleneğinde oldukça önemlidir ve Enuma Eliş'in girişi de buna vurgu yapar "*Henüz yukarının adı gökyüzü değilken ve aşağıya yeryüzü denmezken*" (Adalı ve Görgü, 2018, s.3). İsim varlığın koşuludur ve Marduk tüm isimleri kendinde toplar. Marduk, Anu, Enlil ve Ea'nın buyruklarını yönetme yetkisini devralır. Son dizeler oldukça çarpıcıdır: "Baba Ellil ona Bel-matati (toprakların efendisi) adını verdi". Enlil'in en önemli ünvanlarından olan lugal-kur-kur-ra yani Bel-matati, Marduk'a verilmiştir. Bu olay Enlil'in gücü ve konumunun artık tamamen Marduk'a aktarıldığını gösterir (Rochberg, 2025, s.241).

> "*Toprağa nerede yerleşilirse, gökyüzü uzanır, Güneş parlar, ateş yanar, su akar, rüzgâr eser, Aruru'nun toprağından kopardığı kişiler, yürüyen canlılar. Var olan herkes, Marduk'u övsün!"* (Dalley, 2021, s.155).

5.6 Fırtınadan Arda Kalan

Enuma Eliş Enlil'in meşruiyetini haklı çıkarabilecek tüm ihtimalleri ortadan kaldırır. Hikâye tarihin başlangıcıyla başlar. Doğal olarak bundan daha eski bir şey olamaz.

Anu'nun teogonisine bağlı kalınması destanın sistematik bir biçimde tanrı Enlil'i görmezden gelmesini sağlar (Lambert, 2013, s.405). İkinci olası meşruiyet iddiası soy kütüğüdür. Enuma Eliş burada da Enlil'i soy bağına dahil etmeyerek devre dışı bırakır ve olası tüm meşru iddiaları henüz anlatının başında yok eder (Gabriel, 2025, s.193).

Belki modern insan için fazla bir anlam ifade etmeyebilir. Ancak hikâyeyi dinleyen Mezopotamyalı insanlar için bu oldukça şaşırtıcı olmalıdır. Binlerce yıldır taptıkları, korktukları, yalvardıkları yüce tanrıları Enlil'in adını duyamazlar. Muhtemelen hikâyeyi dinleyen veya okuyan herhangi bir Nippur rahibi içinse anlatılanlar olsa olsa bir küfürdür.

Enuma Eliş Enlil'i dışladığı ölçüde Ninurta'yı da dışlar. Çünkü Kader Tabletlerinin kötücül varlıkların eline geçmesi anlatısı yeni değildir. Anzu kuşunun çaldığı Kader Tabletleri Ninurta tarafından geri alınmıştır. Ancak Enuma Eliş bunu da Marduk'a atfeder. Böylece Ninurta'ya bağlı geleneksel hikâye Marduk'a aktarılır (George, 1997, s.66). Ninurta'ya benzer şekilde Nippur'dan da bahsedilmemiştir. Lambert'a göre Enuma Eliş'te "yer ve göğün bağı" ifadesinin kullanılmaması kasıtlı olarak Enlil'le ilişkilendirilebilecek her şeyin devreden çıkarılması içindir (Lambert, 2013, s.201).

Öyleyse fırtınaların efendisinden geriye ne kalmıştır? MÖ ikinci binyıldan sonraki Enlil kültü bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan burada genel bir özet verilecektir. Bu konuda yapılan daha detaylı bir inceleme için bkz. Gültekin, 2024, s.229-255.

İlk olarak göze çarpan kraliyet onomastiklerindeki radikal değişimdir. II. Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan sonra, kabaca MÖ 979-626 arası dönemde yönetime gelen hanedanlar oldukça kısa süre hüküm sürmüşlerdir. Bahsi geçen tarihlerdeki aile bağları belirsizdir (Frame, 2002, s.90). Kralların isimleri ise Enuma Eliş'in etkisinin ne kadar güçlü olduğunu gösterir. E Hanedanı (MÖ 978-729?): *Nabu-mukin-apli* (MÖ 978-943), *II. Ninurta-kudurri-uşur* (MÖ 943?), *Mar-biti-ahhe-iddina* (MÖ 942?), *Şamaş-mudammiq* (MÖ 901?), *I. Nabu-şuma-ukin* (MÖ 900-887?), *Nabu-apla-iddina* (MÖ 890-851?), *I. Marduk-zakir-şumi* (MÖ 851-824?), *Marduk-balassu-iqbi* (MÖ 823-813?), *Baba-aha-iddina* (MÖ 812?), *Ninurta?-apl?-[...]* (MÖ?), *Marduk-bel-[zeri]* (MÖ?), *Marduk-apla-uşur* (MÖ?), *Eriba-Marduk* (MÖ 769-760?), *Nabu-şuma-işkun* (MÖ 760-748?), *Nabu-naşir* (MÖ 747-734), *Nabu-nadin-zeri* (MÖ 733-732), *II. Nabu-şuma-ukin* (MÖ 732?), *Nabu-mukin-zeri* (MÖ 731-729) (Frame, 2002, s.92-132).

Görüldüğü üzere E Hanedanı kralları sıklıkla Marduk ve oğlu Nabu'yu onurlandıran isimler almışlardır. Aynı manzara II. İsin Hanedanı'nın kraliyet onomastiğinde de

karşımıza çıkar. Detaylı bilgilere erişemesek de en azından Marduk ve Nabu'nun kraliyet ideolojisinde önemli bir yer işgal ettiğini öne sürebiliriz.

Bu dönemden günümüze çok az kraliyet yazıtı ulaşmıştır. Ancak ulaşan yazıtlar onomastikteki kraliyet ideolojisiyle tutarlı bir manzara sunar. Anlamlı bir anlatı içeren ilk yazıt I. Marduk-zakir-şumi'ye aittir (RIMB 2, B.6.7.1). Marduk'a lapis lazuli bir mührün adanmasını kaydeden yazıtta, Marduk'tan bahsedilirken şu sıfatlar kullanılır: "*Büyük Efendi, kahraman, seçkin, yüce, her şeyin efendisi, efendilerin efendisi, tüm dünyanın kararlarını veren, yüce yargıç, Babil'in efendisi, Esagil'de ikamet eden*" (RIMB 2, B.6.7.1). I. Marduk-zakir-şumi'nin bir diğer yazıtı oldukça hasarlıdır ve anlaşılması güçtür. Ancak ilk bakışta dikkat çeken Bel, Marduk, Nabu, Borsippa ve Babil isimlerinin ne kadar sık geçtiğidir (RIMB 2, 6.7.2).

I. Marduk-zakir-şumi ile V. Şamşi-Adad arasında yapılan bir anlaşmanın bozulması durumunda tanrıların lanetleri sıralanır. "*Emirleri öncelikli olan Marduk, değiştirilemez sözüyle, halkının çöküşünü ve dağılmasını emretsin. Yüce varis Nabu… kötü cinler onun canını bağışlamasın. Tanrıların babası Anu, onun asasını kırsın, kaderin hükmünü veren, emri değiştirelemez olan efendi İllil (Enlil), onun saltanatını tüketsin ve kıtlık versin*" (SAAo [State Archives of Assyria online], SAA, 02 001). Bu dönemlerden itibaren Enlil için İllil yazımının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir[24]. Tıpkı Enuma Eliş'te olduğu gibi Enlil'in ismi sembolik olarak kullanılır. Ancak sıralama Marduk, Nabu, Anu, Enlil'dir. II. İsin Hanedanı'na kadar genellikle birinci, nadiren Anu'dan sonra ikinci sırada anılan Enlil için bu durum oldukça alçaltıcıdır.

Nabu-şuma-işkun'un döneminden gelen bir yazıt da I. Marduk-zakir-şumi'nin yazıtına benzer biçimde Marduk, Nabu, Borsippa, Babil ve Ea'ya odaklanmıştır. Yazıtta Marduk'tan "*tanrıların Enlil'i*" olarak bahsedilmektedir (RIMB 2, 6.14.1, iii 34-35). Nabu-şuma-işkun'a ait olduğu düşünülen bir başka yazıtta, E Hanedanı yazıtları arasında ilk kez Enlil'den bahsedilir: "*Tanrı Nunamnir'in (Enlil) mükemmel evladı, onurlu oğul, tanrıların prensesi Erua'nın… Esagil'in, her şeyin efendisi muzaffer Tanrı Marduk'un sevgilisi*" (RIMB 2, B.6.14.2001). Marduk-zakir-şumi'nin V. Şamşi-Adad'la yaptığı

[24] Diğer örnekler için bkz. SAAo, SAA 02; SAAo, SAA 02 003; SAAo, SAA 02 006; SAAo, SAA 02 015; SAAo, SAA 03 001; SAAo, SAA 03 002; SAAo, SAA 03 010; SAAo, SAA 03 037; SAAo, SAA 03 039; SAAo, SAA 04 030. Yeni Assur Dönemi'nde Patti-Illil adlı bir kanal olduğu da bilinmektedir (ATAE, SAA 01 210).

anlaşmayla kıyaslandığında Enlil için görece daha iyi bir konumdur, ancak kesinlikle Marduk'tan önemli değildir. (RIMB 2, B. 6.14.2001).

Enuma Eliş'in oldubittisi elbette Mezopotamya'nın her yerine kök salmış Enlil kültünü tamamen ortadan kaldıramamıştır. Yine de Enuma Eliş'in siyasi iddiaları korunmuş gibi gözükmektedir. Reynolds'a göre Enuma Eliş'in sürekli olarak kopyalanması da zaten kabul gördüğünün göstergesidir (Reynolds, 2025, s.140). Fakat birinci binyılda Nippur'daki okul metinlerinde Enuma Eliş alıntılanmaz, Enlil ve Ninurta'ya bağlı kült devam eder (Reynolds, 2025, s.140). Benzer bir durum Uruk Kenti için de geçerlidir. Enuma Eliş'te Enlil kadar olmasa da Anu'nun da kültünün ne kadar zayıflatıldığı görülür. Nippur ve Uruk rahipleri ise yazıcı okulları aracılığıyla Enlil ve Anu'nun kültünü canlı tutmuşlardır (Reynolds, 2025, s.130). Yeni Babil Dönemi'nden gelen ve Uruk'ta bulunan bazı metinler hem An hem de Enlil'i geleneksel rolleriyle anmaya devam eder. Örneğin bir metinde Enlil'den bahsedilirken: "*Ey yüce dağ, eşsiz olan, ülkelerin efendisi, sözü güvenilir olan, toprakların efendisi, Kiş'in efendisi, Edubba'nın efendisi, ülkelerin efendisi*" gibi Enlil'le özdeşleşmiş sıfatlar kullanılır (CTMMA II, NO.14, MMA 86.11.288).

Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen bazı mektuplar Nippur'da Enlil-Ninurta-Nuska üçlüsünün hala çok kuvvetli bir kültü olduğunu göstermektedir. "*Ülkelerin kralına, efendim: hizmetkarınız, İllil-bani (mektubu yazan kişi), Enlil, Ninurta ve Nusku (Assurca'da Nusku olarak yazılmaktadır), ülkelerin kralını, efendimi kutsasın*" (SAAo, SAA 18 192). "*Ülkelerin kralına, efendim, hizmetkarınız, İllil-bani. Enlil, Ninurta ve Nusku ülke kralını kutsasın*" (SAAo, SAA 18 193). "*Ülkelerin kralına, efendimiz: hizmetkarlarınız İllil-bani, Assur-belu-taqqin ve Nippur halkı. Ülkelerin kralına, efendimiz, Enlil ve Mulliltu, Ninurta ve Nusku bereket versin*" (SAAo, SAA 18 197, diğer mektuplar için bkz. SAAo, SAA 18 194, SAAo, SAA 18 195, SAAo, SAA 18 199, SAAo, SAA 18 200).

Yeni Assur Dönemi'nde Enlil, Assur Devleti tarafından düşman olarak görülmemiştir. Bu dönemde Tanrı Assur ve Marduk arasındaki mücadele daha yoğundur. Elbette Enlil hiçbir zaman Tanrı Assur'dan daha önemli bir konuma yükselmemiştir, Tanrı Assur daima "*Tanrıların Enlil'idir*" (RINAP [Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period], Tiglath-Pileser III 35). Ancak zaten böyle bir durum ne Eski ne de Orta Assur Dönemi'nde hiçbir zaman olmadığından, Enlil'e hakaret sayılmaz. Asurbanipal'in kimi yazıtlarında halkı

için "*Tanrı Enlil'in tebaası*" ifadesi de geçmektedir (RINAP, Ashurbanipal 003). Ancak muhtemelen hem kraliyet ünvanları hem de yazıtlardaki Enlil ismi yalnızca tarihsel göndermeler ve sembolik öneminden ötürü kullanılmıştır.

Fakat görünen o ki Babil ve Sippar'da durumlar farklıdır. Sippar'daki adak listelerinde Anu ve Enlil'in isimleri sonlara, Marduk ve Nabu'nun isimleri ise ilk sıralara konumlandırılmıştır (Gültekin, 2024, s.243). Bu durum özellikle eskiden beri Babil'le bağlantılı kentlerde Marduk-Nabu ikilisinin ne kadar güçlü kültler edindiğini gösterir. Marduk Enuma Eliş hikayesinin sonunda Anu, Ea, Enlil, Enbilulu, Asalluhi vb. birçok tanrının ismini aldığında, adı geçen tanrılar Marduk'un ilahi benliğinin bir parçasına dönüşmüştür (Frahm, 2025, s.151). Yeni Babil Dönemi'ndeki metinlerinden yola çıkan Gültekin, Enlil'in kraliyet yazıtlarındaki yokluğunun Marduk'un Enlil'in özelliklerini sindirmesinden kaynaklanabileceğini önermektedir (Gültekin, 2024, s.246). Yeni Babil'de kişisel isimlerde de Marduk ve Nabu öne çıkar, Enlil ise bir hayli azalmıştır, Enlil teoforik unsurunu taşıyan bazı isimler şunlardır: "*Arad-Enlil*, *Enlil-ahhe-iddin*, *Enlil-bani*, *Enlil-belşunu*, *Enlil-iqişa"* (PROSOBAB, PID 14862; PID 21440; 15840; 16291; 17366) vb.

Ahamenid Dönemi'ne gelindiğinde II. Kyros'un (Büyük Kyros) (MÖ 559-529) yazıtları göze çarpar. II. Kyros, Marduk'u "tanrıların Enlil'i" olarak anar (ARIo [Achaemenid Royal Inscriptions online], Cyrus II, 1). Elbette Kyros Marduk'a hayran olduğu için bunu yapmaz. Babil'in fethinin meşrulaştırılması için yapılan siyasi bir hamledir. "*Marduk tüm toprakları, her birini inceledi ve sürekli olarak kalbinin arzusu olan adil bir kral aradı, Anşan kralı Kyros'u eline aldı, adıyla çağırdı ve onu her şeyin hükümdarı ilan etti*" (ARIo, Cyrus II, 1). "*O (Marduk), Kyros'a kendi şehri Babil'e karşı yürümesini emretti. Onu Babil yoluna soktu ve bir dost ve yoldaş gibi yanında yürüdü*" (ARIo, Cyrus II, 1). "*Ülkelerin kralı, Esagil ve Ezida'yı seven, güçlü kral*" (ARIo, Cyrus II, 3).

Ahamenid Hanedanı'nın kraliyet ideolojisinde Enlil'in yeri yoktur. Ancak Gültekin bu dönemde Enlil'i onurlandıran pek çok kişisel isim olduğunu ve Nippur'un bu dönemlerde ticari aktiviteler bakımından oldukça canlı olduğunu belirtmektedir (Gültekin, 2024, s.249). Yani Yeni Babil ve Yeni Assur dönemleriyle benzerdir.

Helenistik Dönem Uruk'undan gelen bazı yasal belgeler Marduk odaklı panteona hala direnildiğini gösterir. Belgelerdeki tanrıların sıralaması güney panteonuna odaklanmıştır. "*Anu, Antu, Enlil, Ea* (HBTIN, AoF 05), *Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Belet* (HBTIN, HANE/M

330), *Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, Marduk, Nana* (HBTIN, HANE/M 8, 177-179), *Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, Marduk, Nana, Beltu* (HBTIN, HANE/M 8, 179-180), *Anu, Antu, Enlil, Papsukkal, Belet-şeri, Nanaya, Beltu* (HBTIN, OECT 09, 54), *Anu, Antu, Enlil, Papsukkal, Belet-şeri, Nanaya, Beltu* (HBTIN, OECT 09, 55), *Anu, Antu, Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, Papsukkal, İştar, Belet-şeri, Nanaya, Beltu-şa-Reş* (HBTIN, OECT 09, 59) vb.". Görüldüğü üzere listeler çoğunlukla ilk sıralara Anu, Antu ve Enlil'i koyar. Marduk nadiren anılır ve anıldığı sıra genellikle sonlardadır. Bu durum Anu-Enlil-Ea'ya bağlı kültün hem Yeni Babil hem de Helenistik Dönem'de devam ettirildiğini göstermektedir.

Selevkos Dönemi'nde Uruk ve Nippur hala canlı yerleşim bölgeleridir (Adams, 1981, s.199). Adams'a göre Nippur ve Uruk bu dönemlerde çiziyazısı geleneğinin devam ettiği sınırlı bölgelerdendir (Adams, 1981, s.199). MÖ 175 civarına tarihlenen ve Uruk'tan gelen bir metinde Enlil'in yarattığı yıkım anlatılır:

> "*Korkunç ülke, ülkeyi yerle bir eden gün, o gün, An'ın kalbi, Enlil'in kalbi, büyük An'ın öfkeli kalbi, Enlil'in kötülük dolu kalbi, Enlil'in kalbi olan gün (yani kötülük dolu bir gün), kara başlıları öldüren öfkeli gün*" (CTMMA II, NO.5, MMA 86.11.348).

Anlatının devamında tanrıçalar ağlayıp sızlasa da Enlil onlara merhamet etmez: "*Enlil onları görmezden geldi, onlara sadece baktı*!" (CTMMA II, NO.5, MMA 86.11.348). Enlil'e üçüncü binyıldan beri biçilen patolojik empati yoksunluğu bu metinde de karşımıza çıkar. Enuma Eliş bunu Enlil'e karşı bir silah olarak kullanırken, güneydeki rahiplerin hala Enlil'i bu şekilde anması şaşırtıcıdır. Belki de korku üzerine temellenen bir anlatı oluşturarak kültü eski önemine kavuşturmak istiyorlardı. Enlil'in yıkıcı yönüne değinen tek metinler bunlar da değildir. Yeni Assur Dönemi'ndeki bazı belgelerde de aynı ifadeleri görürüz: "*Gökyüzü haykırır ve yeryüzü sarsılırsa: tanrılar… ülke… dört yönde Enlil… şehirler… düşmanlık… ülkenin hasta insanları, düşecek*" (TSAE, SAA08 036)

MS 70-160 arası tarihlerde Nippur'da Enlil Tapınağı muhtemelen yıkılmış ve üzerine kaleler inşa edilmiştir. Müstahkem mevki haline gelen Nippur'un güney ovalarındaki güvenliği sağlamak için kullanılmış olabileceği önerilmektedir (Adams, 1981, s.199). Bu dönemlerden gelen belgelerde ciddi bir azalma görülür.

Enlil ve Anu kültü Enuma Eliş anlatısından sonra marjinalleşmiştir. Enlil kültü Nippur ve çevresine, Anu kültü de Uruk ve çevresine sıkışmıştır. Bir anlamda MÖ 1600-1200 yılları arasındaki Marduk kültünün pozisyonuna düşmüşlerdir. İkinci binyılın sonundan itibaren Enlil, sembolik öneminden ötürü yüzlerce yıl daha adı anılan bir tanrı olarak varlığını

sürdürmüştür. Bir zamanlar tanrıların kralı olan, emri değiştirilemeyen, kaderleri belirleyen kudretli Enlil, artık kendi kentinin sınırlarına hapsolmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada Enlil kültü MÖ II. binyıl siyasi tarihi bağlamında incelenmiştir. III. Ur Hanedanı Dönemi'nde (MÖ 2112-2004) Enlil ve Nippur'un siyasal meşruiyet açısından merkezi bir konuma sahip olduğu ancak Şulgi döneminde (MÖ 2095-2048) kraliyet ideolojisinin bir aracı haline geldiği görülmüştür. Amar-Sin (MÖ 2046-2037) ve Şu-Sin'in (MÖ 2037-2028) kraliyet yazıtlarında Enlil'e daha fazla atıf yapması, kralların meşruiyet arayışına girdiklerinde Enlil'e özel bir önem verdikleri şeklinde değerlendirilmiştir. III. Ur Hanedanı'nın yıkılmasıyla birlikte tekrar kent-devletleri arasında bölünen Mezopotamya'da, kent-devletleri arasındaki rekabetin Nippur'un siyasal önemini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eski Babil Dönemi'nde Enlil ile Marduk arasındaki varsayımsal güç mücadelesi çeşitli kaynaklar üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular, Hammurabi (MÖ 1792-1750) ve halefleri döneminde Marduk'un önem kazanmasına rağmen Enlil'in tanrısal hiyerarşideki konumunu koruduğunu göstermektedir. Enlil tapınımının Ammi-şaduqa (MÖ 1646-1626) dönemine kadar devam ettiği saptanmıştır. Aynı dönemlerde I. Deniz Ülkesi Hanedanı'nın (MÖ 1721-1470/1340?) kraliyet ideolojisinde de Enlil'in en önemli tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Dur-Enlil(e), Dur-Abi-eşuh ve Parak-mar-Enlil gibi yerleşimlerin Enlil kültünün sürekliliğini sağlayan "minyatür Nippur" işlevi görmüş olabileceğini düşünmekteyiz.

Erken Kassit Dönemi'nde (MÖ 1595-1410), III. Kaştiliaşu'dan itibaren Enlil'in kraliyet ideolojisinde öneminin artmaya başladığı, Orta Kassit Dönemi'nde (MÖ 1410-1225) ise altın çağını yaşadığı anlaşılmaktadır. Orta Assur Devleti'nde (MÖ 1365-1076) ise Enlil'in kraliyet yazıtlarında büyük ölçüde geleneksel ve sembolik bir unsur olarak yer aldığı, belirleyici tanrının Tanrı Assur olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Geç Kassit Dönemi'nin (1225-1155), Enlil kültünün gerilemeye başladığı kırılma noktası olduğunu düşünmekteyiz. I. Tukulti-Ninurta'nın Kassitlere yönelik seferleri, Nippur kayıtlarının kesintiye uğramasına ve sandabakku makamının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Marduk'un kraliyet ideolojisindeki yükselişini bu seferlerin dolaylı sonucu olarak yorumlamaktayız.

II. İsin Hanedanı Dönemi'nde (MÖ 1153-1022) Marduk ve Nabu'nun kraliyet onomastiği ve kraliyet ideolojisinde belirgin bir biçimde öne çıktığı, Enlil'in ise sembolik bir konuma gerilediği görülmektedir. Çalışmamızda, Marduk'un panteonun zirvesine yükselişinin

literatürdeki yaygın görüşün aksine Eski Babil Dönemi'nde değil, Geç Kassit ile II. İsin Hanedanı arasındaki süreçte (MÖ 1225-1153) gerçekleştiğini düşünmekteyiz. Enuma Eliş Destanı'nın Enlil'i bilinçli biçimde geri planda bırakması ve Marduk'u evrensel egemenliğin sahibi olarak sunması, bu dönüşümün ideolojik yansıması olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma, Enlil kültünün MÖ II. binyıl siyasal yapısıyla paralel değişimler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Enlil, III. Ur Hanedanı, İsin-Larsa, Eski Babil ve Geç Kassit Dönemi'ne kadar siyasal meşruiyet üretimi konusunda merkezi bir öneme sahipken, Geç Kassit Dönemi'nde bu önemini kaybetmiş ve kraliyet ideolojilerindeki yerini Marduk'a bırakmıştır. Ancak Enlil'in Nippur ve çevresinde tapınımı devam etmiştir.

Kaynakların doğası gereği ulaşılan sonuçlar her zaman kesin olamamaktadır. Bu sebeple çalışmadaki kimi sonuçlar kesin tarihi sonuçlardan ziyade öneri ve yorum niteliğindedir. Gelecekte ortaya çıkacak yeni arkeolojik ve filolojik veriler, Enlil kültünün siyaset ve din tarihi içerisindeki rolü ve gelişimini daha detaylı bir şekilde ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Abraham, K., Gabbay, U. (2013). *Kaştiliaşu and the Sumundar Canal: a new Middle Babylonian royal inscription*. [Kaştiliaşu ve Sumundar Kanalı: yeni bir Orta Babil krali yazıtı]. *Zeitschrift für Assyriologie*. *103*(2): 183–195. DOI 10.1515/za-2013-0012

Adalı, S. F., Görgü A. (2025). *Sümer-Babil Tufan ve yaratılış destanları.* (S. F. Adalı ve A. Görgü, Çev.; 1. Basım). İş Bankası Kültür Yayınları.

Adalı, S. F., Görgü, A. (2018). *Babil Yaratılış Destanı -Enuma Eliş-* (S. F. Adalı ve A. Görgü, Çev.; 4. Basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Adalı, S. F., Görgü, A. (2024). *Babil hemerolojisi: uğurlu ve uğursuz günler takvimi*. İş Bankası Kültür Yayınları.

Adams, R. M. (1981). *Heartland of cities: surveys of ancient settlemens and land use on the central floodplain of the Euphrates*. [Kentlerin kalbi: Fırat Nehri'nin orta taşkın ovasındaki antik yerleşim ve arazi kullanımına ilişkin araştırmalar]. The University of Chicago Press.

Adams, R. M., Nissen, H. J. (1972). *The Uruk countryside*. *The natural setting of urban societies*. [Uruk kırsalı. Kent toplumlarının doğal ortamı]. The University of Chicago Press.

Ahmed, K. Al-Zubaidi, T., Attia, M. S. (2021). *A cylinder seal from Tell Abu Al-Dhahab dated to the First Sealand Dynasty (1740-1374 BC).* [Tell Abu Al-Dhahab'dan Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı Dönemi'ne (MÖ 1740-1374) tarihlenen bir silindir mühür]. *Iraq*. 83 13-24, Doi:10.1017/irq.2021.9

Aktürk, M. Y. (2022). *Sümerlilerin yıkılışında toprakların tuzlaşması sorunsalı*. *History Studies 14*(4), 754-765. 10.9737/hist.2021.1101

Al-Dafar, A. (2015). *Shadow states: the archaeology of power in the marshes of Southern Mesopotamia*. [Gölge devletler: Güney Mezopotamya bataklıklarında iktidarın arkeolojisi]. Doctoral Dissertation submitted at Stony Brook University.

Andersson, J. (2012). *Kingship in the Early Mesopotamian onomasticon 2800-2200 BCE*. [Erken Mezopotamya onomastiğinde krallık MÖ 2800-2200]. Edita Västra Aros.

Armstrong, K. (2008). *A short history of myths*. [Mitlerin kısa tarihi]. Canongate Books.

Asher-Greve, J. M., Westenholz, J. G. (2013). *Goddesses in context: on divine powers, roles, relationships and gender in Mesopotamian textual and visual sources.* [Bağlam içinde tanrıçalar: Mezopotamya yazılı ve görsel kaynaklarında ilahi güçler, roller, ilişkiler ve toplumsal cinsiyet üzerine]. Academic Press.

Astour, M. C. (1986). *The Name of the Ninth Kassite Ruler*. [Dokuzuncu Kassit hükümdarının ismi]. *Journal of the American Oriental Society, 106*(2), 327–331. https://doi.org/10.2307/601597

Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, N. (2017). *Hammurabi Yasaları*. Alfa Yayınları.

Bahrani, Z. (2018). *Babil'in kadınları*. (S. Çalcı, Çev.; 2. Basım). Kolektif Kitap. [Orijinal yayın tarihi 2011].

Balkan, K. (1948). *Kas tarihinin anahatları*. *Belleten. 12*(48), 723-756.

Bartelmus, A. (2017). Die Götter der Kassitenzeit. Eine Analyse ihres Vorkommens in zeitgenössischen Textquellen. [Kassit Dönemi tanrıları. Çağdaş metinlerdeki varlıklarının analizi]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1*. (pp. 245-313). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Bealieu, P. A. (2018). *A history of Babylon: 2200 BC-AD 75*. [Babil tarihi: MÖ 2200-MS 75]. Wiley Blackwell.

Behrens, H. (1978). *Enlil und Ninlil: Ein sumerischer mythos aus Nippur*. [Enlil ve Ninlil: Nippur'da bir Sümer mitosu]. Rome Biblical Institute Press.

Béranger, M. (2019). *Dur-Abi-ešuh and the Aftermath of the Attack on Nippur: New Evidence from Three Unpublished Letters*. [Dur-Abi-eşuh ve Nippur saldırısının ardından: yayınlanmamış üç mektuptan yeni kanıtlar]. *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale*. 113, pp.99-122. ff10.3917/assy.113.0099ff. ffhal-02422371f

Beranger, M. (2023). *Dur-Abi-Ešuh and the Abandonment of Nippur During the Late Old Babylonian Period: a Historical Survey*. [Geç Eski Babil Dönemi'nde Dur-Abi-eşuh ve Nippur'un terk edilmesi: tarihsel bir inceleme]. *Journal of Cuneiform Studies*, *75*(1), 27-47.

Biggs, R. (1974). *Inscriptions from Tell Abu Salabikh*. [Tell Ebu Salabih Yazıtları]. University of Chicago Press.

Biggs, R. D. (1965). *A letter from Kassite Nippur*. [Kassit Nippur'undan bir mektup]. *Journal of Cuneiform Studies*, *19*(4), 95–102. https://doi.org/10.2307/1359113

Bilgiç, E. (1963). *Eski Mezopotamya kavimlerinde kanun anlayışı ve an'anesi*. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *21*(3-4), 103-119.

Black, J., Cunningham, G., Robson, E., Zolyomi, G. (2004). *The literature of Ancient Sumer.* [Antik Sümer literatürü]. Oxford University Press.

Boer, R. (2024). *Babylon between the Sealand, Syria and the Zagros: Samsu-iluna's last years.* [Deniz Ülkesi, Suriye ve Zağros arasında Babil: Şamşu-iluna'nın son yılları]. *Journal of Near Eastern Studies*. *83*:1, 59-75.

Boivin, O. (2018). *The First Dynasty of the Sealand in Mesopotamia*. [Mezopotamya'da Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı]. De Gruyter.

Boivin, O. (2020). Taxpayers and the palace at the time of the First Dynasty of the Sealand: Social aspects, officials, and keeping track of the barley. [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı Dönemi'nde mükellefler ve saray: sosyal yönler, yetkililer ve arpanın kaydı]. In. J. Mynarova, A. Sergio, (Eds.), *Economic compexity in the Ancient Near East*. 279-299. Charles University, Faculty of Arts.

Brinkman, J. A. (1975). *Materials and studies for Kassite history*. [Kassit tarihi için kaynaklar ve çalışmalar]. The University of Chicago Press.

Brinkman, J. A. (2004). *Administration and society in Kassite Babylonia*. [Kassit Babil'inde yönetim ve toplum]. [Review of Beiträge zur Verwaltung und Gesellschaft Babyloniens in der Kassitenzeit, by L. Sassmannshausen]. *Journal of the American Oriental Society*, *124*(2), 283–304. https://doi.org/10.2307/4132216

Brinkman, J. A. (2017). Babylonian under the Kassites: some aspects for consideration. [Kassit yönetimindeki Babil: dikkate alınması gereken bazı hususlar]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol.1*. (pp. 1-45). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Bromberg, B. (1942). *The Origin of Banking: Religious Finance in Babylonia*. [Bankacılığın kökeni: Babil'de dini finans] *The Journal of Economic History*. *2*(1), 77–88. doi:10.1017/S002205070005230X

Bryce, T. (2014*). Ancient Syria: A three thousand year history*. [Antik Suriye: üç binyıllık bir tarih]. Oxford University Press.

Bryce, T. (2023). *Hitit Krallığı*. (İ. Kutluk, Çev.; 1.Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1998].

Budge, E. A. W. (2020). *Babil Yaratılış Efsaneleri* (E. Ç. Kırtay, Çev.; 1. Basım). Kanon Kitap. [Orijinal yayın tarihi 1921].

Calderbank, D. (2020). Dispersed communities of practice during the First Dynasty of the Sealand: the pottery from Tell Khaiber, Southern Iraq. [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı Dönemi'nde dağınık uygulama toplulukları: Güney Irak, Tell Khaiber'den çömlekler]. In Paulus, S., Clayden, T. (Eds.), *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. De Gruyter.

Campbell, S., Moon, J., Killick, R., Calderbank, D., Robson, E., Shepperson, M., & Slater, F. (2017). *Tell Khaiber: an administrative centre of The Sealand Period*. [Deniz Ülkesi Hanedanı Dönemi'nde idari bir merkez: Tell Khaiber]. *Iraq*, *79*, 21–46. https://www.jstor.org/stable/26862783

Chapin, M. A. (2023). *"My-mother-is-precious": names and naming in the First Dynasty of the Sealand (1500 BCE)*. ["Annem çok kıymetlidir": Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'nda isimler ve isimlendirme (MÖ 1500)]. [Doctoral dissertation, John Hopkins University]. http://jhir.library.jhu.edu/handle/1774.2/68302

Chao, X. (2022). Comparative study of divine kingship in Ur III Dynasty Mesopotamia and China in the Shang Dynasty. [III. Ur Hanedanı Dönemi Mezopotamya'sında ve Shang Hanedanı Dönemi Çin'inde ilahi krallığın karşılaştırmalı incelemesi]. [Doctoral dissertation, Universit of Liverpool]. https://livrepository.liverpool.ac.uk/3163753/1/201335339_Aug2022.pdf

Charpin, D. (1988). *Sippar : deux villes jumelles*. [Sippar: iki kardeş şehir]. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, *82*(1), 13–32. http://www.jstor.org/stable/23281559

Charpin, D. (2021). "Nippur calender" and other calendars in the Old Babylonian Period. [Eski Babil Dönemi'nde "Nippur takvimi" ve diğer takvimler]. In D. Daisuke, S. Yamada (Eds.), *Calendars and festivals in Mesopotamia in the Third and Second Millenia BC* (9nd ed., pp. 99-117). Harrassowitz Verlag. DOI: 10.13173/9783447115957.

Civil, M. (1968). *Išme-Dagan and Enlil's Chariot.* [İşme-Dagan ve Enlil'in Savaş Arabası]. *Journal of the American Oriental Society*, *88*(1), 3–14. https://doi.org/10.2307/597889

Clay, A. T. (1907). *Ellil, the God of Nippur*. [Nippur'un tanrısı Ellil]. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures, 23*(4), 269–279. http://www.jstor.org/stable/527959

Clayden, T. (2017). Dur-Kurigalzu: new perspectives. [Dur-Kurigalzu: yeni bakış açıları]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 2.* (pp. 333-351). De Gruyter.

Clayden, T. (2020*).* Ur in the Kassite Period. [Kassit Dönemi'nde Ur]. In Paulus, S., Clayden, T. (Eds.), *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. De Gruyter.

Cline, E. H. (2023). *MÖ 1177 medeniyetin çöktüğü yıl*. (A. Kilgun, Çev.; 5. Basım). [Orijinal yayın tarihi 2014].

Cline, E. H., Graham, M. W. (2017). *Antik çağ imparatorlukları*. (E. Duru, Çev.; 1. Basım). [Orijinal yayın tarihi 2011].

Cohen, M. E. (2023). *An annotated Sumerian dictionary*. [Açıklamalı Sümerce sözlük]. Penn State Press.

Cohen, M., (1993). *The cultic calendars of the Ancient Near East*. [Eski Yakın Doğu'da kült takvimleri]. Bethesda.

Çayır, M. (2020). *Eski Mezopotamya mitolojisinde insanın yaratılışı*. *Antropoloji*, (*39*), 98-102 https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.684530

Dahl, J. (2020). *Ur III. texts in the Schoyen Collection volume 39* (CUSAS 39). [Schoyen Koleksiyonu'ndaki III. Ur metinleri 39. cilt]. Eisenbrauns.

Dalley, S. (2009). *Babylonian tablets from the First Sealand Dynasty in the Schøyen Collection.* [Schøyen Koleksiyonu'nundaki Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'na ait Babil tabletleri]. CDL Press.

Dalley, S. (2013). *Gods from north-eastern and north-western Arabia in cuneiform texts from the First Sealand Dynasty, and a cuneiform inscription from Tell en-Nasbeh, c.1500 BC.* [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'na ait çivi yazısı metinlerinde kuzeydoğu ve kuzeybatı Arabistan'ın tanrıları ve MÖ 1500 civarına tarihlenen Tell en-Nasbeh'den bir çivi yazısı yazıtı]. *Arabian archeology and epigraphy*. *24*(2), 177-185.

Dalley, S. (2020). The First Sealand Dynasty: literacy, economy, and the likely location of Dūr-Enlil(ē) in Southern Mesopotamia at the end of the Old Babylonian Period. [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı: okuryazarlık, ekonomi ve Eski Babil Dönemi'nin sonunda Güney Mezopotamya'da Dūr-Enlil(ē)'nin muhtemel konumu]. In Paulus, S., Clayden, T. (Eds.), *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. De Gruyter.

Dalley, S. (2021). *The City of Babylon: a history, 2000BC-AD 116* [Babil Kenti: bir tarihçe, MÖ 2000-MS 116]. Cambridge University Press.

Dalley, S., Walker, C. B. F., Hawkins, J. D. (1976). *The Old Babylonian tablets from Tell Al Rimah*. [Tell El Rimah'tan Eski Babil tabletleri]. British School of Archaeology in Iraq.

Debourse, C. (2025). Enuma Elish in cult and ritual performance. [Kült ve ritüel pratiklerinde Enuma Eliş]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom

(Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1.* (1nd edition., pp. 115-129). Bloomsbury Academic.

Delnero, P. (2012). *Memorization and the transmission of Sumerian literary compositons*. [Sümer edebi kompozisyonlarının ezber yoluyla aktarımı]. *Journal of Near Eastern Studies*, *71*(*2*), 189-20.

Delnero, P. (2017). The silences of the scribes, Pt. II: An unfinished Enlil lament from Nippur. [Kâtiplerin sessizliği, II. Kısım: Nippur'dan tamamlanmamış bir Enlil ağıtı]. In L. Feliu, F. Karahashi, G. Rubio (Eds.) *The first ninety years. A Sumerian celebration in honor of Miguel Civil*. (pp. 80-102). De Gruyter.

Demirci, K. (2023). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş*. (5. Basım). Ayışığı Kitapları.

Demirci, K. (2024). *Antik inançların izinde: Mezopotamya'da mitler ve ritüeller.* (2. Basım). Kronik Kitap.

Doğan, G. (2025). *Kassitler ve siyasi ilişkileri*. (Yayı Numarası: 978115) [Yüksek Lisans tezi, Bingöl Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Driel, G. (1995). *Nippur and the Inanna Temple during the Ur III Period*. [III. Ur Hanedanı Dönemi'nde Nippur ve İnanna Tapınağı]. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *38*(3), 393–406. http://www.jstor.org/stable/3632484

Duman, H. (2024). *MUL.APİN: içeriği, amacı ve kehanetler*. *OANNES*, *6*(1), 47-63.

Edwards, I. E. S., Gadd, C. J., Hammond, N. G. L. (2006). *The Cambridge Ancient History, Third Edition, Volume I, Part II*. [Cambridge Antik Tarihi, üçüncü baskı, 1.cilt, ikinci bölüm]. Cambridge University Press.

Edzard, D. O. (1997). *Royal Inscriptions of Mesopotamia: Gudea and His Dynasty* (RIME 3/1). [Mezopotamya kraliyet yazıtları: Gudea ve Hanedanı]. University of Toronto Press.

Edzard, D. O. (1972). "*Enlil*". Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. (RLA). Cilt 2.

Edzard, D.O. (1957). *Die "zweite zwischenzeit" Babyloniens*. [Babil'in ikinci ara dönemi]. Harrassowitz.

Edzard, D. O. (2003). Enlil, vater der götter. [Tanrıların babası Enlil]. In P. Fronzaroli (Ed.) *Semitic and assyriological studies* (pp. 173-184). Harrassowitz Verlag.

Eco, U. (2019*). Antik Yakındoğu*. (L. T. Basmacı.; 2. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2015].

Elayi, J. (2023). *Asurlular: Antik Çağ'ın ilk imparatorluğu*. (A. Sarı, Çev.; 1. Basım). Kronik Kitap. [Orijinal yayın tarihi 2021].

Eliade, M. (2020). *Dinler tarihine giriş.* (L. Özcan, Çev.; 3. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1949].

Eliade, M. (2024). *Mitlerin özellikleri.* (S. Rifat, Çev.; 6. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal Yayın Tarihi 1963].

Elsen-Novak G., Novak, M. (2006). *"Der "König der Gerechtigkeit": Zur Ikonologie und Teleologie des 'Codex' Ḫammurapi.* ["Adaletin kralı": Hammurabi Kanunları'nın ikonolojisi ve teolojisi üzerine]. *Baghdader Mitteilungen*. *37*: 131-155. https://archiv.ub.uni-

heidelberg.de/propylaeumdok/935/1/Novak_Koenig_der_Gerechtigkeit_2006.pdf

Emilianov, V. (2022). Standard Babylonian-Nippur Calendar. [Standart Babil-Nippur Takvimi]. https://anefest.spbu.ru/en/articles/ancient-minor-asia/182-standard-babylonian-nippur-babylonian-calendar.html

Englund, R. K. (2011). *Notes on KID$_a$*. [KID$_a$ üzerine notlar]. Cuneiform Digital Library Notes, 2011(6). https://cdli.earth/articles/cdln/2011-6

Erdoğan, N. (2024). *The God Šamaš with his political and social aspects in Ancient Mesopotamia*. [Eski Mezopotamya'da siyasal ve sosyal yönleriyle Tanrı Şamaş]. *OANNES- Uluslararası Eski Çağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *6*(1). 275-298.

Espak, P. (2019). *On the time of composition of the hitherto undated Sumerian Myths*. [Tarihlendirilmemiş Sümer Mitlerinin yazılış zamanı üzerine]. https://www.researchgate.net/publication/335798704_On_the_Time_of_Composition_of_the_Hitherto_Undated_Sumerian_Myths.

Falkenstein, A. (1958). "*Ehedu'anna, die tochter Sargons von Akkade*." *Revue d'Assyriologie et d'archeologie orientale*. *52*(2), 129-131.

Feliu, (2006). *Concerning etymology of Enlil: the An=Aum approach*. [Enlil etimolojisiyle ilgili olarak: An=Anum yaklaşımı]. In G. del Olmo Lete - L. Feliu - A. Millet Albà (Eds.), *Sapal tibnim mû illaku. Studies Presented to Joaquín Sanmartín on the Occasion of His 65th Birthday*. pp- 229-246.

Fish, T. (1938). *The Sumerian City Nippur in the period of the Third Dynasty of Ur*. [III. Ur HanedanI Dönemi'nde Sümer kenti Nippur]. *Iraq*, (*5*), 157–179. https://doi.org/10.2307/4241631

Fitzgerald, M. A. (2002). *The rulers of Larsa*. [Larsa'nın hükümdarları]. [Doctoral dissertation, Yale University]. https://uruk-warka.dk/news/2023/THE_RULERS_OF_LARSA.pdf

Fleming, D. E. (2003). *Ur: after the gods abandoned us*. [Ur: tanrılar bizi terk ettikten sonra]. *The Classical World*, *97*(1), 5–18. http://www.jstor.org/stable/4352821.

Foxvog, D. A. (1994). *A new Lagaš text bearing on Uruinimgina's Reforms*. [Uruinimgina'nın/Urukagina'nın Reformları ile ilgili yeni bir Lagaş metni]. *Journal of Cuneiform Studies*, *46*, 11–15. https://doi.org/10.2307/1359936

Frahm, E. (2025). Enuma Elish outside the cuneiform tradition. [Çiviyazısı geleneğinin dışında Enuma Eliş]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1.* (1nd edition., pp. 151-165). Bloomsbury Academic.

Frame, G. (2002). *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC).* (RIMB 2). [Babil'in yöneticileri: İkinci İsin Hanedanı'ndan Assur egemenliğinin sonuna (MÖ 1157-612)]. University of Toronto Press.

Frankfort, H., Wilson, J. A., Jacobsen, T. (1949). *Before philosophy: the intellectual adventure of ancient man.* [Felsefeden önce: antik insanın entelektüel serüveni]. Pelican Books.

Frayne, D. (1983). *Šulgi, the runner*. [Şulgi, koşucu]. *Journal of the American Oriental Society*, *103*(4), 739–748. https://doi.org/10.2307/602232.

Frayne, D. R. (1990). *Royal inscriptions of Mesopotamia; Old Babylon Period (2003-1595 BC)*. (RIME 4). [Mezopotamya kraliyet yazıtları; Eski Babil Dönemi (MÖ 2003-1595). University of Toronto Press.

Frayne, D. R. (1993). *Royal inscriptions of Mesopotamia; Sargonic and Gutian Periods*. [Mezopotamya kraliyet yazıtları; Sargon ve Guti dönemleri]. University of Toronto Press.

Frayne, D. R. (1997). *Royal inscriptions of Mesopotamia; III. Ur period (2112-2004 BC).* (RIME 3/2). [Mezopotamya kraliyet yazıtları; III. Ur dönemi (2112-2004 BC]. University of Toronto Press.

Frayne, D. R. (1998). *Royal inscriptions of Mesopotamia, Pre-Sargonic Periods; early periods volume 1.* (RIME). [Mezopotamya kraliyet yazıtları; Sargon Öncesi Dönem, erken dönemler cilt 1]. University of Toronto Press.

Frayne, D. R., (2009). *The struggle for hegemony in "Early Dynastic II" Sumer*. [II. Erken Hanedanlık Dönemi'nde Sümer'de hegemonya mücadelesi]. *The Canadian Society for Mesopotamian Studies. 4*, 37-75.

Frayne, D. R., Stuckey, J. H. (2021). *A handbook of gods and goddeses of the Ancient Near East.* [Eski Yakın Doğu'nun tanrı ve tanrıçalarının el kitabı]. Pennsylvania State University Press.

Frymer-Kensky, T. (1983). *The tribulations of Marduk the so-called "Marduk Ordeal Text*." [Marduk'un Sıkıntıları "Marduk Ordali Metni"]. *Journal of the American Oriental Society*, *103*(1), 131–141. https://doi.org/10.2307/601866

Fuchs, A. (2017). Die Kassiten, das mittelbabylonische Reich und der Zagros. [Kassitler, Orta Babil İmparatorluğu ve Zağros Dağları]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1*. (pp. 123-166). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Gabbay, U. (2014). *A Balaĝ to Enlil from the First Sealand Dynasty.* [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'ndan Enlil'e bir balag]. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, *104*(2), 146-170. https://doi.org/10.1515/za-2014-0013

Gabbay, U., Boivin, O. (2018). *A hymn of Ayadaragalama, king of the First Sealand Dynasty, to the gods of Nippur: the fate of Nippur and its cult during the First Sealand Dynasty*. [Ayadaragalama, Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'nın kralının Nippur tanrılarına ilahisi: Birinci Deniz ülkesi Hanedanı Dönemi'nde Nippur ve kültünün kaderi]. *Zeitschrift für Assyriologie. 108*(1): 22-42.

Gabbay, Uri. (2014). *The balaĝ instrument and its role in the cult of Ancient Mesopotamia*. [Balag enstrümanı ve Eski Mezopotamya'da kültündeki rolü]. Music in Antiquity: The Near East and the Mediterranean, edited by Joan Goodnick Westenholz, Yossi Maurey and Edwin Seroussi. De Gruyter. pp. 129-147. https://doi.org/10.1515/9783110340297.129

Gabriel, G. (2025). Marduk's elevation: a masterpiece of political thought. [Marduk'un yükselişi: siyasi düşüncenin bir başyapıtı]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez,

S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 181-197). Bloomsbury Academic.

Gadd, C., J. (1965). *Hammurabi and the end of his Dynasty*. [Hammurabi ve hanedanının sonu]. Cambridge University Press.

Gadotti, A. (2009). *Why it was rape: the conceptualization of rape in Sumerian literature*. [Neden tecavüzdü? Sümercede tecavüzün kavramsallaştırılması]. *Journal of the American Oriental Society 129*(1), 73-82.

Gasche, H., Armstrong, J. A., Cole, S. W. (1998). *Dating the fall of Babylon: a reappraisal of second-milennium chronology*. [Babil'in yıkılışının tarihlendirilmesi: ikinci binyıl kronolojisinin yeniden değerlendirilmesi]. Univeristy of Ghent and The Oriental Institute of the University of Chicago.

George, A. (2016). *Die kosmogonie des alten Mesopotamien*. [Eski Mezopotamya kozmogonisi]. https://eprints.soas.ac.uk/22858/7/George_22858.pdf

George, A. R. (1997). *Marduk and the cult of the gods of Nippur at Babylon*. [Marduk ve Babil'deki Nippur tanrılarının kültü]. *Orientalia*, *66*(1), 65–70. http://www.jstor.org/stable/43076310

George, A., R. (1992). *Babylonian topographical texts*. [Babil topografik metinleri]. Peeters press.

Georges, R. (1992). *Ancient Iraq*. [Antik Irak]. Penguin Books.

Gibson, M. (1977). *Nippur: new perspectives*. [Nippur: yeni bakış açıları]. *Archaeology*, *30*(1), 26–37.

Goodspeed, G. S. (2007). *A history of the Babylonians and Assyrians*. [Babil ve Assur tarihi]. Gorgias Press.

Grayson, A. K. (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles (ABC)* (Vol. 5). [Asur ve Babil Kronikleri]. Locust Valley, N.Y : J. J. Augustin.

Grayson, A. K. (1987). *Royal inscriptions of Mesopotamia volume 1. Assyrian rulers of the third and second millenia BC. (to 1115 BC).* (RIMA 1). [Mezopotamya krali yazıtları birinci cilt. MÖ üçüncü ve ikinci binyılda Assur kralları (MÖ 1115'e kadar)]. University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (1991). *Royal inscriptions of Mesopotamia volume 2. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC).* (RIMA 2). [Mezopotamya krali yazıtları ikinci cilt. MÖ I. Binyılın Başlarındaki Asur Hükümdarları I (MÖ 1114-859)]. University of Toronto Press.

Grice, E. M., Keiser, M., Jastrow, M. (1979). *Chronology of the Larsa Dynasty*. [Larsa Hanedanı kronolojisi]. AMS Press.

Gültekin, H. (2024). *Sümerlilerde tanrı anlayışı ve Enlil kültü*. (Yayın Numarası: 931104) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Hallo, W. W., Dijk, J. J. A. (1968) *The exhaltation of Inanna* [İnanna'nın Yüceltilmesi]. Yale University Press.

Harris, R. (1962). *Biographical notes on the nadītu women of Sippar*. [Sippar'da naditu kadınları üzerine biyografik notlar]. *Journal of Cuneiform Studies*, *16*(1), 1–12. https://doi.org/10.2307/1359426

Harris, R. (1976a). *On foreigners in Old Babylon Sippar*. [Eski Babil Sippar'ında yabancılar]. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, *70*(2), 145–152.

Harris, R. (1976b). *On Kinship and Inheritance in Old Babylonian Sippar*. [Eski Babil Sippar'ında akrabalık ve miras üzerine]. *Iraq*, *38*(2), 129–132. https://doi.org/10.2307/4200036 http://www.jstor.org/stable/23282311

Haubold, J. (2025). Divine rhetoric: Enuma Elish on communication and emotion. [İlahi retorik: Enuma Eliş'te iletişim ve duygu]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 198-214). Bloomsbury Academic.

Heinrich, A., Helle, S. (2025). Enuma Elish. [Enuma Eliş]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 25-99). Bloomsbury Academic.

Helle, S. (2025). The shape of water: Content and form in Enuma Elish. [Suyun şekli: Enuma Elish'te içerik ve biçim]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 279-295). Bloomsbury Academic.

Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian cosmis geography*. [Mezopotamya kozmik coğrafyası]. Eisenbrauns.

Horowitz, W., Hoffman, S. M. (2022). *How to identify "The plough" MUL.APİN, epinnu?,* [Saban yıldızı nasıl tanımlanır? MUL.APİN, epinnu]. https://www.researchgate.net/publication/375796119

Horowitz, W., Reeves, S., Stillman, L., White, M., Zilberg, P. (2016). *Cuneiform Texts in The Otago Museum: A preliminary report.* [Otaga Müzesi'ndeki çiviyazılı metinler: ön rapor]. *Buried History: The Journal of the Australian Institute of Archaeology*, *51*, 57–60. https://doi.org/10.62614/7ynzsx15

Hunger, H., Pingree, D. (1999). *Astral sciences in Mesopotamia*. [Mezopotamya'da astral bilimler]. Brill.

Jacobsen, T. (1943). *Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia*. [Antik Mezopotamya'da primitif demokrasi]. *Journal of Near Eastern Studies*, *2*(3), 159–172. http://www.jstor.org/stable/542482

Jacobsen, T. (1968). *The Battle between Marduk and Tiamat*. [Marduk ve Tiamat'ın savaşı]. *Journal of the American Oriental Society*, *88*(1), 104–108. https://doi.org/10.2307/597902

Jacobsen, T. (1981). *The Eridu genesis*. [Eridu'nun yaradılışı]. *Journal of Biblical Literature*, *100*(4), 513–529. https://doi.org/10.2307/3266116

Jacobsen, T. (1989). *The lil of ^{d}En.lil$_2$. DUMU-EDUB-BA-A.* [Enlil'in lil'i]. In Behrens, H., D. M. Loding and M. T. Roth (Eds.), *Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*. pp. 267–276.

Jacobsen, T. (1994). *The historian and the Sumerian gods*. [Tarihçi ve Sümerlilerin tanrıları]. *Journal of the American Oriental Society 114*(2), 145–153. https://doi.org/10.2307/605826

Jacobsen, T. (2017). *Karanlığın hazineleri: Mezopotamya dininin tarihi*. [S. Erduman, Çev.; 1. Basım]. Paris Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1976].

Jakob, S. (2017). The Middle Assyrian Period (14th to 11th century BCE). [Orta Assur Dönemi (MÖ 14'ten 11. yüzyıla). In. Frahm, E. (Ed), *A companion to Assyria*. (pp.117-143). Wiley-Blackwell.

Jaritz, K. (1960). *Die Kulturreste der Kassiten*. [Kassitlerin kültürel kalıntıları]. *Anthropos*, *55*(1/2), 17–84. http://www.jstor.org/stable/40453718

Jimenez, E. (2025). Marduk and the battle with the sea: On the dating of Enuma Elish. [Marduk ve denizin savaşı: Enuma Eliş'in tarihlendirilmesi üzerine]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 99-115). Bloomsbury Academic.

Jursa, M. (2017). *Babilliler*. (F. Gerhold, Çev.; 1. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2004].

King, L. W. (1912). *Babylonian boundry-stones and memorial-tablets in the British Museum with an atlas of plates*. (BBSt). [British Museum'da bulunan Babil sınır taşları ve anıt levhaları ile levha atlası]. Oxford University Press.

King, L. W. (1976). *Babylonian religion and mythology.* [Babil inançları ve mitolojisi]. Ams Press. [Orijinal yayın tarihi 1899].

King, L. W. (2019). *Babil mitolojisi.* (İ. Korkmaz, Çev.; 1. Basım). Maya Kitap. [Orijinal yayın tarihi 1899].

Kirschbaum, E. C. (2020). *Asurlular*. (F. G. Gerhold, Çev.; 1. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2003].

Klein, J. (1981). *The royal hymns of Shulgi King of Ur: man's quest for immortal fame*. [Ur Kralı Şulgi'nin kraliyet ilahileri: insanın ölümsüz şöhret arayışı]. *Transactions of the American Philosophical Society 71*(7), 1–48. https://doi.org/10.2307/1006438

Klengel, H. (2001). *Kral Hammurabi ve Babil günlüğü*. (N. Oral Çev; 1. Basım). Telos Yayıncılık. [Orijinal yayın tarihi 1984].

Konstantopoulos, G. (2025). Monstrous mothers and metal bands: Enuma Elish today. [Canavar anneler ve metal grupları: günümüzde Enuma Elish]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1.* (1nd edition., pp. 166-180). Bloomsbury Academic.

Köroğlu, K. (2015). *Eski Mezopotamya tarihi*. İletişim Yayınları.

Kramer, S. N. (1938). *Gilgamesh and Huluppu Tree: a reconstructed Sumerian text.* [Gılgamış ve Huluppu Ağacı: yeniden yapılandırılmış bir Sümer metni]. University of Chicago Press.

Kramer, S. N. (1940). *Lamentation over the destruction of Ur.* [Ur'un yıkımına ağıt]. Chicago University Press.

Kramer, S. N. (1956). *Sumerian theology and ethics. The Harvard Theological Review*, *49* (1), 45-62. http://www.jstor.org/stable/1508894

Kramer, S. N. (1957). Hymn to he E-kur. [E-kur İlahisi]. *Rivista Degli Studi Orientali*, *32*, 95–102. http://www.jstor.org/stable/41922825.

Kramer, S. N. (2020). *Sümer mitolojisi.* (H. Koyukan, Çev.; 4. Basım). Kabalcı Yayıncılık. [Orijinal yayın tarihi 1961].

Kramer, S. N. (2022). *Sümerler: tarihleri, kültürleri ve karakterleri*. (Ö. Buze, Çev.; 1. Basım). Alfa Yayınları. [Orijinal Yayın Tarihi 1963].

Kramer, S. N., Bottero, J. (2019). *Mezopotamya mitolojisi*. (A. Tümertekin Çev; 3. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1989].

Kraus, F. (1959). *Ungewöhnliche datierungen aus der zeit des königs Rīm-Sin von Larsa*. [Larsa kralı Rim-Sin dönemine ait sıra dışı tarihlemeler]. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, *53*(Jahresband), 136-167. https://doi.org/10.1515/zava.1959.53.1.136

Krebernik, M. (1984). *Die beschwörungen aus Fara und Ebla*. [Fara ve Ebla'dan büyüler]. Olms.

Krebernik, M., Lisman, J. J. (2020). *The Sumerian Zame Hymns from Tell Abu Salabih*. [Ebu Salabih'ten Sümer Zame İlahileri]. Zaphon.

Kurt, M. Bulut, E. (2019). Enlil kültünün Mezopotamya toplumlarının siyasal ve sosyo-kültürel yapısına etkisi, İçinde L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Ed.) *Mezopotamya'nın Eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (ss. 161-192). Değişim Yayınları.

Lambert, M. (1975). *Recherches sur les réformes d'Urukagina*. [Urukagina Reformları üzerine araştırma]. *Orientalia*, *44*(1), 22–51. http://www.jstor.org/stable/43079226

Lambert, W. G. (1974). *The Home of the First Sealand Dynasty*. [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı'nın merkezi]. *Journal of Cuneiform Studies*, *26*(4), 208–210. https://doi.org/10.2307/1359442

Lambert, W. G. (1984). *Studies in Marduk*. [Marduk çalışmaları]. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, *47*(1), 1–9. http://www.jstor.org/stable/618314

Lambert, W. G. (1990). *Ancient Mesopotamian gods superstition, philosophy, theology*. [Eski Mezopotamya tanrıları, batıl inançlar, felsefe, teoloji]. *Revue de l'histoire Des Religions*, *207*(2), 115–130. http://www.jstor.org/stable/23671046

Lambert, W. G. (2013). *Babylonian creation myths*. [Babil yaratılış mitleri]. Pennsylvania State University Press.

Lambert, W. G., Millard, A. R. (1969). *Atra-Hasis; the Babylonian story of the Flood*. [Atra-Hasis; Babil Tufan hikayesi]. Clarendon Press.

Lambert, W. G., Winters R. D. (2023). *An= Anum and related lists: god lists of Ancient Mesopotamia*. [An= Anum ve ilgili listeler: Antik Mezopotamya tanrı listeleri]. Mohr Sieback.

Langdon, S. (1915). *A hymn to Enlil with a theological redaction*. [Teolojik bir düzenlemeyle Enlil'e ithaf edilmiş bir ilahi]. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, *12*(1), 27-32.

Lafont, B. (2017). Game of thrones: the years when Şu-Sin succeeded Amar-Suan in the Kingdom of Ur. [Game of Thrones: Šu-Sin'in Ur Krallığı'nda Amar-Suen'in Yerine Geçtiği Yıllar]. In L. Feliu, F. Karahashi, G. Rubio (Eds.) *The first ninety years. A Sumerian celebration in honor of Miguel Civil*. (pp. 189-204). De Gruyter.

Leick, G. (2005). *The Babylonians; an introduction*. [Babilliler; bir giriş]. Routledge.

Leick, G. (2023). *Kentin mucidi Mezopotamya* (E. Duru, Çev.; 2. Basım). Say Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2001].

Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: history, society and economy.* [Antik Yakın Doğu: tarih, toplum ve ekonomi]. Routledge.

Longman, T. (1991). *Fictional Akkadian autobiography: a generic and comparative study*. [Kurgusal Akkad otobiyografisi: türsel ve karşılaştırmalı bir çalışma]. Eisenbrauns.

Malko, H. (2017). Dur-Kurigalzu: insights from unpublished Iraqi excavation reports. [Dur-Kurigalzu: yayınlanmamış Irak kazı raporlarından elde edilen bilgiler]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 2*. (pp. 479-492). De Gruyter.

Margueron, J. C. (2014). *Mari: capital of Northern Mesopomia in the third millenium BC: The archaeology of Tell Hariri on the Euphrates*. [Mari: MÖ üçüncü binyılda Kuzey Mezopotamya'nın başkenti: Fırat üzerindeki Tell Hariri arkeolojisi]. Oxbow Books.

Matini, G. (2015). *Lobpries des königs der götter. Zwei sumerische (Kult)lieder an Enlil*. [Tanrıların kralına övgü. Enlil'e adanmış iki Sümer (kült) şarkısı]. Universitätsbibliothek Heidelberg.

Michalowski, P. (1998). The unbearable lightness of Enlil. [Enlil'in dayanılmaz hafifliği]. In J. Prosecký (Ed.), *Intellectual life of the Ancient Near East. Papers presented at the 43rd Rencontre assyriologique internationale. 1-5,* 43, pp. 237–247. Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute.

Michalowski, P. (1977). *The Death of Šulgi*. [Şulgi'nin ölümü]. *Orientalia*, *46*(2), 220–225. http://www.jstor.org/stable/43074763

Mieroop, M. V. (1993). *The reign of Rim-Sin*. [Rim-Sin'in saltanatı]. *Revue d'assyriologie et d'archeologie orientale 87*, 47-69.

Mieroop, M. V. (2018). *Eski Yakın Doğu tarihi*. (S. Gül, Çev.; 1.Basım). Homer Kitabevi. [Orijinal yayın tarihi 2003].

Mieroop, M. V. (2021). *Babil Kralı Hammurabi*. (B. Doğan, Çev.; 4. Basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2004].

Mieroop, M. V. (2025). *Antik Yunan'dan önce felsefe: Eski Babil'de hakikat arayışı*. (G. Kağnıcı Çev; 2. Baskı). Ketebe Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2015].

Mieroop, M. V. (2025). Marduk's names and cuneiform hermeneutics. [Marduk'un adı ve çiziyazısı hermönetiği]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 320-332). Bloomsbury Academic.

Miglus, P. A. (2017). Die sakralarchitektur in Ur zur Kassitenzeit. [Kassit Dönemi Ur'daki kutsal mimari]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites 2.* (pp. 333-351). De Gruyter.

Miller, J. L. (2017). Political interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Hatti during the Amarna Age. [Amarna Çağı'nda Kassit Babil'i ve Assur, Mısır ve Hatti arasındaki siyasi etkileşimler]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke

(Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1*. (pp. 93-112). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Muffs, Y. (1978). *A History of Mesopotamian Religion*. [Mezopotamya din tarihi]. *Numen, 25*(1), 80–84. https://doi.org/10.2307/3269681

Musallam, B. F. (1965). *Law and authority in Ancient Mesopotamia*. [Eski Mezopotamya'da kanun ve otorite]. ProQuest Dissertations & Thesis.

Nissen, H. J. (2015). *Ana hatlarıyla Mezopotamya*. (Z. İlkgelen, Çev.; 2. Basım). Arkeoloji ve Sanat Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1988].

Nötscher, F. (1927). *Ellil in Sumer und Akkad*. [Sümer ve Akkad'da Enlil]. Hannover.

Oates, J. (2015). *Babil*. (F. Çizmeli, Çev; 2. Baskı). Arkadaş Yayınevi. [Orijinal yayın tarihi 1979].

Oppenheim, A. L. (1974). *A Babylonian diviner's manual*. [Babilli kahinin el kitabı]. *Journal of Near Eastern Studies*, *33*(2), 197–220. http://www.jstor.org/stable/544733

Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia*. [Eski Mezopotamya]. The University of Chicago Press.

Oshima, T. (2007). The Babylonian god Marduk. [Babil tanrısı Marduk]. In G. Leick (Ed.), *Babylonian World* (1nd ed., pp.348-361). Routledge.

Oshima, T. (2011). *Babylonian prayers to Marduk*. [Babil'in Marduk'a duaları]. Morh Siebeck.

Paulus, S. (2017). The Babylonian kudurru inscriptions and their legal and sociohistorical implications. [Babil kudurru yazıtlarının hukuki ve sosyo-tarihsel etkileri]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1.* (pp. 229-245). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Pekşen, O. (2017*). Babil krallarının siyasal meşrulaştırma aracı: Tanrı Marduk*. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(1), 102-111. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/297744.

Peters, J. P. (1921). *Notes and suggestions on the Early Sumerian religion and its expression.* [Erken Sümer dini ve ifadesi üzerine notlar ve öneriler]. *Journal of the American Oriental Society*, *41*, 131–149. https://doi.org/10.2307/593713

Pinches T. G. (2023). *Paganizm: Babil ve Asur Dini* (B. Celasun Çev; 1. Baskı). Dorlion Yayınları.

Pitts, A. (2015). *The cult of the deified king in Ur III Mesopotamia*. [III. Ur Mezopotamyası'nda tanrılaştırılmış kral kültü]. [Doctoral dissertation, Harvard University]. http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:17467243

Postgate, J. N. (1994). *Early Mesopotamia: society and economy at the dawn of history*. [Erken Mezopotamya: tarihin şafağında toplum ve ekonomi]. Routledge.

Postgate, J. N. (2024). *City of culture 2600 BC: Early Mesopotamian history and archaeology at Abu Salabikh* [MÖ 2600 kültür kenti: Ebu Salabih'te Erken Mezopotamya tarihi ve arkeolojisi]. *Archeopress*. (pp. 193-199). https://doi.org/10.2307/jj.14416283.19.

Potts, D. T. (1986). *Nippur and Dilmun in the 14th century B. C*. [MÖ 14. yüzyılda Nippur ve Dilmun]. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, *16*, 169–174. http://www.jstor.org/stable/41223243

Potts, D. T. (2006). *Elamites and Kassites in the Persian Gulf*. [Basra Körfezi'nde Elamlılar ve Kassitler]. *Journal of Near Eastern Studies*, *65*(2), 111–119. https://doi.org/10.1086/504986

Pritchard, J. B. (1969). *Ancient Near Eastern texts*. [Eski Yakın Doğu metinleri]. Princeton University Press.

Radner, K. (2015). *Ancient Assyria*. [Eski Assur]. Oxford University Press.

Radner, K. (2021). *Mezopotamya: Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyısındaki erken yüksek kültürler*. (B. Hertsch, Çev.; 1. Basım). Runik Kitap. [Orijinal yayın tarihi 2017].

Radner, K. (2023). Assur Kenti ve Assur Krallığı tarihine genel bakış. İçinde S. F. Adalı, K. Köroğlu (Ed.). *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. (2. Basım, ss. 1-24). Yapı Kredi Yayınları.

Radner, K., Kroll, S. (2006). *Ein Bronzedolch des Simbar-Šipak von Babylon (1025-1008). Überlegungen zu Waffenweihungen im Vorderen Orient*. [Babil Kralı Simbar-Şipak'a (1025-1008) ait bronz bir hançer. Yakın Doğu'da silah adanmaları üzerine görüşler]. *Zeitschrift für Assyriologie. 96* (2): 212–221. doi:10.1515/za.2006.009. S2CID 162376734.

Rawlinson, H. C. (1909). *A selection from the miscallaneous inscriptions of Assyria and Babylonia*. [Asur ve Babil'e ait çeşitli yazıtlardan bir seçki]. Harrison & Sons.

Redina-Thomas M. A. (2017). *Cuneiform archives from Dūr-Enlillē: New evidence on the family of šandabakku of Kassite Nippur?* [Dūr-Enlillē'den çivi yazısı arşivleri: Kassit Nippur'un šandabakku ailesi hakkında yeni kanıtlar mı?]. Vestnik SPbSU. *Asian and African Studies*, vol. 9, issue 4, pp. 365–376.

Reynolds (2025). The cuneiform reception of Enuma Elish. [Enuma Eliş'in çiviyazılı alımlanması]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 129-150). Bloomsbury Academic.

Richard, F. (2016). *Synchronization of the Drehem, Nippur, and Umma calendars during the Latter Part of Ur III*. [III. Ur Dönemi'nin sonlarına doğru Drehem, Nippur ve Umma takvimlerinin senkronizasyonu]. *Cuneiform Digital Library Journal*. https://cdli.earth/articles/cdlj/2016-1.

Richardson, S. (2012). *Early Mesopotamia: the presumptive state.* [Erken Mezopotamya: varsayımsal devlet]. *Past & Present*, *215*, (1) 3–49. https://doi.org/10.1093/PASTJ/GTS009

Richardson, S. (2020). *Review of The First Dynasty of the Sealand in Mesopotamia*. [Mezopotamya'da Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı]. (Studies in Ancient Near Eastern Records 20), by O. Boivin. Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes, 110, 290–296. https://www.jstor.org/stable/27132488

Roaf, M. (1990). *Cultural atlas of Mesopotamia*. [Mezopotamya kültürel atlası]. Facts on File.

Roaf, M. (2017). Kassite and Elamite kings. [Kassit ve Elam kralları]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1*. (pp. 166-196). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Rochberg, F. (2025). Enuma Elish, knowledge of the heavens, and world order. [Enuma Eliş, göklerin bilgisi ve dünyanın düzeni]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1*. (1nd edition., pp. 237-258). Bloomsbury Academic.

Selz, G. J. (1992). Enlil und Nippur nach präsargonicshen Quellen. [Sargon öncesi kaynaklara göre Enlil ve Nippur]. https://www.academia.edu/1581440/1992_Enlil_und_Nippur_nach_pr%C3%A4sargonischen_Quellen

Steible, H. (2001). Legitimation von Herrschaft im Mesopotamien des 3. Jahrtausends v. Chr. [MÖ III. binyılda Mezopotamya'da yönetimin meşrulaştırılması]. In Dux, G., Welz, F. (eds) Moral und Recht im Diskurs der Moderne. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-663-10841-2_4

Schmökel, H. (1959). *Hammurabi und Marduk*. [Hammurabi ve Marduk]. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*. *53*(4), 183–204. http://www.jstor.org/stable/23295002

Schneider, B. (2022). *Nippur: City of Enlil and Ninurta* [Nippur: Enlil ve Ninurta'nın şehri]. In T. Galoppin, Bonnet, C., Jörg, R., Latzer-Lasar, A., Lebreton, M., F. Porzia, E. Guillon, E. R. Urciuoli (Eds.), *Naming and mapping the gods in the Ancient Mediterranean* (1nd ed., pp. 745-763). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110798432.

Schwemer, D. (2007). *The storm-gods of the Ancient Near East: summary, synthesis, recent studies part I*. [Antik Yakın Doğu'nun Fırtına tanrıları: özet, sentez, son çalışmalar bölüm I]. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, *7*(2), 121-168. https://doi.org/10.1163/156921207783876404.

Scott, J. (2024). Tahıla karşı. (A. Pilgir, Çev.; 6. Basım). Koç Üniversitesi Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 2017].

Sharlack, T. (2007). Social change and the transition from the Third Dynasty of Ur to the Old Babylonian Period. [Toplumsal değişim ve Üçüncü Ur Hanedanı'ndan Eski Babil Dönemi'ne geçiş]. In Crawford, H., *Regime change in the Ancient Near East and Egypt*: *from Sargon of Agade to Saddam Hussein*. (pp. 61-72). British Academy.

Shelley, N. (2017). Kaššû: Cultural Labels and Identity in Ancient Mesopotamia. [Kaššû: Antik Mezopotamya'da cültürel etiketler ve kimlik]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1.* (pp. 196-209). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Shepperson, M. (2012). *The Rays of Šamaš: Light in Mesopotamian Architecture and Legal Practice*. [Şamaş'ın ışınları: Mezopotamya mimarisinde ve hukuk uygulamlarında ışık]. *Iraq*, *74*, 51–64. doi:10.1017/S0021088900000255

Sommerfeld, W. (1982). *Der Aufstieg Marduks: Die Stellung Marduks in der babylonischen religion des zweiten Jahrtausends*. [Marduk'un Yükselişi: MÖ ikinci binyılda Babil dininde Marduk'un konumu]. Ugarit-Verlag.

Sonik, K. (2025). A mirror for queens: gender, motherhood, and power in Enuma Elish. [Kraliçeler için bir ayna: Enuma Eliş'te cinsiyet, annelik ve güç]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1.* (1nd ed., pp. 215-236). Bloomsbury Academic.

Spar, I. (1988). *Cuneiform texts in the Metropolitan Museum of Art vol.1*. (CTMMA I). [Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki çiviyazılı metinler birinci cilt]. The Metropolitan Museum of Art.

Spar, I., Lambert, W. F. (2005). Cuneiform texts in the Metropolitan Museum of Art vol. 2. (CTMMA II). [Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki çiviyazılı metinler ikinci cilt]. The Metropolitan Museum of Art.

Stein, P. (2000). *Die mittel- und neubabylonischen Königsinschriften bis zum Ende der Assyr erherrschaft*. [Assur egemenliğinin sonuna kadar olan Orta ve Yeni Babil kraliyet yazıtları]. Harrassowitz Verlag.

Steinkeller, P. (1999). On rulers, priests and sacred marriage: tracing of Early Sumerian Kingship. [Yöneticiler, rahipler ve kutsal evlilik: Erken Sümer Krallığı'nın izleri]. In K. Watanabe (Ed.), *Priests and officials in the Ancient Near East: papers of the second colloquium on the Ancient Near East- The city and its life held at the Middle Eastern culture center in Japan* (pp.103-137). Winter.

Steinkeller, P. (2017). *History, texts and art Early Babylonia*. [Erken Babil'de tarih, metinler ve sanat]. De Gruyter.

Steinkeller, P. (2021). *Early Mesopotamian divine system: some fundamental concerns.* [Erken Mezopotamya tanrısal sistemi: bazı temel meseleler]. *Archiv für Orientforschung 54*. https://www.academia.edu/94170775

Steinmeyer, N. (2022). *Samsuiluna and the Reconquest of Nippur*. [Şamşu-iluna ve Nippur'un yeniden fethi]. *The IOS Annual*. (*23*) 37-55.

Stepien, M. (2009). *From the history of state system in mesopotamia: the Kingdom of the Third Dynasty of Ur.* [Mezopotamya'da devlet sistemi tarihinden: Üçüncü Ur Hanedanı Krallığı]. Akme. Studia Historica.

Sternitzke, K. (2020). Babylon in the second millenium BCE: new insights on the transitions from Old Babylonian to Kassite and Isin II Periods. [MÖ ikinci binyılda Babil: Eski Babil'den Kassit ve II. İsin dönemlerine geçişlere dair yeni bilgiler]. In, Paulus, S., Clayden, T. (Eds.), *Babylonia under the Sealand and Kassite Dynasties*. (pp. 125-145). De Gruyter.

Stone, E. C. (1977). *Economic crisis and social upheaval in Old Babylonian Nippur*. [Eski Babil Nippur'unda ekonomik kriz ve toplumsal kargaşa]. In T. Cuyler Young, Jr. and Louis D. Levine, (Eds.), *Mountains and Lowlands: Essays on the Archaeology of Greater Mesopotamia*. (pp. 267-289). Undena Press.

Strauss, L. (2023). *Mit ve anlam*. (G. Demir, Çev; 1.Basım). Minotor Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1978].

Tenney, J. S. (2017). A servile population in Kassite Nippur: a brief overwiew. [Kassit Nippur'unda köle bir nüfus: kısa bir genel bakış]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol.1*. (pp. 209-219). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Tetlow, E. M. (2004). *Women, crime and punishment in ancient law and society*. [Antik hukuk ve toplumda kadınlar, suç ve ceza]. Continuum.

Tosun, M., Yalvaç, K. (1975). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Twiss, K. C. (2017). *Animals of the Sealands: ceremonial activities in the Southern Mesopotamian "dark age*." [Deniz Ülkesi'nin hayvanları: Güney Mezopotamya'nın "karanlık çağındaki" törensel etkinlikler]. *Iraq*, 79, 257–267. doi:10.1017/irq.2017.9

Uhlig, H. (2018). *Tarihin başlangıcında bir halk: Sümerler* (B. Ersoy, Çev; 1.Basım). Totem Yayınları. [Orijinal yayın tarihi 1976].

University of Chicago (2004). *The Assyrian dictionary volume 3 D*. (10.12.2024), https://isac.uchicago.edu/research/publications/chicago-assyrian-dictionary, adresinden alındı.

University of Chicago (2008). *The Assyrian dictionary volume 11 N*, *part 1*. (10.12.2024), https://isac.uchicago.edu/research/publications/chicago-assyrian-dictionary adresinden alındı.

van Koppen, F. (2010).*The Old to Middle Babylonian transition: history and chronology of the Mesopotamian dark age*. [Eski Babil'den Orta Babil'e geçiş: Mezopotamya karanlık çağının tarihi ve kronolojisi]. Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant, 20, 453–463. http://www.jstor.org/stable/23789952

van Koppen, F. (2017*). The Early Kassite Period*. [Erken Kassit Dönemi]. In A. Bartelmus, K. Sternitzke (Eds.), *Karduniaš. Babylonia under the Kassites vol. 1.* (pp. 45-93). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501503566

Veldhuis, N. (2000). *Kassite exercises: literary and lexical extracts*. [Kassit alıştırmaları: edebi ve sözlüksel derlemeler]. *Journal of Cuneiform Studies*, *52*, 67–94. https://doi.org/10.2307/1359687

Wang, X. (2011). *The metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*. [Erken Mezopotamya'da Enlil'in metamorfozu]. Ugarit-Verlag.

Westenholz, A. (1974). *Early Nippur Year Dates and the Sumerian King List*. [Erken Nippur tarihlendirmeleri ve Sümer Kral Listesi]. *Journal of Cuneiform Studies*, *26*(3), 154–156. https://doi.org/10.2307/1359269

Westenholz, J. G. (1997). *Legends of the kings of Akkade*. [Akad krallarının destanları]. Eisenbrauns.

Widell, M. (2004). *The Calendar of Neo-Sumerian Ur and Its Political Significance*. [Yeni Sümer Ur takvimi ve siyasi önemi]. *Cuneiform Digital Library Journal*, *2004*(2). https://cdli.earth/articles/cdlj/2004-2

Wisnom, S. (2025). Soothing the sea: intertextuality and lament in Enuma Elish. [Denizi yatıştırmak: Enuma Elish'te metinlerarası ilişkiler ve ağıt]. In H. Johannes, S. Helle, E. Jimenez, S. Wisnom (Eds.), *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation volume 1.* (1nd edition., pp. 259-278). Bloomsbury Academic.

Yoffee, N. (1995). *Political Economy in Early Mesopotamian States*. [Erken Mezopotamya devletlerin politik ekonomi]. *Annual Review of Anthropology*, *24*, 281–311. http://www.jstor.org/stable/2155939

Zadok, R. (2014). *On population groups in the documents from the time of the First Sealand Dynasty*. [Birinci Deniz Ülkesi Hanedanı Dönemi'ne ait belgelerdeki nüfus grupları üzerine]. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University. 41*(2), 222-237, DOI: 10.1179/0334435514Z.00000000036

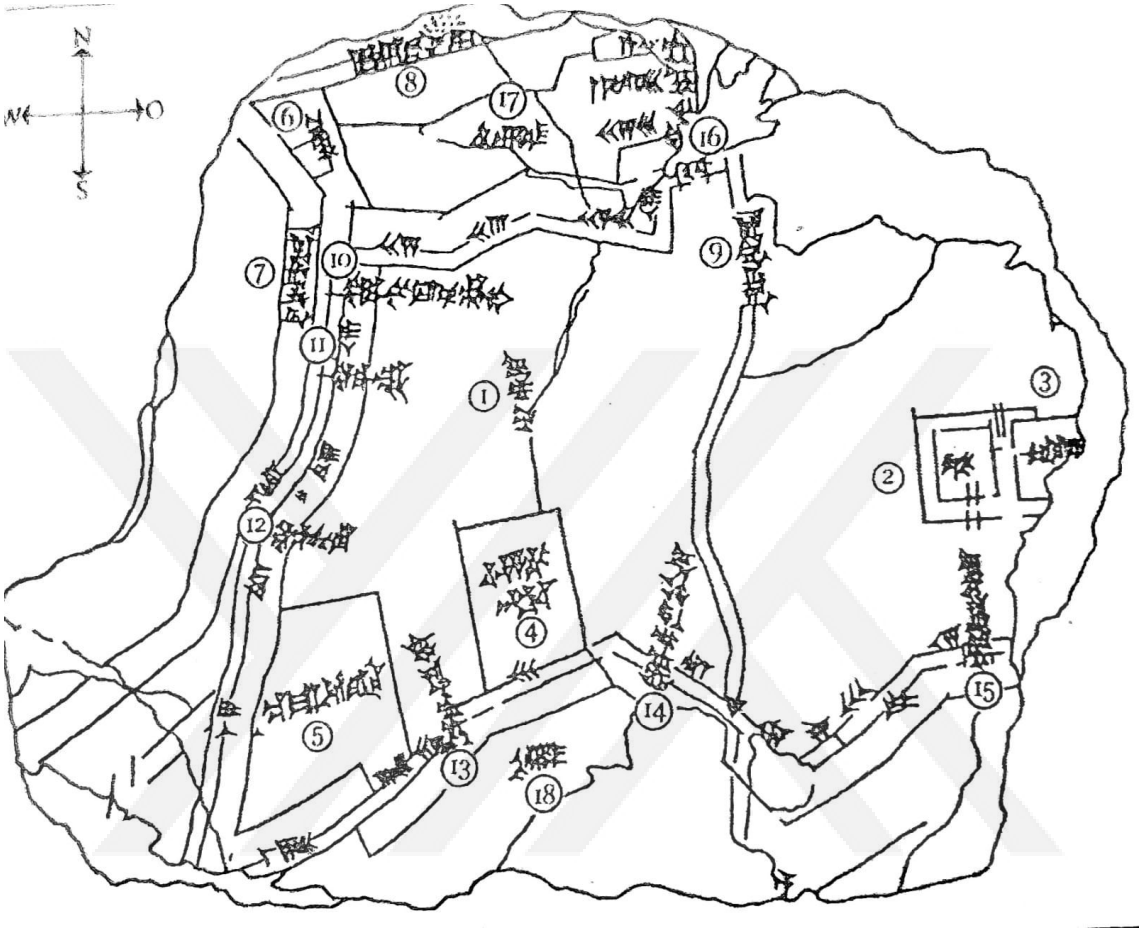
Zomer, E. (2019). *Middle Babylonian literary texts from the Frau Professor Hilprecht Collection, Jena*. [Jena'daki Frau Professor Hilprecht Koleksiyonu'ndan Orta Babil Dönemi edebi metinleri]. Harrassowitz Verlag.

Zomer, E. (2021). Enmity Against Samsu-ditāna. [Şamşu-ditana'ya karşı düşmanlık]. In K. De Graef, A. Goddeeris (Eds.), *Law and (Dis)Order in the Ancient Near East: proceedings of the 59th Rencontre Assyriologique Internationale Held at Ghent, Belgium*, (pp. 324-332). Penn State University Press. https://doi.org/10.1515/9781646021208-028

EKLER

Ek-1.

Nippur Kent Planı (MÖ 1500'ler)

1 *EN-lil-Ki* (Enlil'in Yeri)

2 *E-kur* (Dağ Evi)
3 *Kiur* (Tapınak olduğu düşünülen yapı)
4 *Annigina* (?)
5 *Kirişauru* (Şehir Parkı)
6 *Eşmah* (Ulu Sandık)
7 *Buranum* (Fırat Nehri)
8 *Nunbirdu* (Ay Tanrısı Nanna'nın doğduğuna inanılan yer.)
9 *İdçuru* (Şehrin Orta Kanalı)
10 *Kagal Musukkatim* (Cinsel açıdan temiz olmayanların kanalı)
11 *Kagal Mah* (Yüce Kapı)
12 *Kagal Gula* (Büyük Kapı)
13 *Kagal Nanna* (Nanna Kapısı)
14 *Kagal Uruk* (Uruk Kapısı)
15 *Kagal İgibiuriş* (Ur'u gösteren kapı)
16 *Kagal Nergal* (Nergal Kapısı)
17 *Hiritum* (Akadca, Hendekler)
18 *Hiritum* (Akadca, Hendekler)

Kaynak: Uhlig, 2018, s.178.

Ek-2.

Nippur Kent Planı Kil Tableti (MÖ 1500'ler)

Kaynak: *Nippur Kent Planı.* https://www.myoldmaps.com/maps-from-antiquity-6200-bc/101-mesopotamian-city-plan/101-mesopotamian-city-plan.pdf Erişim: 2.06.2026

Ek-3.

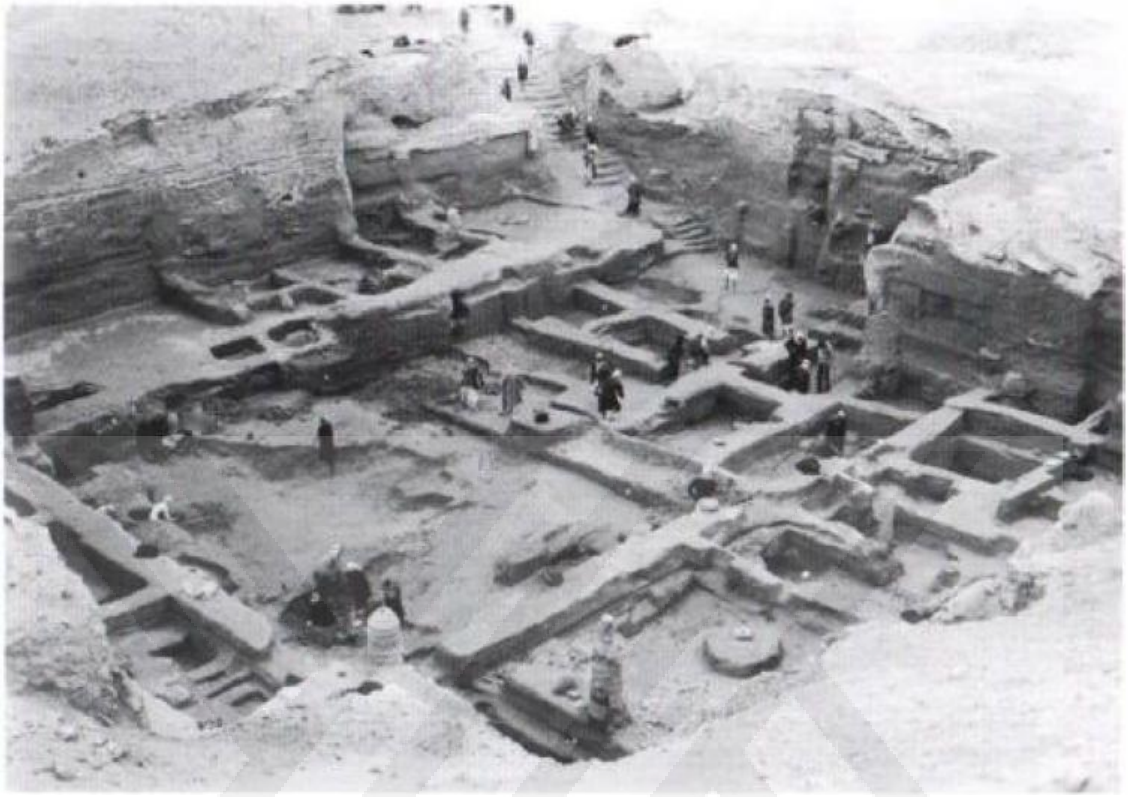
1899 Nippur Kazısı

Kaynak: National Geographic. *1899 Nippur Kazısı.* https://www.nationalgeographic.com/history/article/nippur-oldest-known-city-map Erişim: 2.06.2026

Ek-4.

Nippur Kazısı, 1952

Kaynak: Eco, 2019, s.232

Ek-5.

Nippur Kazısı, 1962

Kaynak: Chicago Üniversitesi. *1963-1964 Kazı Raporu* https://isac.uchicago.edu/sites/default/files/uploads/shared/docs/ar/61-70/63-64/63-64_Nippur.pdf Erişim: 2.06.2026

Ek-6.

Nippur, 1972

Kaynak: Gibson, 1977, s.27

Ek-7.

Nippur, 2019

Kaynak: Chicago University. *Nippur, 2019.* https://isac.uchicago.edu/research/nippur-expedition Erişim: 2.06.2026

Ek-8.

E-kur Tapınağı'nın Kalıntıları

Kaynak: World History. *E-kur Tapınağı'nın Kalıntıları*. https://www.worldhistory.org/article/2181/enlil-in-the-e-kur/ Erişim: 2.06.2026

ÖZ GEÇMİŞ

Adı Soyadı :Mustafa Kaymak

Yabancı Dil :İngilizce

Eğitim Bilgileri :

2023-2026, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans

2017-2021, Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü

2012-2016, Kocaeli Güzel Sanatlar Lisesi